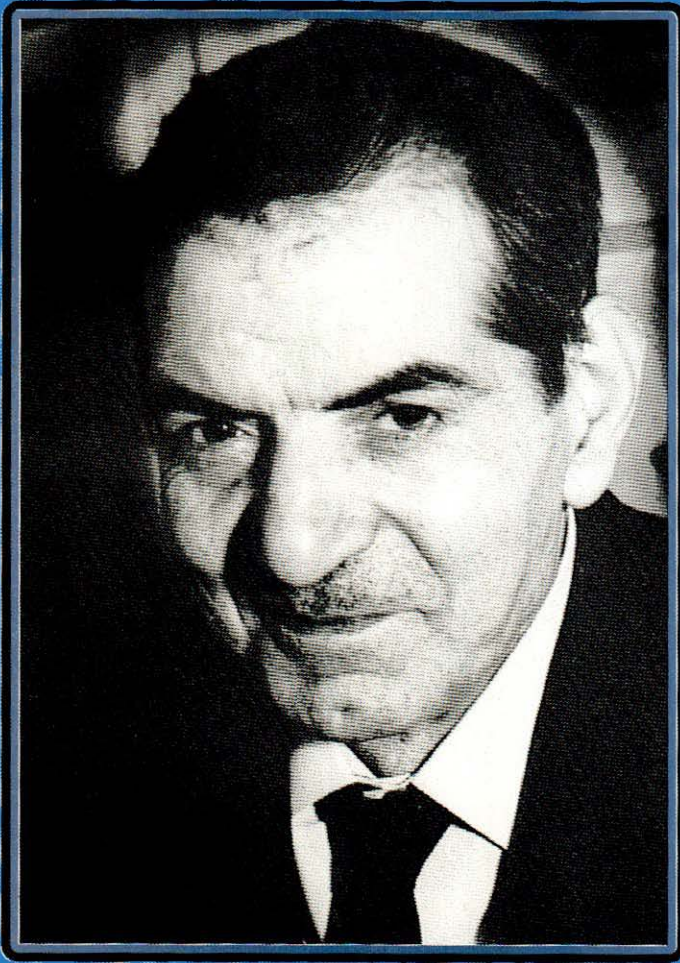

واړليق

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگي ترکی - فارسي

اوتوز ايکينجی ایل یای و پائیز ۱۳۸۹ سایی ۸-۱۵۷
سال سی و دوم تابستان و پاییز ۱۳۸۹ شماره ۸-۱۵۷

اوستاد محمد حسین شریار

اولو تانری نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامه فرهنگی فارسی - ترکی

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی

اوتوز ایکینجی ایل، یای و پاییز ۱۳۸۹، سای ۱۵۷ - ۱۵۸
سال سی و دوم، تابستان و پاییز ۱۳۸۹، شماره ۱۵۷ - ۱۵۸

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول:

دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

ایچینده کی لر:

- ۲..... پوئزیانین آراز آغریسی و یادداشی - شهریار • پروفیسور یاشار قارایف
- ۱۲..... شاعرین ظفری • آتار رضا یازیچی لار بیرلیگی نین صدری
- پروفیسور واقیف آسلانوفون دوکتور جواد هیئتین فخری پروفیسور لوق مراسیمینده کی نطقو
- ۴۰..... باکی - نصرالدین طوسی آدینا پداقوزی اونورس یتسی
- ۴۴..... اوپ • اسماعیل محمدثانی هریس «ممدلی»
- صفوه الصفا - اثرینده شیخ صفی الدین اردبیلی نین شخصیت و فیکر دنیاسی • م. اسماعیل اووا. ۴۵
- ترکستان شرقی: در مسیر استقلال • غلامرضا غلامی قوشچی ۵۰
- دیوان ترکی مرتضی قلیخان شاملو (ظفر) • پاشا کریم اوف ۶۰
- دانش • خانم شریفه جعفری (دنیز) ۶۸
- باخیش • خانم شریفه جعفری (دنیز) ۶۸
- چینقیراق و چینقیراق دستی ایدیئوفونلو آلتلری • عباسقلو نجف زاده - ح.م. (ساوالان) ۶۹
- بایرام یئلی • خانیم نسیم محمدعلی «نسیم» ۷۴
- دوست دوستون آیناسی دیر • کریم مشروطه چی (سؤنمز) ۷۵
- نژاد آریایی انکاره ای موهوم • مرحوم عادل ارشادی فرد ۷۷
- یئنی چیخان کیتابلار: ۹۲
- تورکجه حافظانه لر • دکتر عزت ا... رزاقی با مقدمه دکتر جواد هیئت ۹۳
- کاری شگرف در حافظ شناسی • استاد دکتر پرویز آهور ۹۳
- آذربایجانیم • ح.م. ساوالان ۹۹
- مولانا حامدی (اصفهانلی) حاقیندا • دکتر میرهدایت حصاری ۱۰۰
- نسخ خطی منطق الطیر عطار نیشابوری در انستیتوی نسخ خطی • شهلا عبدالله اووا ۱۰۶
- من ملایم بیر دنیزم • حسین جاوید ۱۱۲
- تأثیر ادبیات کلاسیک ایران در شکل گیری و توسعه ادبیات آذربایجان شمالی در قرن نوزدهم • پروفیسور دکتر محسن نقی سولوی ۱۱۳
- Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanca islam • Əbilova Zəkiyyə Ağababa qızı ۱۲۶
- TÜRK DİLLƏRİNDƏ FƏLİN İNDİKİ ZAMAN FORMASININ TƏDQIQINƏ DAİR • Dr. Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyəva ۱۳۴
- ÇAĞDAŞ UŞAQ TƏMSİLLƏRİ VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ • Mailə Allahverdiyeva ۱۴۴

پوئزىيانىن آراز آغرىسى و يادداشى - شەھىيار^۱

يازان: پروفئسور ياشار قارايف

كۆچۈرن: كرىم مشروطەچى سۇنمۇز

تەراندە و تېرىزدە ايلك شەھىيار كىنگرەسى شاھلىق رۇزىمى نىن محویندن، ايران اسلام انقلابى نىن غلبەسىندىن آز سۇنرا كىچىرىلمىشىدى. سىمبولىكىدىر كى، باكيدا ايلك بىن الخلق شەھىيار علمى كىنگرەسىنى دە بىز بو گونكو دموكراتىك، مستقل آذربايجان جمھورىسىندە كىچىرىرىك. بو، او دىمكىدىر كى، ھىمىشە، ھەر دىفە بىز شەھىيارا- مىلى انتباھا، مستقل لىگە، دموكراسىيە دۇغرو يۇلدا، راست گلدىگىمىز بىر رىمى، بىر عنوان و اۋرنىك كىمى قايىدىرىق، و شەھىيارا قايىتدىقدا، شەھىيارلاشدىقجا مۇدركلەشىرىك، صافلاشىرىق، بوتۇلەشىرىك. تصادفى دىيىل كى، كىنگرەمىز شەھىياردان سىچىلن آشاغىداكى فلسفى اصلى خىطىن علامتى آلتىندا كىچىدى:

انسانلارلىق، انسانلىغى خوشلايىن بىر ملىتىك، بىرلىشمگە باشلايىن! ...

شېھەسىز، بو سۇزلىرى شەھىيار، ھىم آذربايجان- تورك، ھىم دە اسلام- شىرق مدنىتى مىقاسىندا و عموم بشرى مىجرادا سۇبلەمىشىدىر.

شەھىيارىن اۋز پوئزىياسى ايلە بىرلىشىدىرىكى حدودلار يالنىز منشااعىلە ذىرۋە، سۇى كۆكلە يادداش، بو گونلە كىچىمىش و گلەجك آراسىندا دىيىلىدىر. مىلى- ائنتنىك قطبلر، جغرافى سىرحدلردە بو بدىعى اراضىدە قاينايىب- قارىشىب، ملىتىن بطنى نىن ھەر ايكى پاراسى آراسىندا واحد عىب- سىنىر، قاپالى قان- دامار دۇورىتەسى بىلە، محض شەھىيارىن شىرى نىن تىللىرى و سىطرلىرى ايلە معنوى وجود و بدىعى مىجرا، ائستىتىك مىكان كىسب ائدە بىلىب.

پەلۋى رۇزىمى نىن دويونلو، تىكانلى ملىتىلىنى دە قىرىب كىچىن حىدىربابا اولوب و وطنىن بو گونكى آغىر، بو گونكى محاربەلى و فلاكتلى گونلرىندە دە، او باكى يا گلەمەيە بىلمىزدى

۱ - بو يازى، مۇلەن، شەھىيار ايتكىسىندىن سۇنرا، باكى دا كىچىرىلن يوبىللىدە كى چىخىشى دىر.

باخ: «تارىخ: ياخىندان و اوزاقدان»، پروفئسور ياشار قارايف. باكى، «صاىاح» نىشرياتى- ۱۹۹۶

(شاعیرین سسی یازیلیمیش ایلك کاستتی نی باکی یا گتیرن عالیمین و شهریارا ایلك مطبوع صحیفه حصر ائدن ژورنالیستین او وقتکی آذربایجاندا هانسی تعقیبلره، هانسی تزییق لره معروض قالدیغی ایندی ده یادیمدا دیر).

شهریار یئنه حیدربابایا، یئنه ائل - اوبا، اخلاقینا صادق قالب و همیشه اوزونو دار آياقدا یئتیرن اعتبارلی دؤست کیمی، بو دفعه ده او، آذربایجانین دینج و فراوان چاغینا یوخ، ان یارالی، ان آغریلی دؤورانینا قوناق گلیب. اوزاق مارت سوی قیریمی نین، یاخین کلبه جر و فضولی ایتگی لری نین یاسینی بیزیمله بؤلوشمگه گلیب. شوشالی دیدرگینه و قاچقینا، کلبه - جرلی شهیده ده ان یارالی آغینی، ان گؤینکلی مرثیه نی و اوخشامانی اوزویله گتیریپ - گلیب:

شهید بالام، بایرام گلیب، حسرت قالدیم او قامته
بهشت سنین بایرام سنین، گوروش قالسین قیامته
الله یولوندا وئرمیشم، شهادتین نوشدور منه
آخرتین باهار اولسون، دنیا وارکن قیشدیر منه
شهیدلرین آنالاری مسجده تاي - توشدور منه
شهادتین بیر عزتدیر، بیز ده چاتدیق او عزته.
شهید بالام، بایرام سنین، گوروش قالسین قیامته!...

لاپ بو گونلرده مطبوعاتدا من شهریارا یازیلیمیش سون نظیره لردن ایکسی نی اوخودوم.
اوتلاردا بئله مصراعلار وار:

حیدربابا، وطن قالیب شوشاسیز، حیدربابا، اسیر دوشور کلبه جر..

دئمه لی، حیدربابا تاریخیمیزین تکجه بیر دؤورونون یوخ، ملتیمیزین تکجه بیر حصه - سینی یوخ، بوتونلوکده آذربایجان تاریخی نین و آذربایجان طالعی نین ترجمانی اولاراق قالیر. بو گونکی شماللی گنج شاعر ده دردینی، آغریسینی دئمگه رمز اختاریرکن حیدربابایا خطاب ائدیر.

ایلك آذربایجان جمهوریتی نین بانی سی محمد امین رسول زاده بوتونلوکده خلقه، ملتّه هله او زمان بئله سجه وئرمیشدی: تورک دیللی، اسلام دینلی، شرق (ایران) مدنیتلی. عینی تعریفی، بیر سؤزونو ده دیشمه دن بوتونلوکله شهریارا - علمی قیمتینی محض رسولزاده دن آلان « حیدربابا » مؤلفینه عاید ائتمک اولار.

سون یاریم عصرده نادر شخصیتلر تاپیلار کی، اوتلارین فردی سجه سی ایله خلقی نین سجه سی بو درجه ده اوست - اوسته دوشسون.

بايراغیمیز کیمی، معنویاتیمیز کیمی، شهریاریمیزین دا آدی ایله باغلی بدیعی- فلسفی فکرین بۇیا، رنگ چیلچراغی، سما قوس قزحی بو اوچ رنگدن عبارتدیر: دیل- دین- زامان! او، عینی زاماندا هم تورپاقدا، هم دیلده، هم دینده، هم ده مدنیتده بیتن نهنگ جویز آغاجی، حیدربابا پالیدی ایدی. بو نهنگ جویزین چتری اؤز کؤلگه سینی ایکی ساحل، اوچ ائپوخا اوزه- رینه سالیر، اوتایلی- بوتایلی دردیمیز، طالعیمیز، تاریخیمیز باره ده ناراحتلیغی و دوشونجه- لری ایله بیرلیکده شهریار همین ائپوخالاردان کئچیب گونوموزه داخل اولور. ائله بوتون بونلارا گؤره ده دنیاسی نین آیناسیندا، جهانای عینی زاماندا ایکی ذیره دهن: - هم ارک قالاسیندان، هم ده قیز قالاسیندان سالینان نظرین ایشیغیندا گورونن اوفوقلر، یالنیز ایرانین و یالنیز آذربایجانین ادبی، تاریخی، جغرافی ساحل لری، و سرحدلری دئییلدیر. بوتونلوكده شرقه، بوتونلوكده اسلاما، تورکلویه مخصوص اخلاقی ثروتلرده، بدیعی- معنوی دیرلر ده همین ایشیقدا کسیشیر و قوووشور.

الهامین زومرود قوشو، شاعری سانکی عرفانین قاف داغینا اوجالتمیش، بوتون کایناتی بو اوجا ذیره دهن گورمک اوچون تانری اؤزو اونون آلیجی، شاهین گوزلرینه ایلاهی نور بخش اتمیشدیر. چرخ فلگین ماوی قبه سی آلتیندا وقتین نور- بولایق آخاری شاعر خیالینی مین ایللرین اولتینه ده آپاریب چیخاریب، بو گونون مدهش گردابلارینا دا، گله جگین اومودلو گونلرینه ده، عرفان گوزویله باخمادان بو سحیرلی، طلسملی آخارین نه دن بولاندیغینی و دورولدوغونو، ایلاهی، ابدی، ال چاتماز حقیقه هانسی یئلکنین یان آلدیغینی، کیمین حقه چراغ توتدوغونو و فلکه شمع یاندیردیغینی گورمک ممکن دئییل. تبریزین، تهرانین عرفان ائوینده کمالا چاتمیش، شرق مدرک لیگی نین بوتون مرحله لریندن کئچمیش شاعرلر سلطانی شهریار محض بو مقدس اوجالیقدان ادراکین ان درین، ان گیزلی قاتلارینا نفوذ ائدیر، بشری، معنوی، اخلاقی دیرلره عاید نه وارسا، هامیسینی بدیعی سحرین، معجزه نین ایشیغیندا گوره و گؤستره بیلیر.

ائله اونا گوره ده شهریارین انسانا و دنیا یا سالدیغی نظرده بشری لیکله الاهی لیک بیرله- شیر، سما کیمی بوتوو، آی کیمی بدیر اولور. ایکی «من» سیغیر، ایکی جهاندا، قوشا مکاندا یاشاییر شهریار. نسیمی کیمی، فضولی کیمی! سئونده درک ائدیر، درک ائندنه سنویر. صوفیانه لیکله رندانه لیگین، روحانی لیکله دیوانه لیگین، عرفانی لیکله تورکانه لیگین غریبه الفتی، انبستی وار بو شعرده. ائله بونا گوره دیر کی، همیشه و هر یئرده مدرک شهریار، هم ده

عاشق شهریار دیر، هوشیار شهریار، هم ده دیوانه شهریار دیر! - معنویاتیمیزین بوتون ریشه- لرینه، روحوموزون حجره لرینه دده شهریار بئله داخل اولموشدور. شاعیرانه لیک دیوانه لیکدن تجرید ائدیلسه، شهریار عرفانه لیگی سولار و سؤنر. بو دیوانه لیگین حسنو، محبت وجدی نین، گؤزل لیک وحیی نین عرفانه لیکله وحدتینده دیر! کوراوغلو سایاگی دلی لیک قهرمانلیق ذیروه- سینه نئجه یان توتورسا، مجنون سایاگی دیوانه لیک ده شاعیر لیک سایاق یان توتور. شهریار شعر ی بیر ده اونا گؤره تاریخ و زامان فوقونه یوکسه لیرکی، اوتون سینیرینده و داماریندا هر ایکی «دلی لیگین» (قهرمانلیق و عاشیقانه لیگین) جوهری، قانی، ژنی قایناییر. شهریار آغلا یاندا دا، تانری درگاهینا اوز توتوب اؤدلو آه لار چکنده ده، بوتون حیاتی نی، وارلیغینی، عمرونو قییدییگی گؤزلین آیاق تۇزلاریندان گؤزونه سورمه چکنده ده عاشق و قهرمان دیر، عینی وقتدا هم مجنون، هم ده بابک دیر:

اوتا خوش نظرله دؤوران باخدی می؟
تانیری اؤزو قویوب هنر و اقیتمی
آچیلسین قولوندا بو زنجیر گرک
قیریلیب شوشه تک تۆکولسون فلک

گوروم یاخاسینی جیران بختیمی
قیلینجیم دنیا یا سییر یلسین گرک
قفسده شیر کیمی هایقیرسین اورک
آهیم قیلینج اولسون، نهره م ایلدیریم

شهریار محبوس اولمامیش، سؤزون حقیقی معنا سیندا زندانا سالینمامیشدیر. لاکین اؤز خلقی کیمی، اوتون دا روحونا معنوی زنجیردن شیریم و چات دوشموش، قلبی یوز زده دن مین یئره پارچالانمیشدیر. یارالاری نه قدر ایچه، درینه ایشله سه ده، دردی نه قدر یاندیرسا- یاخسا دا، شاعر- قهرمانین عصیان ی داها امانسیردیر، ظلمه، ظالمه غضبی، کینی عرشه یوکسلمیشدیر. چرخلری چؤنדרن، «فلگی شوشه کیمی قیریب تۆکن» شاعر آهی ان اوزاق ووران، ان قدر تلی سلا ح لاردان داها گوجلودور. تۇپلارین، قیرادلارین فیزیکی و اهمه سی معنوی عصیان یارادا بیلمز. شهریار «آهی نین فیرتیناسی» ایسه بوتون بیر خلقی حق یولوندا دؤیوشه سفربر ائده بیلر. دئمهل ی، شهریار عرفانه لیگی نین بیر بویو دا عصیانکارلیقدیر، حق- عدالت یولوندا دؤیوشکن لیک دیر. بو عصیان چاغیریشینی ائشیتیمزلیگه ووروب، شهریارا یالنیز ترک دنیا لیق، یالنیز حجره چی لیک، درویش لیک آختار سایدیق، گناها باتمیش اولاردیق. عکسینه، ائله نیکبین، فلسفی مضمونونا و عصیانلی اوقاتینا گؤره بیر ده محض شهریار شعر ی ایله ۲۰- نجی عصرین آذربایجان انتباهی بوتونلوکده اسلام- ایران تورک اؤیکومئنینده اؤزونون ذیروه مقامینا قالخمیشدیر.

شهریارین کدرلی حزین لیگینی، حزینلی کدرینی، نیکبین یانغی سینی، یانغی لی نیکیبین لیگینی، دویماق و یاشاماق اوچون مطلق شهریار طریقتینه اوز توتماق، شهریارین عرفانی عشق عالمینه آشنا اولماق گرک دیر.

تورک دیلینین ملی لیک و خلقی لیک حقیقین بایراغینی حیدربابا ذیروه سینه سانجان شاعر خلقین بلاواسطه معنویات و سۆز سرکرده سی کیمی ده همیشه زامانلا، چرخ فلکله دۆش - دۆشه، اوز - اوزه دایانان اوزان و جنگاور دیر:

عاشیق دئیر بیر نازلی یار واریمیش   عشق اودونا قلبی یانار واریمیش
سازلی - سۆزلو بیر شهریار واریمیش   اؤدلار سۆنوب، اوتون اؤدو سۆنمه ییب
فلک چۆنوب، اوتون چرخ ی چۆنمه ییب

نهایت، شهریارین «نازلی یاری» - اوتون کامینا چاتمادیغی، وصالینا یئتمه دیگی دیگر بشری آرزولاردیر، ان گنیش معنادا عرفانی لیگین ایده آللاری دیر. بو ایده آللارین آیناسیندا انسان اللهین یئر اوزونده تجسمو تک گۆرونور. حیات خیر خواهلیق ایشیغی ایله نورلانیر، واعظلر، عابدلر، معبودلار ایسه الاهی نورون اؤنونده کۆلگه کیمی اری ییب، یوخ اولوب گئدیر. محض الاهی فلسفه وسعتینه، اؤزونو و تانیرینی درک سوتیه سینه قالخان بو ایماندا و ایماندا اصلا بسیطلشمیش، ابتدایی، وولقار احکاما، موهومانا، خرافاتا یئر قالمیر.

شهریار عرفانی لیگینده بیزیم عنعنه وی - ملی بدیعی فلسفه نین، رومان تیک رنگلره بویانمیش تصوقون گنیش یئر توتماسی دا مهم ادبی - تاریخی قانونا اویغونلوق، بدیعی - ائستتیک ضرورت و ارثی یئکون سجه سینه دیر.

«فلک چۆنسه ده چرخ ی چۆنمه یین، سۆنمه یین» شهریار - ایناملی، ایمانلی شاعر دیر، تانری درگاهینا اوز توتان فیلسوف دور، فقط فاناتیک دنییل، «اهل مذهب» دیر. فقط موهومات اهلی دنییل، رندانه دیر، زاهد دنییل، صوفی دیر. واعظ دنییل. رندانه لیک پیاله سینده شاعرین نوش ائدیگی مقدس می محض الاهی یه قووشماق اوچون ایچیلن معنوی دیری لیک سویودور. بو آب کوثر هر کسه قسمت اولماز. آنجاق رندانه لیک - الاهی کامل لیک مقامینا، الله بنده لرینه بو خوشبختلیک میسر اولما بیلر. محض بو معنادا سعدی نین، حافظین، نظامی - نین، فضولی نین ایچدیگی وحدت شرابینی شهریارین دا ایچمگه معنوی - وجدانی و الاهی - اخلاقی حقی واردیر. بو حقی اوتا عرفانه لیک کامل لیگی، شاعر - متفکر پاک لیغی، مدرک - لیگی، مقدس لیگی و اولولوغو وئریر. ائله بونا گۆره کی، شهریار رومان تیک بیر ایلغیم آخاریندا گۆرونوب یوخ اولمور، همیشه هم وطنلری نین، هم نفسلری نین، همدم لری نین، هم فکر لری -

نین، هم دردلری نین احاطه سینده گؤرونور: درده دوشنه غمخوار اولور، مصیبت چکه نین هارایینا یتیر، یولدان آزانا یول گؤستریر، چراغی کئچنه شام یاندریر، بؤلونموش، پارچالانمیش یوردون قایساغی برکیمه یین، قانی کسيلمه یین یاراسینا ملحم آختاریر، لقمان شفقتینی هئچ کسدن اسیر گه میر.

شهریار عارفانه لیگی بیر ده اونا گؤره هم مدرک، هم ده عصیانکار و دؤیوشکن دیر کی، پوئزیدادا او، هم فارس، هم ده تورک شعرین قوشا ذیروه لی داغی (حیدر باباسی) کیمی یوکسلمیشدیر. حافظ، سعدی عرفانه لیگینی، نباتی، صابر، علی عسگر عاشقانه لیگی ایله بیرلشدیرمیشدیر. بو اسلوبدا و دستخطده هر شئیدن اول، آذری عرفانه لیگی واردیر. زردشت- لوک وارث لیگی، قورقودلوق وارث لیگی بئله تورکانه لیگین بونؤوره سینده دایانیر، همین بونؤوره ده بیرنجی قات- ان قدیم، کلاسیک اسلام بدیعی- فلسفی عنعنه سی، ایکینجی- ان یتنی ملی- تاریخی انتباه، آزادلیق و مبارزه عنعنه سی دیر. هر ایکی عنعنه نی اشیلا یان هاله- لردن بیر- الله کلامی نین- قرآن کریمین و الله رسولونون سؤیله دیگی مقدس حدیث لرین ایشینی، دیگر طبیعتین، تورپاغین، فولکلورون اؤز حکمتی، اؤز معناسی، اؤز سؤز قووس قزحی دیر. بیرنجی حالدا او، داها چوخ خالص ملی شاعیر دیر (حیدر بابایا سلام و بو قبیلدن دیگر اثر لری). پوئتیک فضا دا شاعر بو قوشا قانادالا- عرفانی لیک و تورکانه لیکله قارا بولودلاری یاریر، قارلی- بورانلی ذیروه لر آشیر، آیدین افقلره یان توتور، اوزاق منزل لر سئچیر. بئله افقلر، بئله ذیروه لر آشماغا استعداد و الهام دا بس دئییل، بونون اوچون فضولی ایمانی و صافلیغی، شهریار طریقتی لازم دیر.

شهریارین انا دیلیمیزده یاراتدیغی صنعت اؤرنکلری سیراسیندا قاچاق نبی به حصر ائتدیگی شعر آذربایجان دردی نین، خلقیمیزین ملی آزادلیق عشقی نین نغمه سی، آغریسی کیمی خصوصیه سجیه وی دیر:

آنالار بئشیکین ساتا بیلیمسن

قازامات ایستی دیر یاتا بیلیمسن

غیرتین قربانی، آی قوچاق نبی

اؤز آتسا یوردونو آتا بیلیمسن

آی قوچاق نبی

تبریزلی آنانین، خانیم ننه نین بئچه بالی کیمی شیرین لهجه سینده دئییلن بو مصراعلاردا خلقیمیزین یوز ایللرین اوزاقلیقیندان باش گؤتوروب گلن ملی- آزادلیق عشقی چاغلامیرمی؟ شاعر «غیرتینه قوربان اولدوغو» قوچ نبی نی یالنیز تاریخی قهرمان کیمی دئییل، هم ده بو گونکی استقلال دؤیوشلری نین ار اوغلو اری کیمی، هم شاهلیغا، هم ده

قىرمىزى امپىرىيا قارشى دۇيوشن معاصر جنگاور كىمى يادا سالىر، سانكى اۋزو دە هر ايكى تايدا بونونلا باهم خلق حرکاتى نىن اۋنوندە گندىر:

اۋن بئش ايل گاوورون ظلمونه دۇزدون او نقشه چكدىكجه، نقشه سين پوزدون

«گاور» - تئزار مطلقىتى و اونون آردىنجا گلن قىرمىزى مطلقىت دىر، قاچاق نى نىن و شىرىارين يوردونو، ائلىنى - اوباسىنى پارچالامىش، قارداشى - قارداش دان آىرى سالمىش رزىم و حاكىمىت دىر.

اگر نى بابك دن، كور اوغلودان قالان بىر قىلچىن رمزى دىرسە، شىرىار دا فضولى دن، حبىبى دن، صابردن قالان بىر قلمىن مى ائمبلئمى «آرمى» و سىمبولودور. داها دوغروسو، «حىدربابا» تىكجە روحن معجزەسى دئىيل، هم دە دىلین معجزەسى دىر و شىرىار بو معجزە - نى آنا دىلیندە ياراتمىش دىر. هم آنا لايلاسى، هم دە قاچاق نى يە حصر اولونان توركولرى بو دىلدە دىنلەمىش، حىدربابا دا، قاچاق نى يە دە اۋز نغمەسىنى بو دىلدە بستەلەمىش دىر.

شىرىار، شىبەسىز، خلق شاعرى دىر، اىلىگىنە - سوموگونه قدر مى شاعردىر. هر شىدىن اول، اوناگۇرەكى، طبیعتدەكى آزادلىق اونون روحن، روحنداكى آزادلىق دىلینە كىنچمىش دىر. خلقىن دىلینە اونون روحنو، روحنو دىلینى گتىرە بىلمىش دىر! سۇزون ياخشى معناسىندا «دىل سحر بازى» نا چئور بىلمىش دىر. خلق دىلنى نىن سحرىنى آچان، معجزەسىنى عكس ائتدیرن، اونون ابدى ياشارى لىغىنى اۋز قلمى ایلە تصدیق ائدن خوشبخت شاعرلر تىك - تىك اولور. سارى عاشىق، عاشىق على عسگر، صابر، احمد جواد، ووروغون كىمى. شىرىاردا همىن خوشبختلردن دىر.

اوزوگوم قاش سىز قالدى	چمنىم قوش سوز قالدى
آى امان اقبال گنتدى	تبرىزىم باش سىز قالدى
يارى كاش گۇرمە يە دىم	گونو خوش گۇرمە يە دىم
اۋلە دىم ياردان قىباق	يئرىن بوش گۇرمە يە دىم

آذربايجانين تىكجە دىلینى يوخ، طبیعتى نىن گۇزلىكلرىنە وورغونلوقدا دا شىرىار دىوانە شاعردىر. اونون مى شاعر كىمى پوروشىندە بو مجنونلوغون رولو هئىچ دە دىل مجنونلوغوندان آز دئىيلدیر. حىدربابانىن، سهندىن، ساوالانىن شىرىار شىرىندە مقدس وطن رمزى كىمى يوكسك بدىعى معنا كسب ائتمەسى، شاعرى بوتون عمرو بو يو دوشوندورن مى مفكوره، بدىعى دنيا گۇروشو كىمى درك ائدىلمەلى دىر ...

سىياسى سىستىمىندن، دولت قورولوشوندان آسىلى اولمايلاق بوتون اۋلكەلرىن وحدتە - كامىل لىگە، هومانىتار بىرلىگە گنتدىكى دنيا مىزدا مدنیت، ادبىيات و اینجه صنعت بايراقلارى -

نین هم‌رأی‌لیگی خصوصیه لابد بیر ضرورته چئوریلیمیشدیر. شهریار دا داخل اولماقلا، یئر اوزونون داهی‌لری- هومر و شکسپیر، دانته و پوشکین، فردوسی، بیرونی و یسوی، نظامی، نسیمی و یونس امره، نوایی و فضولی محض بئله وحدت و بیرلیک ایده‌آلی نین داشیییجی- لاری اولموشلار.

تأسف کی، آیری- آیری داهی‌لرین، زور و شر وقتی همیشه چالیدیگی تلاش و هیجان طلبی، انسانین شرفی و غرورو نامینه قالدیردیگی اعتراض و هارای سسی بو گون هئچ ده همیشه و هر یئرده ائشیدیلیمیر، یکدل ضیالی هم‌رأی‌لیگینه، عاغلین و ذکالارین معنوی حرکاتینا چئوریله بیلیمیر. فردی و کوتله‌وی بیگانه‌لیک، ملی، دینی، سیاسی، بشری مقیاسلار آلیر و چوخ- چوخ خلقلرین باشینا گتیریلن مصیبتلرین هله ده دوام ائتمه‌سینه امکان یارادیر. خصوصا شرق اؤلکه‌لرینه آرامسیز خارجی مداخله‌لر شکلینده انسان حقوقلاری تاپدالانیر. واحد اللهین بنده‌لری دینی، ملی فرقلرینه گؤره قارشسی دورما حدینه گتیریلیر. عنعنه‌وی فتنه کارلیغین بین‌الخلق ارمنی لوتبسی دنیا اجتماعی فکرینی چاشدیرماق اوچون دریدن- قابیقدان چیخیر.

بئله بیر شرایطده شهریار شعری کناردا دورا، لاقید و بیگانه قالا بیلمز و نئجه کی، قالمیر دا. ناراحت شرق فیرتیناسی شاعرین وطن سلسله‌سیندن یازدیگی شعرلرده «گئجه‌نین افسانه‌سی» پوئماسیندا ایندی ده اوجادان و معاصر سسله‌نیر:

بشر فراق اودلاریندان کول اله‌دی باشیمیزا

دور آیاغا! یا آزاد اول، یا تمام یان، آذربایجان

حتی عذابکش قاراباغین اؤزو ده ابدی خیر- شر، هرمز- اهریمن اوز به اوز سلسله‌سیندن شهریارین یاراتدیگی حقیقت و خیال لوحه‌لرینده تئز- تئز گؤرونور. «گئجه‌نین افسانه‌سی» ندن گتیردیگیمیز آشاغیداکي سطرلر سانکی شوشانی، خوجالی‌نی، کلبه جری گؤرموش شاعرین جانلی مشاهده‌سیندن یارانیب:

قارالیب اهریمیش قوجا- قاریلار	چیگنینده هریانا تابوت داشیییر ...
هارایا باخیرسان اؤلموش کورپه‌دیر	مییتلر بورادا تپه- تپه‌دیر
چکیر هر طرفه سوپورگه کولک	سوپورور جسدی قورو یارپاق تک
آی دا بیر اؤلکو تک کفن قوللانیر	بولود کفنینه قبره یوللانیر

تکجه کدریمیزین یوخ، بوتون شرق مقیاسیندا غرورموزون تاریخی و ابدیتی ده یاشاییر حیدربابادا. «تورکون دلی» شعرینده او، تورکون تکجه دیلینی یوخ، هم‌ده هنر و قهرمانلیق کئچمیشینی مدح و ترنم ائدیر:

آذر قوشونو قیصر - رومی اسیر ائتمیش

کسری سؤزودور، بیر بئله تاریخ ناغیل اولمازا!

۱۶ عصر اول روم امپراطورو والثریانین آذربایجاندا، اسیر آلینماسینی ترنم ائندن شاعر دوغما تورپاغا یاد نیت ایله گلن بوتون فاتح لری، او جمله دن، اسکندری قاتل و جانی اعلان ائدیر.

آذربایجاندا و ایراندا یاخین تاریخی گنڈیشات، مشروطه حرکانی، خیابانی عصیانی، ستارخان، باقرخان، ایران اسلام انقلابی و عراق لا محاربه - هامیسی شهریاردا اؤزونون بدیعی و سندلی سالنامه سینی تاپمیشدیر.

هله نئجه ایل اول حیدربابا آنا دیلینده دانیشماغا باشلایاندان سونرا ایراندا بوتون آذربایجان شعرى ده آنا دیلینده دانیشماغا باشلادی. شهریارا بابایا اوز توتوتاندا هر ایکی شعر ده طبیعت، فولکلور معنوی اِکولوژیایا اوز توتدو. شهریارین قهرمانلیغا چاغیران، «تانری نین قویدوغو وقتی» نین چاتدیغینی خبر وئرن هایقیر یقلاری دا، شهبه سیز، بو آغیر گونلرده پوئزیامیزا تأثیر سیز قالما یا جاقدیر:

پادشاه، دقتله باخ، طوفان دولو تبریزی بو

کنچمیشیندن بویلانیر یوز قهرمان، مین قهرمان

بو همین تورپاقدی کی، میدان آچیب آزادلیغا

نغمه سیله، نعره سیله اود ساچیب ستارخان

شیخ محمودیله صائب تبریزی ایللر بویو

عشق، عرفان گؤیلرینده اولدولار بیر کهکشان

شرقی غربه، غربی شرقه باغلایان یوللار منیم

جان منیم، کروان منیم، سروان منیم، من باغری قان!

بیزیم قدیم و اورتا عصرلرین معنوی مدنیتی نین یاراندیغی و یاییلدیغی پوئتیکی اوربیت^۱ واحد، بدیعی - فلسفی مکان بوتون یاخین و اورتا شرق اوچون همیشه مشترک اولموشدور. محض بو معنا دا مین یاشلی، قوجامان، آغ ساچلی «آسیا و شرق ائوی» نین تاریخی - مدنی عنعنه لرینه قاییتماق، بو معنوی - مدنی بوتؤولوگه و بیرلیگه قارشى چئوریلن هر هانسی ارتجاعا قارشى اعتبارلی سپر - ضیالی ضامن اولماق وقتی گلیب چاتمیشدیر. بؤیوک ادبیات، بؤیوک صنعت بو ایشی همیشه گؤروب و بو میسیانی حیانا کنچیرمگه شهریار شعرى ده همیشه حاضر دیر. تصادفی دئییل کی، ایندی ده آذربایجاندا، بوتون تورک دنیا سیندا معاصر

^۱ - اوربیت: گؤی جسمی نین حرکت ائتدیگی یول.

شعر شهریارا بوتۇلولوک و وحدت رمزی کیمی باخیر، و قطبلری و ساحللیری بیرلشدیرن، ابدی معنوی کۆرپویه- خدا آفرینه چئوریلن اوبراز و سیمبول کیمی مراجعت ائدیر:

خان شهریار، خان آرازلا قوشاسان   زمان- زمان کوکره یه سن، داشاسان
آیریلیغی آشیراسان، آشاسان   سن وصالی، چیخاراسان تختینه
گونش دوغان آرازین دا بختینه

(حسین کورد اوغلو)

شرق همیشه واحد مطلقیت یوخ، واحد مدنیت و انتباه یاراتماق اوچون بیرله شیب. بو مدنیت لرین نه اینکی واحد روحو، فلسفه سی اوقاتی، معین دؤورلرده حتا واحد اوسلوبو و دیلی اولوب.

بیزی اوردولار دئییل، مدنیت بیرلشدیریپ و هر جور ترقی، آسوده لیک و صلح دنیا دا یالنیز مدنیتله برقرار اولوب. یالنیز مدنیت اوزه رینده قورولان هر شئی اعتبارلی و حلال اولور. بو ایشی بوتۇلولوکده تورک- اسلام مقیاسیندا گۆن شرق شاعرلری نین سونونجوسو «آخره قالمیشی» شهریار دیر. هله نظامی نین قالدیریغی قدح دن الهام و پوئزیا شربتی نی سون دفعه او، سوزوب- ایچیب. و بو قدح سون دفعه جمعی اوچ ایل اول شهریارین الیندن دوشوب چیلیک- چیلیک اولوب. بو چیلیک لری توپلایان، بوتونلوکده شرقین بؤیوک پوئزیا قدحینی یئنی دن قالدیران داهی نی ایسه پوئزیا هله گۆزله بیر.

هله لیک ایسه بیز بورادا شهریار ایشیغینا و چراغینا ییغیشمیشیق. بو ایشیغا یاخینلاشدیقجا، اؤزوموزه یاخینلاشیریق، داها صاف و حلال اولوروق. باشا ووردوغوموز کنگره بو ایشده کیچیک بیر حرکتی، آددیمی افاده انده بیلسه، اونو اوغورلو حساب ائتمک اولار. منجه او، تاریخه یالنیز علمی سوپه سی، ادبی اوغورلاری ایله داخل اولمایاجاق؛ هم ده باش وئردیگی، حیاتا کئچدیگی تاریخی شرایطین تکرار سیزلیغی داخل اولاجاق.

بیز بو واقتا قدر پئتر بورقدا محاصره شرایطینده کئچیریلن نظامی یوبیلتی نی خصوصی احتراملا خاطر لاییردیق. فوق العاده وضعیتده کئچیریلن بین الخلق باکی شهریار کنگره سی ده تاریخین و پوئزیانین همیشه خاطر لایاجاغی نادر صحیفه لرین سیراسینا داخل اولاجاقدیر:

آذر ائلی نین بیر یارالی نیسگیلی یم من ...

ائلمین فارسیجا دا دردینی سؤیلر دیلی یم من!

قوی شهریار شعری و اونا حصر اولونان کنگره آذربایجانین دردینی تکجه فارسجادا، تکجه تورک دیلینده یوخ، دنیانین بوتون دیل لرینده سوبله یین، خلق لری سفربر ائدن و اؤلکه- لری آیاغا قالدیران خطابات کورسوسونه چئوریل سین!

شاعرین ظفری

يازان: آناز رضا يازيچى لار بيريلىگى نين صدرى

كۆچورن: كريم مشروطه چى «سۆنمز»

شاعر و شاه، تارىخين دورلو چاغلاريندا، مختلف اۆلكه لرده، بير- بيريندن فرقلى اجتماعى قوولوشلاردا حكمدارلا صنعتكار آراسيندا مناسب مهم اخلاقى، فلسفى، انسانى معنا كسب ائدير. حاكيميتين جلووونو اينده ساخلايان حكمدار، حاكم مطلق دير، دولتين بوتون قدرتى، قوشونو، سلاحي، خزينه سى، تورپاقلارى، نعمتلىرى و ثروتلىرى اونون اختياريندادير، اهالىسى اونون تبعه لرى دير. شاعرين نه يى وار؟ آنجاق سۆزو...!

شاعرين نه اينكى وضعيتى، موقعى، دولانيشيغى، بعضا حتى حياتى نين اؤزو بئله حكمدارين اراده سيندن، ميليندن، شيلتاغيندان آسيلي دير.

آما بونونلا بئله ان شهرتلى، اقتدارلى حكمرانلار بئله شاعرلره محتاج اولموشلار. حكمدارلارين ان تكبرلولى ده دويموشلاركي، اونلارين حكمو معين دؤور، حاكميت سوردوكلرى زامان ايچينده دير، شاعرين صنعت سلطنتى دؤورانين فؤوقونده دير. شاه معين دولت سرحدلرينه جيزيلميش اراضينى اداره ائدير، سؤزه سرحد يوخدور، سركرده تورپاقلارنى فتح ائدير، صنعتكار قلبلىرى... شاعر ابديتين سفىرى، بير اۆلكه ده بوتون دنياين و بوتون دنيا اؤز اۆلكه سى نين ائلچى سى دير. ياشادىقلارى زمان شاعرين طالعى شاهين اينده دير، دنيانى ترك ائندن سونرا شاهين آدى صنعتكارلارين اونا وئردىگى قيمتدن آسيلي دى. حكمدارين اصل صنعتى دئرلنديرمه سى اونون اؤزونو تارىخ صحيفه لرينده دئرلنديرير. شاعرلر، رساملار، موسيقى چى لر شرقده ده، غربده ده شاه ساراي لارى نين ياراشيغى اولموشلار. بير سيرا استعدادلى صنعتكارلار اوچون ساراي لارين حمايه سى، ياراتماق اوچون يگانه امكان، شرايط ايدى، بو، اوروپا نين انتباه دؤورو رساملارينا عايد دير، شرق شاعرلرينه ده، بؤيوك اسپانيا رسامى وئلا سكتسه ده اؤزبك داهى سى نوائى يه ده.

آما استعداد سيزليغيندان، صنعتكار اقتدار سيزليغيندان ساراي لارا سيغينيپ صاحب اختيارلارلا مدحيه لر يازا- يازا «اوجالان» انعام آلان، بو يوللا اؤزونه منصب و موقع قازانان لار

دا آز اولمایب. تعریفلردن خمارلاتان حکمدارلارین ان مدرکلری بونو دا باشا دوشوبلرکی، تمنالی مدحین صمیمیتی ده، شعریتی سوپه سینده دیر. ساتین آلینمیش حستین حقیقتینه نئجه ایناناسان؟ ایستر صنعتده اولسون، ایستر محبتده.

لاکن بعضا بو پروبلم، شاعر و شاه پروبلمی ایکی شخصین مناسبتی کیمی دئییل، عینی بیر فردین داخلی هاچالانماسی کیمی ده میدانا چیخیر، یعنی شاه و شاعر واحد بیر سیمادا بیرله شیر. هم غریبه، هم ده شرقده صنعتله مشغول اولان، حتی صنعتکار کیمی داها آرتیق تانینان دولت خادمی معلوم دور.

شرقده شاهلارین، سلطانلارین شاعرلیک ائتمه سینه داها آرتیق تصادف اولونور. ائله یالنیز ۱۲- ۱۱ نجی عصرلرده یاخین و اورتا شرق اولکه لرینه نظر سالساق، نئچه شاعر حکمدارین آدینا راست گلرک. آذربایجان شاعری قاضی برهان الدین سیواس حکمداری- ایدی. تیمورلنگ نسلیندن سلطان حسین، «حسینی» تخلصی ایله شعر یازیردی. اونون اوغلو شاهزاده بدیع الزمان شاعرلیک ائدیردی. قاراقویونلو حکمداری جهانشاهین «حقیقی» تخلصی ایله یازدیغی شعرلری عبدالرحمان جامی قیمتلندیریب. آغ قویونلو سلطان یعقوب دوغما آذربایجان دلیپنده دئییل، فارسجا شعر یازیردی. شاه اسماعیلین ایکی ان غدار دشمنی شیبانی خان و سلطان سلیم ده شعر یازیردی. ماراقلی دیرکی، شیبانی ده، سلیم ده تورک دیللی خلقلره منسوب اولدوقلاری حالدا شعر یالنیز فارسجا یازیردی. شاه اسماعیل دا شاعر ایدی. دوغما آنا دلیپنده ختائی تخلصی ایله شعرلر، پوئمالار یازیردی.

صفی نسلی، جنیدی، حیدر اوغلو علی المر تضائی دیر ختایی

منیم آدیم ولی، شاه اسماعیل دیر تخلصوم ختائی دیر، ختایی

شرق تاریخینده شاه اسماعیلین چوخ اهمیتلی موقعی وارسا، آذربایجان ادبیاتی خزینه سینده ده اونون اؤز یئری وار.

شاه اسماعیل ختائی فنونین نین تمل جهتی اودورکی، شاعرلیک حکمدار اوچون بیر بزک، ایلنجه، علاوه مشغولیت دئییل، سیاسی ایده یالارینی تبلیغ ائتمک، مفکوره سینی یایماق، آمالینی، مقصدینی داها تأثیرلی یول لا چاتدیرماق واسطه سی ایدی. صفوی لر دؤورونون معتبر آراشیدیرجیلاریندان اولان مینورسکی حاقلی اولاراق قید ائدیرکی، «آنجا ق ختائی دیوانی ایلك صفوی لرین گیزلی بدعتینه آچار وثریر. ظاهرا میستیک و دینی گؤرونن بو متحرک ایده یالار بلاواسطه عملی ایشده اؤز افاده سینی آسانلیقلا تاپیر. بو ایده یالار، حرکاتین آپاریجی قوه لرینی تشکیل ائدن عنصرلرین سیاسی پلانفورماسی دیر».

دوغرودان دا ختائی دیوانیندا اونون سیاسی مقصدلری، یولو اچیقدان- اچیق طرزده عکس اولونموشدور.

یولوموز اینجه دیر، اینجه دن اینجه

بو یولدا باش وئرمک ارکانیمیز دیر

دئییه حیات یولونو معین لشدیرن شاعر- شاه اؤز تاریخی موقعینی ده دقیق لشدیریر:

منم سلطان ختائی حیدر اوغلو

منیم یولومدا غوغالار گرک دیر

حقیقته ده ان کۆرپه یاشلاریندان اونون یولوندا چوخ غوغالار اولوب، چوخ قربانلار گئدیپ.

ختایی، اولو باباسی شیخ صفی الدین دن بری باباسی جنید و آتاسی حیدره قدر بوتون صفوی شیخلری نین، مریدلری نین قلبینده یاشایان و حیاتا کئچمه میس بیر آرزو کیمی نسلدن- نسله اؤتوروله رک شاه اسماعیلا قدر گلیب چاتمیش، اونون حیات غایه سینه چئوریلیمیش فکری بئله افاده ائدیر:

سفر قیل، دور، اوتورما، ای ختایی

کی، شهر- اردبیلده خاندان وار

اردبیل شیخلری نین خاندانینا ورثه لیک ایده یاسی شهرده اسماعیلدان ایکی یوز ایل قاباق یارانمیش بیر عقده نین طنطنه سینه نایل اولماق، ان کۆرپه چاغیندان اسماعیلا تلقین ائدیلم و اونون اورگینده کؤک سالمیش بیر مسلک ایدی.

شاه اسماعیلین عؤمور یولو، انسانین تاریخده یئری حقیقته، تاریخین و طالعین چارپازلاشماسی حقیقته مختلف دوشونجه لر او یادی. سانکی بو بؤیوک شخصیت دوغولدوغو گوندن چوخ- چوخ قاباقلار دنیا یا وارد اولوب. آخی شاه اسماعیل یالنیز کونکرئت بیر وارلیق- انسان، حکمدار، شاعر دئییل، او هم ده معین تاریخی مقصدین و مسلکین داشیییجیسی دیر، بو مقصد و مسلک ایسه اونون دنیا یا گلمه سیندن چوخ- چوخ اولر میدانا چیخمیش، جو جرمگه، بوی آتلاغا باشلامیشدی. بو مسلکین ایلك روشئیمی موجود اولان سیاسی، اجتماعی محیطدن ناراضی لیق، برابر سیزلیگه اعتراض، عدالت سیزلیکله باریشمازلیق دیر.

فردریک انگلس ایستر غربه، ایستر سه ده شرقه عاید بؤیوک تاریخی حرکتلری ییغجام

بیر دقیق لیکله عمومی لشدیره رک یازیردی:

«فئودالیزم قارشى انقلابى مقاومت بوتون اورتا عصرلر دؤوروندىن كئچير،
دؤورون شرايطىندىن آسىلى اولاراق او، گاه ميستىكا، گاه كفر، گاه سلاھلى
عصيان شكلىندە ميدانا چىخىر».

انگلسىن بو فكرى شرقە مزدكى لر و خرمى لرین سلاھلى عصيانىنا دا، نظامى يە ياخين
اولان اخى لرین و نسیمی ایلە باغلى حروفى لرین عقیدەلرینە دە عاید ائدىلە بیلر. بو فكرین
احاطە دايره سینه، حلاج منصورون «انالھق» تئزینە دە شمس تبریزی نین و جلال الدین
رومی نین ميستىك باخیشلاری دا، بدرالدین سىماوی نین سلاھلى مبارزەسى دە داخیل دیر.
حاکم اجتماعى قورولوشا، اورتودوکس اسلاما قارشى سؤزلە، يا سلاھلا، قلینچلا، يا قلملە
بؤيوك قیامچی لارین- بابکین، حلاج منصورون، فضل الله نعیمی نین، عمادالدین نسیمی نین،
بدرالدین سىماوی نین عاقبتلری دە عینی ایدی: اشکنجهلى اولوم، عذابلى اعداملار، دار آغاجى.
صوفیزم سیمبولیزمی ایلە دنیانی «دكان» آدلاندىران ختایى نین دئدیگی کیمی:

بو دكان يوزمین دكاندیر، حق دگانیدیر، ولی

شهر بیردیر، کار بیردیر، آسلییرسان دار بیر

دار آغاجلاری هئچ وقت انسان فکرىنى بوغا بیلمه ییب، انسان قلبى نین یانار
احتراصلارىنى، آزادلىق هارایینی سوسدورا بیلمه ییب.
بو هارای؛ اعتراض فکرى، بو انقلابى مخالفت او دؤورلرده یالنیز دینین اؤز داخیلینده،
اسلامین اؤز چرچیوهلری ایچینده یارانا بیلردی. صفوی خاندانینی یارادان ایلک اردبیل
شیخلری شیعه لیک ایده یاسینی اورتایا آتارکن، بو ایده یانین صرف دینی اؤرتوگو آلتیندا داها
گنیش و حتی معین معنادا تمام باشقا نیتلر گیزلەنیردی. تاریخی کؤکلری ایلە شیعه لیک
غالبلرین یوخ، مغلوب اولموشلارین، مستبدلرین یوخ، مظلوملارین، صاحب منصبلرین یوخ،
شهید دوشموشلرین روحونا یاخین ایدی و محض ائله بو جهتلری ایلە دە ازیلنلری،
تاپدانانلاری دنیا دا بیر خوش گون گؤرمه ینلری، باشقا سؤزلە، گنیش کوتلەلری جلب
اؤتیردی. ۵۰۰- ایل سونرا معاصر ایراندا باش وئرن حادثه لری آنلاماق باخیمیندان دا بو
مقامی یاددان چیخارماق اولماز. شیعه لرین قهرمانلاری، سجده قیلدیغی اوبرازلار- شهیدلر،
جانینی قربان وئرمیش، عذابلا اولدورولموش، قانلاری ناحق آخیدیلیمیش گناهسیز مقدس لر-
علی، حسین، باشقا اماملار ایدی. عصرلردن بری کربلا فاجعه سینه آغایانلار، ماتم
ساخلايانلار، اؤزلری دە درک ائتمەدن اؤز دردلرینە آغلايیر، اؤز ایتگی لرینە گؤینە بییر، اؤز
عزیزلرینە یاس توتوردولار. و نهایت، فاجعه وی بویالارینی داها دا تندلشدیرن شیعه لیک ایده-

یاسی، بؤیوک بیر اومود یئری ده قویوردو. غیب اولموش ۱۲- نجی امام- مهدی صاحب الزمان گله جک، یئر اوزونده عدالتی، حقیقتی، سعادت ی برقرار انده جکدیر. بونا امید، بونا اینام او قدر گوجلویبدو کی، سبزواردا، بازاردا یه رلی آت ساخلا ییردی لار- مهدی صاحب الزمان غفیلجه پیدا اولان کیمی آتین بئلینه سیچرایا بیلسین. سارایدا شاهزاده قیزلاردان بیرینی اره وئر میردیلر، مهدی اوچون بسله ییردی لر اونو.

بؤیوک تأثیر گوجونه مالک اولان شیعه لیک ایده یاسی ایله داها سیخ باغلانماق مقصدیله اردبیل شیخ لری (هنج بیر رئال تاریخی اساس اولمادان) اؤز اجدادلارینی علی ایله و اونون آروادی، محمد پیغمبرین (ص) قیزی فاطمه ایله باغلا ییر، اونلارین نسلیندن اولدوقلارینی ادعا اندیردی لر.

ایستر پیغمبر، علی نسلی ایله قان قوه مولوغو، ایستر شیعه لیگین بیر مذهب کیمی قبول اولونماسی، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی یالنیز صرف دینی مقصد داشیمیردی، دینی عنصر لری ایله برابر داها گنیش نیت له باغلی ایدی- سنی مذهبنه منسوب اولان مسلمان دؤولت لری آراسیندا- اونلاردان مفکوره سیله، ایده نولوژی یاسی ایله کسکین فرقله نن یئنی بیر دؤولت یاراتماق. اگر صفوی شیخ لری محدود شیعه فاناتیکلری اولسایدیلار، شیخ جنید آغ قویونلور پاشاهی سنی اوزون حسنین باجیسی خدیجه بیگیمی آلمازدی. شیخ جنیدین اوغلو حیدر سنی اوزون حسنین طرابزون کریستیان حکمداری نین قیزی دنسپینه خاتوندان اولان اولادی ایله علم شاه بیگم مارتا ایله ائولنمزدی.

شیخ جنیدین ده، شیخ حیدرین ده مقصد لری باشقایدی. گؤرکملی سوونت عالمی بطروشفسکی بو مقصدی تام دقیق لیگی ایله شرح انده رک یازیر:

«شیخ جنیدین و شیخ حیدرین سیاسی ماراقلاری شبهه سیزکی، دینی ماراقلاریندان اوستون ایدی. شبهه یوخ دورکی، هر ایکی شیخ آذربایجان اؤز حاکمیت لری آتیندا بیرلشدیرمک ایسته ییر و بو مقصده چاتماق اوچون شیعه- لیکدن ایده نولوژی سلاح کیمی استفاده اندیردی.»

شیخ جنید سامور چایی نین ساحه سینده شیروانشاه خلیل الله لا دؤیوشده هلاک اولدو. صفوی خاندانی نین ایلك بؤیوک شهیدی تاریخه دوشدو. اؤزلرینی پیغمبر، علی، فاطمه نسلی ایله باغلایان صفوی لر اوچون آمال قانلا، ارث له کنچیردی. اودورکی، شیخ جنیدین وارثی محض اونون اوغلو، شیخ حیدر اولمالی ایدی... آغ قویونلو سلطان یعقوب شیخ حیدرله یاخین قوهوم (بیبی اوغلو- دایی اوغلو) هم ده یئزنه (قاییین) اولماسینا باخمایاراق

اونونلار ووروشا گیریشیر و بو دؤیوشده شیخ حیدر ده هلاک اولور.^۱ تاریخه صفویلرین ایکینجی بؤیوک شهیدی دوشور. شیخ حیدرین اوچ اوغلو وار: سلطانعلی، ابراهیم، اسماعیل، آتاسی هلاک اولارکن اسماعیل بیر یاشیندادیر. (افندی یئفین سون کتابیندا اسماعیلین دوغوم تاریخی ۱۷- اییول ۱۴۸۷- نجی ایل گؤستریلیر). شیخ حیدرین اوچ اوغلو، اوچ از یاشلی اوشاق دئییل، ایکی عصر عرضینده دوام ائدن، گوجله‌نن، رئال قوه‌یه چئوریلیمیش بیر عقیده‌نین، مسلکین، مقصدین داشیییجی لاری دیر. اودورکی، اردبیلی آلمیش سلطان یعقوب در حال هر اوچونو محبسه سالدیریر. اوچ اوشاغین حیاتلاری توکدن آسیلی دیر. صرف سیاسی ملاحظه‌له گؤره حیدرین اؤلادلاریندان استفاده‌ده اولونا بیلر. حیاتدا هله سؤزون حرفی معناسیندا ایلک آددیملارینی آتان اسماعیلین و قارداشلاری نین باشی اوستوندن طالعین سییریلیمیش قیلینجی آسیلمیشدیر.

سلطان یعقوبون اؤلوموندن سونرا حاکمیت اونون اوغلو بایسونقورا دئییل، قارداشی اوغلو رستمه کئچیر. بایسونقور شیروانشاه فرخ یسارین حمایه‌سینه سیغینمالی اولور. ایندی شیخ حیدر اؤلادلاری نین یاشاییب- یاشامایا جاقلاری رستم‌دن آسیلی دیر. صفوی صوفی‌لری نین مصلحتی ايله رستم شیخ حیدرین اوغوللارینی حبسدن بوراخدیریر. اردبیلی اونلارا قایتاری و بؤیوک قارداشی سلطانعلی‌نی شاه اعلان ائدیر. رستم شیروانشاهلا و بایسونقورلا مبارزه‌ده قیزیلباشلارین مرشدی، سلطانعلی کیمی نفوذلو بیر متفق قازانیر. سلطانعلی نین اؤز مقصدی- ایسه شیروانشاهدان و بایسونقوردان آتاسی نین، باباسی نین قانینی آلماق دیر. سلطانعلی بایسونقورو مغلوب ائدیر. ظفرله تبریزه قاییدیر. سلطانعلی نین دده- بابادان قالما ارثی نفوذونا اؤز شخصی شجاعتی، مظفرلیگی، گوجو ده علاوه اولونور و بو بؤیوک، گون- گوندن آرتان قوه آرتیق آغ قویونلو حکمداری رستمین اؤزویچون ده تهلکه تشکیل ائده بیلر. شهرت و قدرت ذیروه‌سینه قالخان شیخ اوغلودان خلاص اولماق لازیم دیر. رستمین خایین نیتی ايله شیخ حیدرین اوغوللاری اردبيله، آتا اوچاغینا چاتمیش، یولدا محو ائدیلمه‌لی دیرلر. سلطانعلی یئنی رقیبه دؤیوشه گیرمه‌لی اولور. طالعین، تاریخین قارشسی سی آیینماز حکمو آیری- آیری انسانلارین اراده‌سیندن اوستون دور: کؤرپه اسماعیلین بؤیوک حکمدار، عظمتلی صفوی دولتی نین یارادیجی سی شاه اسماعیل مقامینا یوکسلمه‌سی اوچون بو یولدا هله چوخ غوغالار اولمالی ایدی، نئچه- نئچه قربانلار وئريلمه‌لی ایدی. همین قربانلاردان بیرى ده سلطانعلی دیر.

^۱ - منیم اوخودوغوم منبع‌لرده شیخ و یا سلطان حیدر شیروانشاهلا محاربه‌ده اؤلدورولموشدور. ج- ه .

سلطانعلی رستمین قوشونویلا ساواشدان، سون دؤیوشو اولاجاق، دؤیوشدن قاباق قیزیلباش امیرلرینین قارشسییندا اسماعیلی اؤز وارثی ائدی و یندی یاشلی قارداشینى اردبيله، تهلكه- سیز یئره گؤندریر. اؤزو ایسه طالعینى قبول ائدی، دؤیوشه گیریشیر و هلاک اولور.

ایندی صفوی مقصدینی، صفوی آمالینی تار- مار ائتمک اوچون یالنیز بیرجه شئی لازیمدیر: بالاجا اسماعیلی اؤلدورمک! طالعین هدفینه چئوریلیمیش اوشاغی پوسماق (گؤزدن قویماماق) تاپماق، توتماق، اؤلدورمک اوچون بؤیوک بیر دولت، آغ قویونلو دولتی شکارا چیخیر. صادق قیزیلباش مریدلری اسماعیلی اعتبارلی یئرلرده گیزلهدیرلر. اونون یئرینی آناسی علمشاه بیگمه بئله بیلدیرمیرلر. قادینی توتا بیلرلر: آنا اشکنجهلره دؤزمه ییب اوغلونون یئرینی آچایلر، خبردار اولماسا، یاخشی دیر.

مختلف آدمالار بالاجا اسماعیلی گیزلهدیپ قورویوردولار. اونلاردان بیرى، اسماعیلین گیزلهدیپ حفظ اولونماسیندا مهم رول اوینامیش «اوبا» ادلی قادین اله کئچیر، اشکنجهلره تاب گتیرمه ییب اسماعیلین یئرینی دئییر. أما صادق مریدلر آرتیق اسماعیلی خلوتجه اردبیلدن چیخاریب گیلانا آپارمیشلار. اوبانی بازار میدانیندا آسیرلار. اسماعیلی مقصدینه آپاران طالعین داها بیر قربانی!

اسماعیل لاهیجاندا، صفویلره صادق اولان میرزه علینین ساراییندا ساخلانیلیر. رستم اسماعیلی طلب ائدی. تهدیدله مکتوبلار یازیر. هئچ بیریندن کار اولمایاندا، اوچ یوز اتلی گؤندریر.

تاریخی اولانلار، فاکتار سونرالار روایتلشیر، بزه دیلیر. روایتله گؤره میرزه علی اسماعیلی بشیگه قویوب، بشیگی آغاج بوداغیندان آسیر، سونرا دا رستمین آدمالاری قارشى- سیندا، قرآنا ال باسیب آند ایچیرکی، گیلان تورپاغی اوستونده اسماعیل یوخدور. . . بئله لیکله اسماعیلی و اونون داشیدیغی مقصدی بشیکدهجه بوغماق جهدی بو دفعهده باش توتور.

۱۴۹۹- نجو ایلین یازیندان اون یکی یاشلی اسماعیل، آرتیق یئتکین بیر ایگید کیمی، لاهیجانی ترک ائدیپ دده- بابا یوردونا، اردبيله یولا دوشدو. اونو یئددی نفر ان اعتبارلی آدم مشایعت ائدی. یول بویو دستهیه مین بشش یوز قیزیلباش قوشولور، بیر مدتدن سونرا دؤیوشچولرین سایى یئدی مینه چاتیر.

اسماعیلین تاریخ صحنه سینده بو ایلك چیخیشی، ناپلئونون یوز گونونو یادا سالیر. أما اسماعیلین «واترلوسونا» چالديرانا یوز گون یوخ، هله اون بشش ایل قالیب. هله لیک ایسه بو

اثرکن کیشی لشمیش اوشاق ان قدر تلی حکمدارلارلا اوز- اوزه گلیر و اونلاری مغلوب ائدیر. طالع، قضا و قدر، قسمت بیر یانا دورسون، اسماعیلین اؤز اورگینده ده لاپ کؤرپه چاغلاریندان، محرومیت لردن، محبس لردن، تعقیبلردن، ایتکی لردن جو جریب بوی اتمیش بؤیوک بیر ایستک چیرپینیر. بلکه بو هله یاخشی دوشونولموش سیاسی مقصد دئییل، گمان کی، صرف دینی بیر مسلک ده دئییل. بو گؤزونو اچیب یتیم قالمیش اوغولون قلبینه غؤور ائله یین انتقام احتراصی، باباسی نین، آتاسی نین، بؤیوک قارداشی نین قصاصینی اَلماق یانغیسی دیر. بلکه ده اسماعیلین اورگینده کی لر مختلف، دولاشیق، چالپاشیق حس لرین، اونا تلقین اولونموش دو یغولارین و اعتقادلارین، اینامین و ایمانین مرکب وحدتی ایدی. اسماعیلین هله تام دورولمامیش شعوروندا شیروانشاه، هم باباسی نین، آتاسی نین رئال دشمنی، هم ده اماملارین قاتلی تاریخی یزیدین رمزی تجسمو ایدی. اسماعیلین بو وقت وور- توت اون ایکی، اون اوچ یاشی اولدوغونو اونوتما یاق و یاری اوشاق بئینینده اوزاق دینی مصیبتلرله یاخین عائله فاجعه لری نین سارماشیب قاریشدیغینا تعجب لیمه یک. فاجعه وی شکلده هلاک اولموش حیدر، اسماعیل اوچون هم اونون آتاسی، هم ده تاریخین اوزقلاریندا قالمیش حضرت علی نین آدلاریندان بیر ی ایدی. شیروانشاهی محو ائتمک، «یزیدی» بیخماق، هم اؤز اجدادی نین، هم ده اماملارین قانینی اَلماق ایدی.

هنوز شاه حیدرین قانی قالبیدیر

یزیده بیر دخی کئی قران وار-

دئین اسماعیل مقصدینه نایل اولور. شیروانشاهی فتح ائدیر، آیینماز باکی قالاسینا گیریر، باباسی جیندین قاتلی شیروانشاه خلیل اللهین جسدینی قبردن چیخارتدیریب یاندیتدیریر. شیروانشاه فرخ یسارین باشینی اونون آیاقلاری نین آلتینا آتیرلار.

منم شاه اسماعیل، حقین سری یم

کی، بونجا قاضی لرین سروری یم ...

آتامین قانینی یزیددن آلدیم

یقین بیلین کی، نقدی حیدری یم

شیروان حربی کومپانیاسیندا (مشارکت) اسماعیلین سؤیله دیگی مشهور سؤز (بو افاده نی اورتا عصر تاریخچی سی حسن بیگ روملو گتیریر) ایستر آذربایجان تاریخی نین قلوبال پروبلمی نی آنلاماق باخیمیندان، ایستر سه ده اسماعیلین بیر شخصیت کیمی فورمالاشماسینی دو یماق جهتدن سون درجه مهم دور.

شیروانین محکم استحکاملاریندان اولان گلستان قالاسی نی محاصره ائدرکن اسماعیل مملکتین ستونلاری اولان ان معتبر قیزیلباش امیرلرینی یانینا چاغیریب اونلارا بئله بیر سوال وئریر: «سیزین ایسته دیگینیز نه دیر: آذربایجان تختگاهی یا گلستان قالاسی؟» سوالین قویولوشوندان اونون جوابی دا آشکار دیر: البته آذربایجان تختگاهی گلستان قالاسیندان قات-قات اولو بیر مقصد دیر.

بو تاریخی مکالمه بیر نئچه جهتنده اهمیتلی دیر، اولاً اونا گؤره کی، اسماعیلی اثرکن یاشلاریندان حربی یوروشلره سوق ائدن احتراصین نه دن، انتقام حسیندن می، شیعه تعصبوندن می تکان آلماسیندان آسیلی اولمایاراق بو مقامدا او عالی مقصدینی محض یننی، قدرتلی دولت قورماقدا گؤروردو. ایکینجی سی، اسماعیل بو دولتی محض آذربایجان دولتی کیمی درک و بیان ائدیردی. (بو واجب مسأله باره ده سونرالار داها اطرافلی بحث ائده جه-بیک). اوچونجوسو اگر ۱۴۹۹- نجو ایلهده باشی نین یندی سوواریسی ایله گیلاندان اردبیله حرکت ائدن اسماعیل هله تربیه چیلری نین، لله لری نین، سنلی مصلحتچی لری نین و حمایه-دارلاری نین تحریکی ایله، تأثیری ایله حرکت ائدیردیه، گلستان قالاسی نین آلتیندا، او، آرتیق اعیانلاری و امیرلری قارشی سیندا محتشم تاریخی مقصد قویان مستقل شخصیت ایدی.

همین تاریخی مقصدی حیاتا کئچیره رک اسماعیل ائله همین ۱۵۰۱- نجی ایلهده، باکی نی فتح ائتدیگی ایلهده آذربایجانین باشقا بؤیوک شهرینه، تبریزه داخل اولور و بو قدیم پایتختیمیزده اؤزونو شاه اعلان ائدیر. صفوی سلاله سی نین حاکمیت دؤورو باشلانیر. شیروانین و جنوبی آذربایجانین واحد دولت ترکیبینه بیرلشمه سی اوچون زمین یارانیر.

شیروان خلایقی قامو تبریزه داشینا

ملک عجم سورار کی، قیامت قاچان قوپار؟

بئله بیر قدرتلی دولتین یارانماسی دوغرودان دا او دؤورون باشقا حکمدارلاری اوچون قیامت گونو قدر دهشتلی حادثه ایدی. واقتیله آغ قویونلو سلطان یعقوبون قورخوغو دا ائله بو ایدی. حسن بیگ روملونون وئر دیگی معلوماتا گؤره سلطان یعقوب دنمیشدیر کی، اگر مظفر قیزیلباش قوشونلاری ایله شیروانا گلیمیش شیخ حیدر بو اولکهنی فتح ائتسه، آذربایجان مملکتینی (یعنی آغ قویونلو دولتینی) ده اله آلماق ایسته یه جک.

شیخ حیدرین چاتا بیلمه دیگی مقصده اوغلو اسماعیل نایل اولدو و آغ قویونلو دولتی نین یکی قولونو تمثیل ائدن الوند میرزه یه و سلطان مرادا غالب گله رک آذربایجان تورپاغی نین بؤیوک قسمینی واحد قیزیلباش دولتینه بیرلشدیردی.

محض بو یئنی یارانمیش دولتین قدرتیندن قورخویا دوشموش قونشو حکمدارلار اؤز حسدلرینی تلاشلارینی، دشمنچی لیکلرینی شعارلارلا میدانا آتیردیلار. «اسلامی سارسیدان»، «کفار افرنجدن» (اوروپا کافرلریندن - خاچ پرستلریندن) ده تهلکه‌لی بلا سایدیقلاری قیزیلباشلارا قارشى فتوا وئریر، جهادا چاغیریردیلار. ماوراءالنهردن بیر اوجو استانبولاجان، بیر اوجو مکه، مدینه یه جن قیزیلباشلارین گوجلو و امانسيز دشمنلری واردی. شاه اسماعیلی شرقدن شیبانی خان، غربدن عثمانلی سلطانلاری هده‌له بیردیلر. نگرانچیلیقلارینی گیزلتمک اوچون تحقیره ال آتان حکمدارلار اسماعیلی اونون درویش اجدادلاریله آلچالتماق ایسته- بیردیلر. سلطان سلیم صفوی شاهینا درویش پالتاری، درویش لوازماتی، درویش اشیالاری گؤندریردی. یعنی کی، سن هارا، شاهلیق هارا، سن گنت دده - بابالاین کیمی درویشلیگی نی ائله. عینی تکلیفی اسماعیلا شیبانی خان دا ائدیردی. اسماعیل تمکینی نی پوزموردو.

گر منه نفرین ائدر دشمن، من اوندان غم یئمم

کیم منافقدن گلن قارغیش، دعا نسبتلی دیر

دشمن نفرینه گؤره غم یئمه‌سه ده، هر حالدا اؤتکم، سرت، توتارلی جوابلار گؤندرمکدن ده قالمیردی. سلطان سلیمین هديه‌سینه قارشیلیق اولاراق اونا تریاک گؤندرمیشدی. یعنی کی، سن آرزیلارینا یالینز خولیا لار عالمینده چاتا بیلرسن، شیبانی خانا ایسه یازمیشدی کی، من دوغرودان دا درویش صفتی ایله مشهده، امامین قبری نین زیارتینه گتتمک فکرینده ایم. مشهده شیبانی لر دولتی نین اراضی سینده ایدی. اسماعیل بو «زیارت» باسیلماز قوشونویلا گتتمک ایسته‌گینده ایدی. بو نیتی نی ده حیاتا کئچیردی و شیبانی خانین کسيلمیش باشی نین ایچینه سامان تهرک عثمانلی سلطانینا سووقات گؤندریدی.

شاه اسماعیل ظفردن ظفره گندیردی، مارکسین سؤزلریله دئسک: «او، حاکمیتی نین اون دؤرد ایلینده اون دؤرد ایالتی فتح ائتمیشدی» تا چالدیران دویوشونه قدر مغلوبیت نه اولدوغونو بیلمیردی.

مظفر، خوشبخت اقباللی، گنج‌لیگینه باخمایاراق سیاسی مدرک‌لیگه مالک بیر شاه ایدی. طالعین امانسيز سیناقلاریندان چیخیب طالعین ارکؤیونلوگونه چئوریلیمیشدی.

اما شاه لباسی نین آلتیندا احساس، اینجه شاعر قلبی دؤیونوردو. و شاعر ختایی شاه

اسماعیل قیافه سینده داریخیردی:

کونول سیرانلا گزرکن شاه گلدی، قوندو سارایا

ختايى نين شاعر كۇنلو سيرانلارى گزىمك آرزىسىندا ايكن، شاعر اسماعيل تختينده آيله- شيردى و آجى - آجى اعتراف انديردى:

وزير يېم دير غم و غصه، اوتور موش ايكي يانيمده

شاه اسماعيل حربى يوروشلر، سياسى مناسبتلر، دولت ايشلرى حقينده دوشونوردو، شاعر ختايى، كشمكشلى عمرونون هنج بير چاغيندا عادى بير گنج، سئون بير عاشق كيمى ياشايا بيلمهين جوان اسماعيل، محبت عذابلارينا دچار اولوردو. حكمدار ليغيني قىلينجى ايله تصديق انديردى، محبتيندن شاعر قلمى ايله سۇز آچيردى.

«محبت دير يئرين - گۇيون دير گى، محبت اندنين يانار چراغى» دئيردى، سئوگيني الاهى لشديرهرك «محبتدن كئچن حقدن ده كئچر» - دئيردى، محبت ائله بير قوه ديركى، انسانلارى برابر لشديرير، يوز جور حكم وئرمك امكانى اولان شاهى يارين قاپى - سىندا خدمتچى يه چئويرير.

يوز حكم ايله شاه ايكن ختايى يار عشقينده گدا قىلان دلينى!

دنپادا هر كيم كى، يوزون گۇردو عالم شاهى دير

يوزونو گۇرموشم، من دخى سلطانام بو گون

ان بۇيوك حكمرانلىق عشق عالمينده حكمران اولماقدير. غريبهسى اودوركى، بو سطرلر حقيقتده ده، سلطان، شاه اولان بير ادامين قلميندن چىخيب. اما عشق بير يانا، شاهلىق بير يانا. محبت لسانيندا عاشق شاعر اۇز حالينى ان آلچالديجى صفتلرله تصوير ائده بيلر.

تانرى اوچون، يولا گلسن بير قدم آهسته باس

آياغين آلتيندا تورپاق جسم بيماريم دورار

عاشيق شاعر سئوگىلىسى نين آياغى نين توزونا جانينى قربان دئير

گۇزوم ياشين تۇكرم آياغينا

بلى، سرو آياغيندا سو گرگ دير

و اونا گۇره ده:

آخان اول سروين يانيندا سو دئيبيل، ياشيمدير اول

آياغين آلتينداكى باشماق دئيبيل، باشيمدير اول

البته اونو دا اونو تاممالی بیق کی، ختایی نین محبت آنلاییشی معین معنادا تصوف رمز لری نین، دینی- فلسفی آللقور یالارین افاده سی ایدی. محبت، بیر چوخ صوفی شاعر لری نین ذهنینده اولدوغو کیمی، اونون آنلامیندا دا یالنیز قادینا، گؤزه له، دلبره اولان سنوگی دئییلدی، هم ده حقه قوووشماق آرزسی ایدی، پیغمبر، علی عشقی ایدی. عشق آتشیندن بحث ائدن مصراع لاریندا ختایی، مجنون، فرهاد، شیخ صنعان، زلیخا کیمی مشهور سنوگیلی- لرله بیر سیرادا «نالالحق» دئین حلاج منصورون، یعقوب پیغمبرین، ایوب پیغمبرین ده آدلارینی چکیر و اونلارین هامیسی نین محبت اودونا یاندیغینی گؤستریر، حتی، اعتقادا اولان سنوگینی عادی، انسانی، عاشق- معشوق مناسبت لری ایله عینی معنادا قاوراییر. همین بو پارچا ایگیمی یاشلی گنجین قلمیندن چیخمیش «دهنامه» پوئماسیندادیر.

«دهنامه» ادبیاتیمیزدا ان عاشقانه اثر لردن دیر، اورتا عصر مینیاتور چو رساملارین، نقاشلارین چکدیگی شکیللر کیمی ظریف، اینجه، سحرلی بیر محبت داستانی دیر.

قیش گئتدی یئنه باهار گلدی

قوشلار قاموسو فغانه دوشدو

بو شاعرانه باهار تصویری ایله، «بهاریه» ایله آچیلان پوئما طبیعی لیگی، ساده لیگی ایله برابر صنعتکار اوستالیغی ایله ده آدامی حیران قویور. عاشغین دیلیندن سؤیله نیلن مثنوی ده غلیظ ترکیبلر وارسا دا، پرسوناژ لارین دیلی، خصوصیه باغبانین دانیشیغی ائل دئییم لری کیمی دوپ- دورو و صاف دیر.

دیوانه می سن، و یا خود آخماق گئت، یوخسا یئیر سن اللی توخماق

جاسوس موسان کی، یوخسا اوغرو یا ایرمی سن می، یوخسا دوغرو؟

عاشق اؤز مکتوب لارینی، اؤز نامه سینی، معشوقه یه صبا واسطه سیله، آهین قاصد لیگی ایله، گؤز یاشلاری نین ائلچی لیگی ایله گؤنדרیر و هر دفعه مؤلف بو رمزی آللقوریک اوبرازلاری عیانی، گؤروملو شکلده گنرچکلشدیریر، جانلاندیریر. «بوداقلار اوسته اسن»، «ورقلر اوسته تیره مه سالان» شمع ایله چیراغا پوف- پوف قیلان» صبا، هم شرطی صورتی دیر، هم ده سحر یئلی نین چالار لریله تصویر ائدیلمیش بدیعی عکسی.

پوئمانین سونلوغو گؤزله نیلمز دیر. شرقین عنعنه وی لیلی- مجنونو، فرهاد- شیرینی، شیخ صنعان سوزت لری فاجعه وی سونلوقلار لای بیتیرسه، «دهنامه» ده عاشق آخر کی معشوقه سینه قوووشور، اما بو خوشبختلیک صحنه سی ده ایریلیقلا تاماملانیر. وصالدان سونرا معشوقه غفلیدن عاشق له و داعلا شیر:

«دشمن دئدى: دوست در كمين دير و صلين گونو بو ايدى، همين دير»

بير بوسه منه وئريب پريزاد دئدى: بو سنه يئتر، يئري شادا

ايپلو قدا مولف اثرى يازماغى نين اوچ سببى نى گؤستىر: بو فانى عؤمور جهاندا قالمادىغى اوچون، هئچ اولمازسا انسان حياتيندان بير نشانه ساخلانمالي دير. دنيا دا هر كيمين كى ايزى دورور، او خوشبخت دير، بو اثرى اوخويانلار، دينلنلر لطف ايله مولفى اناجاقلار: غمگين كؤنوللر اوچون بو اثر مهربان اولاجاقدىر.

اگر و. مينورسكى نين قيد ائتديكى كيمي ختايى «ديوانى» شاه اسماعيلين سياسى، دينى گؤروشلىرى نين، عقيدهلرلى نين اچارى ديرسا، شاعرين ليريكاسى هم ده اونون حسلر، دويغولار دنياسى نين پارلاق، بديعى عكسى دير، قلب عالمى نين گوزگوسودور. عمرو مين بير ماجرا ايچينده كئچن، دؤيوشدن دؤيوشه آددايان شاعر- شاه سانكى بيردن- بيره حياتين كؤچرى ليگينى، دنيا ملكونون فانى ليگينى درك ائديب هاراي چكىر:

نه لر گلدى، گلهسى دير، مدد هئى!

جهان اهلى اؤلهسى دير، مدد هئى!

محبتين سئوينجلىرى، خوشبختليك ساعاتلارى، دنيا نين بوتون ذوق- صفاسى دورمادان اؤتوب گئدير. ختايى بو حستى تاثيرلى تضادلارلا افاده ائدير:

ايل به ايل، ساعت به ساعت خوش كئچير گون ياريله

هفته- هفته، گون به گون، اول روزگار الدن گئدير

عشرت ذوق و صفايه اى كؤنول، شاد اول مدام

عيش اولور پنهان، گؤرونمز، آشكار الدن گئدير

بو سطرلرين بديعى مدرك ليگى، ختايى شخصيتى نين هنرله كدر آراسيندا چيرپينان بير قلبين اعترافى دير.

ختايى شعرى ميزين تاريخينده ايكي نهنگين، نسيمى ايله فضولى نين آراسيندا پارلاق ادبى سيمادير، هم ده بو كئچيدده يالنيز كرونولوژى آرديجيل ليقلا، واقت، زمان قاطارينا گوره يئر توتمور. ختايى پوئتيكاسينا، تفكر طرزينه، دنيا دويومونا گوره ده نسيمى ايله فضولى آراسيندا بير كؤرپودور. اونون ياراديجى ليغينا نسيمى نين انسان و شاعر هنرى تاثير ائديب، اما فضولى كدرينده ده ختايى «غم و غصه» سيندن بير خال، بير سوراغ وار:

اينجيمه دى حقدن گلن جفايه

سيد نسيمى نى زاهدلر اوزدو

- دئییه سلفی نین دۆزومونو، هنرینی تقدیر ائندن ختایی ده نسیمی نین پانته ایست، وحدت وجود موتیولری قباریق گۆرونور.

نیه گلدیک، نه گتیردیک جهانه   نه ایلترسن آخرت جاویدانه؟
نه ایدین عالم وحدتده سؤیله   بو کثرت ائوینده دوشدون کی، بؤیله؟

یئر یوخ ایکن، گۆک یوخ ایکن، تا ازلدن واریدیم

گوهرین یکدانه سیندن ایلری پر گاریدیم

صوفیزم پوئتیكاسی خطایی نین بیر سیرا شعرلرینی شرقین باشقا تصوف شاعرلری ایله یاخینلاشدیریر.

سن منده سن، من سنده ایم   نه سن اولور، نه من اولور

بو بیتده جلال الدین رومی نین تفکر طرزى دویولورسا:

شریعت، طریقت، معرفت حقدیر   حقیقت اودو وار، اوندان ایچری

سطرلری دئییم شکلی ایله یونس ایمره نین مشهور مصراعلارینی یادا سالیر:

منی منده دئمه، منده دئییلیم   بیر من واردیر منده مندن ایچری

سفلریندن چوخ شئی اؤیرنمیش ختایی اؤزوندن سونرا گلنلره، فضولی کیمی داهی شاعره تأثیر گؤستریمیشدیر. بو بعضا اینتوناسیادا، سؤزلرین دوزومونده گۆرونور.

سنوددیگیم، عمروم، افندییم، هئی گولوم، بالیم منیم

(ختایی)

گۆزوم، جانیم، افندییم، سنوگیلیم، دولتلی سلطانییم

(فضولی)

بعضا بو یاخینلیق آیدین - آشکار شکله میدانا چیخیر.

هانی ای ظالم، سنینله عهدیمیز، پیمانیمیز؟

(ختایی)

هانی ای ظالم بیزیلمه عهد و پیمان ائتدیگین؟

(فضولی)

بعضا فضولی شعرینه ختایی تأثیری داها اؤرتولو، دولایی شکله اؤزونو بروزه وئیریر. مثلا

ختایی نین یاراتدیغی لوحه ایله «بلرین یادى ایله دیدهلریم قان دولودور» فضولی نین رسم

انتدیگی منظره (گول رخسارینه قارشو گۆزومدن قانلی آخار سو) عینی تشبئه اوزه رینده قورولموشدور: سنوگیلی نین دوداقلاری و گول اوزو عاشغین گۆزلرینده او قیرمیزی رنگی ایله عکس اولوناراق آخان یاشلاری قانا بویاییر. همین تشبئه ختایی ده داها شرطی، داها مجرد شکله قیرمیزی لبلری خاطرلاماقلا گۆزه قان دولماسی اوبرازی ایله، فضولی ده گۆروملو شکیلده افاده اولونوب.

شعریمیزین نسیمی دن فضولی یه گلن یولوندا ختایی کئچیدی نین بیر اهمیتی ده ادبی دیلیمیزین ساده لشدیریلمه سی دیر. خلق شعر فورمالارینا نسیمی دن و فضولی دن آرتیق درجه ده آلوده اولان ختایی، قوشمالار، بایاتی لار، گرایلی لار، وارساغی لار یاراتماسیندان باشقا، غزل لرینی ده سون درجه ده ساده، آنلاشیقلی دیلده یازمیش، عروضو ممکن قدر آذربایجانلی- لاشدیرماغا چالیشمیشدیر.

قیزیل گول باغ و بوستانیم؛ نه دئرسن؟

فدا اولسون سنه جانیم، نه دئرسن؟

اگر یاتسام مین ایل تورپاق ایچینده

درستدور عهد و پیمانیم، نه دئرسن؟

***

کؤنول وئردیم، جفاسین بیلمزایدیم

بلی دئدیم، بلاسین بیلمزایدیم

لبینه جان دئدیمسه، تۆکمه قانیم

سوروب سندن بهاسین، بیلمزایدیم

***

جهانه عشق ایلن عریان گلنلر

گئندنه هپ گینه عریان دئییلمی؟

گئندین خوش کئچیر مسکین ختایی

گلن دؤوران، عجب دؤوران دئییلمی؟

آذربایجان عروضونون بوندان ساده، بوندان آیدین، اویناق اؤرنکلرینی تاپماق چتین دیر. ختایی نین عروض وزنینی دیلیمیزین ماتریالی، امکانلاری، افاده و دئییم طرزی اساسیندا رام ائتمه سی، موم کیمی یومشاق، دیله یاتیملی، دئییلمیش آسان شکله سالینماسی، ائله بیر

زمین حاضرلادی کی، بو زمینده بؤیوک فضولی داهیانه فکرلرینی، اینجهدن اینجه دویغولارینی سسلندیره بیلدی.

ختایی نین دوغما هجا وزینده یاراتدیغی پارچالاری خلق ماهنی لاریندان آییرماق

چتین دیر:

گۆردون بیر یئرده آشنا   هر نه دئرسن اؤز باشینا
یول داشینی، یول قوشونا   آتما، قارداش، کرم ائيله

***

باخ بو دلبرین اویونونا   گناهین آلمیش بویونونا
سحردن عاشق قویونونا   گیرن دلبرین قولویام

آشاغیداکى بندین صافلیغینا، دورولوغونا، معصوم ساده لیگینه دقت ائدین:

آوچی دئییلیم کی، دوشم ایزینه

قاچا- قاچا قانلار ائندی دیزینه

سورمه لر هئی چکدین قونور گۆزونه

قاچما مندن، قاچما آوچی دئییلیم

ختایی دیلی نین خلق دانیشیغی ایله، «دادلی دیلیمیزله» (شاعرین اؤز افاده سی دیر)، دوشونجه طرز ایله سیخ باغلی لیغی آیری- آیری سۆزلرده، دئییم لرده ده گۆرونور: «کئچمه نامرد کۆرپوسوندن، قوی آپارسین سو سنی»، «ای کۆنول صدق ایله هر کیم شاه ایله یولداش اول، یوز گرک دؤندرمه یه، هر نجه کیم یول داش اول»، «گلیشین هاردان بری دیر»، «الده ایکی قارپیز توتمالی دئییل» «خلق بیلمزسه خالق بیلر» «یوغوردو یاپدی»، «یاره یولوخدوم»، «آخان چای لار، آخان آرخلار، بولاق لار»، «دیشلمه چیی لقمه نی، یئرینه دیشین دوشر»، «باخدیم کی، بونون قیریمی اؤزگه» یوزلرله بو جور مثاللار چکمک اولار. بوتون بو افاده لری، سوز بیرلشمه لرینی، ایدئوملاری خلقیمیز ایندی ده عینی ایله بو شکیلده، بو معنادا ایشله دیر. هرچندکی، بشش یوز ایل کئچیب. شاعر یازانداکی:

شاه ختائی، سنین دردین دئشیلیمز

او، «یارا» سۆزونو ایشلمه سه ده، هامی یا آیدین ایدی کی، درد یارایا بنزه دیلیر و مؤلف یاراسی نین دئشیلمه یه جگیندن، درددن خلاص اولمایا جاغیندان شکایتله نیر. بونو ایضاح ائتمک لازم دئییلدی. چونکی ختایی گۆزونو آچاندان آذربایجان دیلی محیطینده، اؤز خلقی-

نین ایچینده بۇیوموشدو. آنا دیلی نین بوتون اینجه لیکلرینه بلد ایدی و بو دیلین بوتون اینجه-لیکلرینه بلد اولانلار اوچون یازیردی.

ختایی نین ائل ادبیاتینا یاخین لیغی باشقا شکلده ده اورتایا چیخیر. خلق اونون آدینا داستان قوشور (داستان قهرمانی شاه اسماعیلین رئال اسماعیل صفوییه، اونون بیوقرافیاسینا اویغونلوغو اولماسا دا). عاشیق قربانی ختایییه قوشما حصر اندیر. شاه اسماعیلین شخصییتی، طالعی، عؤمور یولو، ختایی یارادیجی لیغی دا ائل ادبیاتیمیزا، موسیقی میزه دانیلماز تأثیر گؤستریمیشدیر. میرزه محسن نوابین وئریدیگی معلوماتا گؤره ۱۹- نجو عصرده بئله «شاه اسماعیل» آدلی موغام آذربایجاندا مشهور ایدی.

بوردا بیر گؤزه له من میل ائيله دیم   آيله شیب اورادا قالاسیم گلدی

یا یلانین قاریندان آغ، بیاض دؤشو   یاخیلیب اوستونده اؤله سیم گلدی

قاراجا اوغلانین بو قوشماسیندا دا ختایی نفسی، ختایی دئییم طرزلی دیولوماقدادیر. (ختایی مصرعهلرینی خاطرلایراق: آخار سولار کیمی آخاسیم گلمز، شهرینه گلینجه چیخاسیم گلمز).

تعصب کش، غرضلی و حیلله لی فارس شووینیستلری شاه اسماعیل ختایی نین ملی منسوبیتی نی بئله شبهه آلتینا آلماق ایسته ییرلر. صفوی دولتی نین، تاریخه سرخ سر دئییل، محض قیزیلباش آدیله دوشموش بیر دؤولتین، ایران دؤولتی اولدوغونو ادعا اندیرلر. واقتیله. آ. موللثرو. بار تولد کیمی گؤرکملی شرقشناسلار صفوی لرین تورک (آذربایجان) سالله سیندن چیخدیقلارینی تام قطعیت تصدیق ائتمیشلرسه، ای. پطروشفسکی کیمی گؤرکملی سوونت عالمی، باشقا عالم لریمیز، او جمله دن پطروشفسکی نین طلبه سی. «او. افندی یئف» صفوی دؤلتی نین محض آذربایجان دولتی اولدوغونو زنگین مآخذلری جلب ائتمکله اساسلاندیریلر. ای. پطروشفسکی قید اندیرکی، «شیعه بایراغی آلتیندا انکشاف ائدن صفوی لر حرکاتی نین مقصدی آذربایجان سیاسی جهتدن بیرلشدیرمک ایدی». تدقیقاتچی گؤستریرکی، شاه اسماعیل بو مقصده نایل اولدو و ایلك دولتلرینده محض یالنیز آذربایجان تورپاقلارینی احاطه ائدن بیر دولت یاراتدی. سونراکی مرحله ده او اؤز مریدلری نین آرزولارینا عمل ائتمک مجبوریتینده قالاراق و دشمن حکمدارلارلا اولوم- دیریم ساواشلاریندا ظفر چالاراق بیر سیرا باشقا اراضی لری ده اؤز دولتی نین ترکیبینه داخل ائتدی.

عالم لریمیزین آراشدیردیقلاری تاریخی مآخذلرده محض «آذربایجان مملکتی»، «آذربایجان پایتختی»، «آذربایجان شاهی»، «آذربایجان تختی» کیمی تعبیرلر ایشله دیلیر.

شاه اسماعیل اوزو سالنامه چی لرین گؤستر دیکلری کیمی، یالنیز «آذربایجان تختگاهیندان» سؤز اچمیر، خصوصی حرمت علامتی اولاراق امیرلریندن بیرینی «کلید آذربایجان» آدلاندیریر. صفوی لرین دوستلاری دا، دشمنلری ده اونلارین اؤلکه سینی محض آذربایجان کیمی قاورایر دیلار. سلطان یعقوب صفوی لرین محض آذربایجانی آغ قویونلو لارین الیندن آلاجاقلاریندان قور خودور. شیبانی خان اسماعیلا یازدیغی مکنوبلاردا شاهی هدهله بیردی کی، قوشونلارینی «عراقین و آذربایجان سرحدینه چکه جک و بورالاری» توتاجاق ...

بؤیوک مغول امپریاسی نین اساسینی قویموش گؤرکملی دولت خادمی ظهیرالدین بابورون «بابورنامه سی» نی اوخویارکن شاه اسماعیل لا، قیزیلباشلارلا، آذربایجانلا باغلی ماراقلی اشاره لره راست گلدیم. بابور صفوی لرین حرمتله دانیشیر و «شاه اسماعیل عراقی و آذربایجانی آلدی» - دئییر. («بابورنامه» زاپوسکس بابورا، تاشکند ۱۹۵۸ ص ۲۰۴). همین اثرین باشقا بیر یثرینده مؤلف آذربایجانی یالنیز بیر اراضی کیمی دئییل، بیر دولت کیمی قاورادیغینی آیدین شکلده گؤستریر: «آذربایجاندان، فارسدان، هندستاندان و باشقا دولتلردن» افاده سینی ایشله دیر. (ص ۳۳۶).

قیزیلباشلار مملکتی نین آذربایجان دولتی اولدوغونو انکار ائدنلر، بئله بیر مدعا ایره لی سورورلرکی، مأخذلرده راست گلینن «آذربایجان» اصطلاحی یالنیز اراضی آدی دیر. بو جور اولدوقدا بئله همین بو آذربایجان آدلانان اراضی سینده یاشایان خلق ده آخی آذربایجان خلقی ایدی (خلق او دؤوره لرده بئله آدلانماسا دا). دئمه لی، تا قدیم لردن بری و صفوی لر دؤورونده ده آذربایجان اراضی سینده دیلی - دیلیمیز، قانی - قانیمیز، کؤکو - کؤکوموز اولان بیر خلق، بیزیم خلقیمیز یاشاییر. بو خلقین ایچیندن چیخیش صفوی لر اوزون ایللر بویو آپاردیقلاری مبارزه نتیجه سینده مستقل دولت یارادیرلار. بو دولتین اساسی سیاسی و حربی قوه سینی تورک دیللی آذربایجان طایفالاری: وارساغ، ذوالقدرلی، بایات، روملو، شاملو، اوستاجلو، قاجار، قارمانلی، افشار، تکه لی و سایر قبیله لر تشکیل ائدیردی. «سارای و اوردونون دیلی آذربایجان دیلی ایدی». و. بارتولد: دولتین پایتختی آذربایجان شهری تبریز ایدی. فارس دیلی عصر لر بویو شرقده رسمی دفترخانا دیلی اولسا دا، صفوی لر دؤورونده آذربایجان دیلینده سیاسی یازیشمالار، فرمانلار، رسمی سندلر میدانا چیخیر. قیزیلباشلارین دؤیوش هارایلاری، چاغیریشلاری دا دوغما دیل لرینده دیر: «قربان اولدوغوم، صاداغا اولدوغوم، پیریم، مرشدیم». بو دؤورده ایشله دیلن دولت، اوردو اصطلاحلاری آراسیندا بئله سؤزلر دقتی چکیر: قوروجو (محافظه دسته سی نین عسگری)، گزن (پاترول) ساخولو (قازارما)، آیاقچی (قاصد)

آت مینن، سانجاق (بایراق) چالیجی باشی، توپچو باشی، مین باشی، یوز باشی، اون باشی و سایر.

صفوی سارایی نین شاعرلر باشجیسی، ملک الشعراسی، آذربایجان دیلینده یازان حبیبی-ایدی. و نهایت شاه اسماعیلین اؤزو ده گؤزل، ساده، تمیز آذربایجان دیلینده، ائل شعرى روحوندا یارادان آذربایجان شاعری ختایی دیر. اونون غدار دشمنی یالنیز فارسجا شعرلر یازان عثمانلی سلطانی سلیم یاووز اؤزونو افسانهوی ایران شاهلاری فرودین له، کیخسرولا، دارایلا، شاه اسماعیل ایسه میفیک توران حکمداری افراسیاب لا (تورک دیللی خلقلرین افسانهوی آلپ- ارتونقا) سی ایله مقایسه ائدیر.

شاه اسماعیلین باشقا بیر دشمنی، شیروانشاهلاری، اورتا عصر سالنامه چی لری «ساسانی سویوندان یزیدلر» آلدان دیریرلار. حالبوکی شیروانشاهلارین اؤز منشألرینی ساسانی لرله باغلاماسی صفوی لرین پیغمبر نسلیندن اولمالاری قدر اساس سیز بیر مدعا ایدی و شیروانشاهلار ساراییندا دا آذربایجانجا دانیشیردیلار. شاه طهماسبین وقتینده شیروان بیگی اوستاجلو عبدالله خانین ساراییندا اولموش انگلیس سیاحی «جنگین سون» شیروان حکمداری: «خوش گلدین»:- دئییه مراجعت ائدیر.

شبهه سیز او دؤورون اجتماعی شعورو هله قیزیلباشلار دولتی نی ملی آذربایجان دولتی کیمی درک ائده بیلمزدی. اسلام دینی ملی فرقلری، ملی اؤزونه مخصوصلوغو انکار ائدیر. ملی آذربایجان دولتی ایده یاسی او دؤور اوچون آنو خرونیزم سایلیبرسا، ملی ایران دولتی ایده یاسی نجه موجود اول بیلردی؟ اسماعیلین قوردوغو دولت ایده نولوژیسی اوزره شیعه دولتی، اراضی سی اعتباری ایله آذربایجان و بعضی هم سرحد تورپاقلاری ایچینه آلان، اهالیسی آذربایجانلی لاردان عبارت اولان بیر اؤلکه ایدی. ماهیتی اعتباری ایله ایسه آذربایجانلی لارین یاراتدیقلاری و اداره ائتدیکلری بیر مملکت ایدی. یوخاریدا گؤستریلن فاکتارلارین و دلیل لرین هانسی تکذیب اولونا بیلر؟ اما او دا آز ایمیش سا، بوتون باشقا تاریخی سندلرله و ثبوتلارلا یاشامیش شاه اسماعیل ختایی نین هر سطرینده یاشایان روحو، نفسی، دیلی نجه دانماق اولار؟

بو گون اله آلماز اولدوم من سازیم

عرشه دیرک - دیرک چیخار آوازیم

دؤرد شئی واردیر بیر قارینداشا لازم

بیر علم، بیر کمال، بیر نفس، بیر ساز

ختايى نين ائله تك بير بو قوشماسى وارسا، آيرى ثبوت- دليل نه يه گر كدير؟

✱ ✱ ✱ ✱ ✱

شاه اسماعيل اوز دۇرونون اوغلو ايدى. فنودال جمعيتين اولادى ايدى. اودور كى، شرق فنوداليزمى نين و اسلام دينى نين بوتون ضديت لرينى اوز وارليغيندا ياشادان بير شخصيت- ايدى. كارل ماركسين دئديكى كيمي «فاتح ايدى». اونون سياسى فعاليتينده سياسى مكر، دۇزومسوزلوك و آمانسيزلىق مقاملارى دا وار. بونونلا بئله، اى. پطروشفسكى نين قيد ائتديكى كيمي اسماعيل يالنيز اوز دولتى نين و دينى اعتقادى نين (شيعه ليگين) دوشمنلرينه قارشى ظالم ايدى.

آتاسىنى، قارداشىنى اۆلدوره رك تخت- تاجا صاحب اولان سلطان سليم، سلطان محمودخانى بئش كۆرپه اوغۇللا بيرليكنده قتله يئتيرن شيبانى خان، حاكميت اوغروندا مبارزه ده والدين لرينى، قارداش- باجيلارى، اۆلادلارنى تلف ائدن نئچه - نئچه باشقا حكمدارلارلا، او جمله دن سونراكى صفوى شاهلارى ايله مقايسه ده شاه اسماعيلين سياسى و انسانى عۆمور يولو (بيوقرافياسى) تميز، نجيب و لكه سيزدير و شاه اسماعيلين معاصرى ظهيرالدين بابر دا اونون نجيب حركتىنى خصوصى قيد ائدير: هرج- مرج ليك دۇورنده خانزاده بيگم (بابورون اۆزوندن بئش ياش بۆيوك آتابير- آتابير باجيسى- آ. محمد شيبانى يه قسمت اولور). شاه اسماعيل اۆزبكلىرى (شيبانى لرى- آ) مرو اطرافيندا دارماداغين ائدركن خانزاده بيگم ده مروده ايدى. منه گۆره اونونلا چۆخ ياخشى رفتار ائديرلر و لازمى ادب- اركانلا اونو منيم يانئما گۆندريرلر. (بابورنامه، ص ۱۹)

شاه اسماعيل يالنيز عالى منصبلرله دئييل، رعيتله رفتاريندا دا ملايم و عدالتلى ايدى. پطروشفسكى نين قيد ائتديكى كيمي او، «حربى يوروشلر زمانى عسكرلرى نين دينج اهالىنى اينجيتمه سينه امكان وئرميردى و اهالى دن آلينان ارزاقين خرچينى اۆده بيردى.» بونا گۆره ده شاه اسماعيلين بۆيوك نفوذو وار ايدى. اوروپا سياح لارى قيد ائديرديلر كى، بوتون اۆلكه ده اللهين آدى اونودولوب، ديلده- دوداقتا يالنيز شاه اسماعيلين آدى گزير. گرجى چارلارى نين (تنزار) خواهشى ايله اوتلارين كۆمگينه گئدن اسماعيلين هم اۆلكهسى داخلىنده كى خاچ پرستلره يومشاق مناسبتى، هم ده اوروپا اۆلكه لرى ايله ديپلوماتيك علاقه لرى گۆستيريكى، او دين فاناتيكي دئييل، مملكتينده امن- آمانلىق ياراتماق ايسته ين عاغىللى دولت باشچى سى، دشمن حكمدارلارا قارشى متفق آختاران تدبيرلى ديپلومات اولموشدور.

شخصی حیاتیندا دا اسماعیل هنج بیر افراطا وارمامیش، بیر چوخ باشقا حکمدارلار سایاگی هارینلیق و فرعونلوق ائتمه میشدیر. او، ظاهراً چوخ یاراشیقلی، متناسب بدن قورولوشونا مالک اولان آدام ایمیش، شاه اسماعیلین یاقیشیقلی صفتی، گنج، قیوراق قامتی ایتالیا رستمی نین رئالیستیک سبکده ایشله دیگی پورتره سینده ده، شرق رساملاری نین شرطی اسلوبدا چکدیکلری مینیاتورلاردا دا آیدین عکس اولونوب. یئری گلمیشکن اونو دا قید ائدک کی، شرق مینیاتور صنعتی نین ان پارلاق چاغلاریندان بیر صوفی لر دؤورو اولموش، بهزاد کیمی بؤیوک رسام و نئجه - نئجه باشقا استعدادلی نقاش، خطاط، موسیقیچی، شاعر، عالم ختایی ساراییندا یاشاییب یاراتمیشلار، یوکسک قیمت لندیرلیمیش و عزیزلنمیشلر. چالدیران دؤیوش زامانی شاه اسماعیل ایلك نؤبه ده استعدادلی صنعتکارلارین قیدینه قالیر، اوتلاری خصوصی ماغارادا گیزله دیب قوزونمالارینی امر ائدیر.

مینیاتورلاردا اینجه بئلی، آریق گنج اوغلان کیمی تصویر ائدیلن و حقیقتده ده اورتا بؤیوک، ظریف قامتلی بیر آدام اولان شاه اسماعیل عینی زاماندا چوخ گوجلو پهلوان ایمیش و یاریشلاردا نئجه جته لی باهادیرین کورگینی یئره ووروموش. چالدیران دؤیوشونده او عثمانلی قوشونونون ان آزمان باهادیری مالجوق اوغونو قیلینجی نین ضربه سی ایله پارالاییر. بو صحنه ده مینیاتورلاردا عکس اولونوب.

۱۵۱۴- نجو ایله آوقوستون ۲۳- نده باش وئرمیش چالدیران دؤیوشو یاخین شرق تاریخینده ده، شاه اسماعیلین طالعینده ده دؤنوش نقطه سی دیر. بو دؤیوش، سؤترکی نتیجه - لری، رقیب لری ایتیردیکلری و قازاندیقلاری باخیمیندان تحلیل اولونارسا، کیمین غالب، کیمین مغلوب اولدوغونو تعیین ائتمک او قدر ده آسان دئییل، دؤیوش گونو عصمانلی قوشونونون ظفری ایله تاملاندی، آما شاه اسماعیل نه باشینی قربان وئردی، نه دولتی نی ایتیردی، نه ده تخت- تاجینی... اورتا عصر صوفی سالنامه چی لری چالدیران ساواشیندا اسماعیلین بئش بؤیوک غلبه لریندن بیر سیایلار. یوخاریدا چالدیرانی شاه اسماعیلین و اتئرولسو آدلان دیرماغیمیز بو باخیمدان بلکه ده سهودیر. اگر یئنه ده تاریخی آنالوژیا یا مراجعت ائتسک، چالدیران داها چوخ «بوردینو» دؤیوشونو خاطرلادیر. کوتوزوفون بوردینودا ایشلتدیگی تاکتیکانی خاطرلایاق. چالدیراندا سلطان سلیم هجوم ائدیر، صوفی قوشونو گئری چکیلدی. حوصله دن چیخان شاه اسماعیلی جرأت سیزلیکده تقصیرلندیریر، لازم گلرسه، لاپ جهنمین دیبینه قدر اونو تعقیب ائده جگینی بیلدیردی. آما اسماعیل بیلیردی کی، بو یاخشی دوشونولموش حربی تاکتیكا نتیجه سینده عثمانلی قوشونلاری بیر گون گلدیگی یوللا دا چکیله جکلر.

شاه اسماعیل باجاریقلی سرکرده، حربی استراتژی ایدی. شیروان کامپانیاسیندا گۆزله نیلمز حمله ایله کورو کئچمه سی، باکی نی آلماسی، شیبانی خانى فندله قالاسیندان چیخارادیب داغیتماسی، بونا پارلاق ثبوتلاردیر. عمرونون ان اثرکن چاغلاریندان قازاندیغی ظفرلر اوتون اوزونده ده قوشون باشچی لاریندا دا، قیزیلباش دؤیوشچولرینده ده بیر نوع آرخایین لیق روحو، باسیلمازلیق، یئنیلمزلیک اینامی یاراتمیشدی. چالدیران اوغورسوزلوغونون بیر سببی ده بوندادیر. بیر چوخ تاریخچی لر چالدیران دؤیوشونون گئدیشینی اسماعیلین شاهلیق غرورویلا و اوزوندن مشتبه لیگی ایله ایضاح ائدییرلر.

شاه اسماعیلین چالدیران دؤیوشو عرفه سینده و دؤیوشون اوزونده حرکتلری ایله، دئدیگی سؤزلری ایله تاریخی آراشدیرمالار واسطه سیله تانیش اولارکن اونون شاهلیق وقارلیه برابر، شاعر طبیعتی، جنگاور نجیبلیگی ده آیدین گورونور.

چالدیران سانکی شاه اسماعیل خاصیتی نین، ختایی خصلتی نین بوتون مرکب، تضادلی، دولاشیق جهتلرینی عکس ائتدیریر.

اگر اولکی دؤیوشلر انتقام آلماق هوسی ایله، آذربایجان تۇرپاقلارینی بیرلشدیرمک، واحد دولت یاراتماق و بو دولتی یاغی لردن قوزوماق نیتی ایله آپاریلیردی لارسا، سلطان سلیم له ووروشماق شاه اسماعیلین نه آرزوسی ایدی، نه مقصدی. بو محاربه یه او، مجبوریت قارشى- سیندا گیریشمیشدی. سلطان سلیمین تحقیر آمیز مکتوبلاری، لوغا ادالاری، یکه خانا حرکتلری جوابسیز قالمالی ایدی^۱.

دؤیوشده غالب گلمک اوچون هر جور فنده، کلگه ال آتماق مقبولدور. شیبانی خانى حربی حيله ایله مغلوب ائدن شاه اسماعیل بونو یاخشی بیلیردی. چالدیران دؤیوشو عرفه- سینده، حربی مشورتده ده بئله بیر حربی فنده ال آتماق مساله سی قالدیریلیر. تجربه لی قیزیلباش سرکرده سی اوستاجلو محمدخان و روملو نورعلی خلیفه تکلیف ائدییرلر کی، ائله گئجه ایکن عثمانلی لارین دوشرگه سینه باسقین ائدیلسین. سلطان قوشونونون ان کسرلی سلاحی تۇپلار سیرادان چیخاریلسین، بوندان سوئرا ظفر اسماعیلین اووجونون ایچینده اولاجاق. بو تکلیفه نفوذلو امیرلردن شاملو دورموش خان اعتراض ائدیر، گئجه باسقینی نی قورخاقلیق و نامردلیک آدلاندیریر. (بو مشورت گونوندن، چالدیران دؤیوشوندن چوخ ایللر کئچه جک، شاه اسماعیلین وفاتیندان سوئرا اوتون تختینه چیخمیش اوغلو طهماسب

^۱ - بو تحقیر آمیز مکتوبلاری هله سلیمین آتاسی بایزید شاه ایکن شاه اسماعیل اونا یازیردی. ج- ه.

دورموش خانىن سۆزلىرىنى يانا- يانا خاطرلاياچاق، شاھ اسماعىللا سۇلتان سلىمىن ووروشونو دوشونولمەمىش حرەكت ساياراق يازاچاقىدى: «ۋۇ تارىخىدىن بو يانا چالدىران ساواشىندىن سۆز دوشىندە من دورموش خاننا قارغىش ائدىرم! شاھ اسماعىلى ۋۇ آپاردى و ائلەجە دە ساواشا بىلدى.»

ان كىچىك ياشلارىندىن محكم و مستقل ارادەيە مالک اولان شاھ اسماعىلى ھىچ كىس، ھىچ ھارايلا آپارا بىلمىزدى. سون قرارى يالنىز او اۋزو، محض اۋزو وئرمەلى ايدى. امىرلىرىن مباحثەسىنە سۇن قۇياراق اسماعىل گىجە باسقىنى تەكلىفىنى رد ائدىر: من كاروان يولونو كىسن حرامى دئىلىم.

بو سۆزلىرى كىم دئىير؟ شاھ اسماعىل مى، شاعر ختايى مى؟
گوجلو دشمنلە اۋلوم- دىرىم ووروشو عرفەسىندە امىرلر دە، قوشون دا گىجە سحرەجىن شراب اىچىرلر، كىئەلىب مست اولورلر

بونا يول وئرن سر كرده اسماعىل دىرمى، شاعر ختايى مى؟
چالدىران دويوشو باشلانان زامان، بعضى ماخذلرە گۆرە شاھ بىر دستە قوروجوسويلا بىلدىرچىن اووونا چىخىر. قانلى دۇيوش گونو بىلدىرچىن اووونا چىخماق قوشون باشچىسى- نىن اعتناسىزلىغى مى دىر، شاعرىن غرىبەلىگى مى؟

دۇيوش وقتى، دئىلدىگى كىمى، ان قىمتلى صنعتكارلار، او جملەدىن بەزاد ماغارادا گىزلەدىلىب مىشلر. شاھىن اروادلارى بەروزە خانىم، تاجلى خانىم دۇيوشجو لباسىندا ساواش مىدانىندا ووروشوردولار. بونا شاھ نىجە باخىردى، شاعرىنە دئىيردى؟

دۇيوشون قىزغىن چاغىندا، قوشون صفلىرىنە اوزاقدان- اوزاغا رھبرلىك ائتمىكەنسى دلى سوو اتىنىن بئلىندە اۋزونو ساواشىن اىچىنە سالان، «ضربى كرن سىندىران» قىلىنجى نىن، گوجولە رقىب توپلارى نىن زنجىرلىرىنى پارچا- پارچا پارالايدان، دشمن گولەسى نىن، اوخونون، قىلىنجى نىن ان ياخشى و ان ياخشىنە چئوريلن، ھر آن اسىر توتولماق تەلەكەسىنە معروض قالان و نھايت دشمن اوردوسونو يارىب كىچن، اۋز قرارگاھىنا قايدىن اقتدارلى شاھ ايدى مى، چىلغىن شاعر ايدى مى، جوان قانى قاينانان دلى قانلى اىگىد ايدى مى؟ بونلارنىن ھامىسى ايدى و بونلار ھامىسى شاھ اسماعىل ختايى نىن مركب، چوخ جەتلى شىخىتىندە بىرلەشىردى.

چالدىراندا ھر ايكى طرفىن قربانى اولدو. بو قربانلار اىچىندە بىرى دە وار: شاھ اسماعىلىن عمرو بويو اونو اۋز قانلارى باھاسىنا قوروموش، ساخلامىش، حفظ ائتمىش چوخلو اداملارنى بىرى دە سلطانلى مىرزە افشاردىر.

چالديران دۇيوشونون ان قيزغين چاغيندا غفلتاً اسماعيلين آتى نين آياغى بودره يير، آت دا، سواريسى ده يئره ييخيليرلار. دشمنلر يئره دوشموش اسماعيل طرف يويورورلر. بو زامان هم صفتى، هم ده قيافەسى اعتباريله اسماعيل چوخ بنزهين سلطانعلی ميرزه: شاه منم- دئيه ايره لي آتيلير، دشمن عسکرلريني يايينديرير. شاه اسماعيل خلاص اولور. سلطانعلی ميرزه نى سلطان سليم شخسا اؤزو دينديريب، اونون اسماعيل اولماديغيني بيله- بيله، اسيرينه شاه كيمي مراجعت انديب. سلطان سليم اؤز قوشونلارنى نين قيزيلباشلاردان قات- قات آرتيق اولماسيندان، يئنيلمز يئننى چئرى لريندن و نهايت توپلارنى نين قدرتيندن سؤز آچيب: «سن مگر بوتون بونلاردان بى خبرايدين كى، منيمله دۇيوشه گيريشدين، آداملاريني قيرديردين، اؤزون ده اسير دوشدون؟»- دئير.

سلطانعلی افشار شاه اسماعيل يالنيز ظاهرا اوخشاميرميش، اونلار ين طبيعتى، خاصيتى، جنگاورليك آنلايشلارى دا بير- بيرينه اويغون ايميش. سلطانعلی ميرزه افشار ين سليم ياووزا وئردىگى جواب سانكى شاه اسماعيلين اؤز جوابى دير: «من بيلميرديم كى، سن بيزى توپا توتاجاقسان و بونولا اؤزونو بوتون عالمده بى ابير انده جكسن».

قيزيلباشلارين دا اودلو سلاقلارى، مانجاناقلارى، تفنگلرى، حتا توپلارى وارميش؛ اما اوز- اوزه دۇيوشده دئييل، اوزاقدان، خلوتدن، تهلكه سيز يئردن آتش آچماقلا دشمن قيرماغى، شاه اسماعيل هئچ جور شأنينه سيغيشديرميرميش. بئله دۇيوش اسلوبو اونون ايگيدليك، جؤمردليك، جنگاورليك غيرتى ايله توتومورموش.

بو غريبه پسيكولوژى حالين، اخلاقى باخيشين ايزلرى «كوراوغلو» داستايندا دا وار. دۇيوشده باسيلماز كوراوغلو، قوجاليغيندا «تفنگ» ادلى بير سلاح ايجاد اولوندوغونو ائشيدير و مردى نامرده تاي ائدن بو يئننى سلاح قوجا قهرمانى او قدر سارسيديركى، دويغولاريني سؤزله يوخ، سازلا افاده ائتمه لي اولور:

آخر اجل گلدى يئتىدى، هاى، هاراي!

چكديگيم غوغالار بيتدى، هاى، هاراي!

منم قوجالميشام، يا زمانه مى؟

تفنگ چيخدى، مردليك گئتدى، هاى هراى

بو معنالى قوشما شرقده بوتؤو بير دؤورون قورتارديغيني، يئننى ايتامين گلديگيني بيغجام پوئتيك شكلده افاده اندير. صحبت يالنيز عنعنه وى شرق سلاقلارنى نين يئننى اوروپا سلاقلارى ايله عوض اولونماسيندان گئتميردى. صحبت يئننى دۇيوش اخلاقيندان، كهنه

جنگاورلىك عادتلىرىنىن ابدى ارادان چىخماسىندان، گلهجك محاربهلرین «تكنىكى ترقى» يارشينا چئوريلمەسىندن گىدىردى. زمانە قوجالمامىشىدى، زمانە دىيشىردى، قوجالان كوراوغلويدۇ.

شاھ اسماعىل ايسە ھىچ قوجالا دا بىلمەدى. ائلبىل لاپ اوشاق ياشلار يندان اونو سىياسى فعالىتە دچار ائندن طالع اسماعىل عمرونو قىسا اولاجاغى اوچون ماجرالارلا دولدوروموش، اسماعىل غفيل اؤلومونو اىضاح ائتمكده چتىن لىك چكىرلر. شاھ اسماعىل مظفر يوروشلرى نىن شان- شەرتى اونون آغىر، فلاكتلى اوشاقلغىنى، سونراكى تەلکەلى، چتىن حىيات يولونون مین بىر آجىسىنى- آغرىسىنى كۆلگەدە قویور. حالبوكى طالەين امانسىز ضربەلر يندىن آلدىغى يارالار دئشىلمەمىش قالىردى، بو يارالار ين اؤلومجولو چالدىران اولدۇ. شاھ اسماعىل اؤلومجول چالدىران ياراسى ايلە اون ايل ياشادى. ۱۵۲۴- نجو، ایلدە مایین ۲۳ - نده اوتوز يندى ياشىندا گۆزلىرىنى ابدى يومدۇ.

چالدىراندا شاھ اسماعىل، دولتىنى ايتىرمەمىشىدى، اعتبارلى سلاحداشلار ينى ايتىرمىشىدى، بېروزە خانىمى، تاجلى خانىمى ايتىرمىشىدى. ھر ايكى سىنى سلطان سلیم اسىر آپارمىشىدى. اسماعىل شاھلىق غرورو تاپدانمىشىدى، كىشى لىك غىرتى آلچالدىلمىشىدى. سلطان سلیم شاھ اسماعىلى داھا آرتىق تحقىر ائتمك اوچون بېروزە خانىمى ساراي شاعرى جعفر چلبى يە ارە وئرمىشىدى. ھىچ ۋاقت ھىچ كسىن قارشى سىندا اىلمەين اسماعىل سلطان سلیمە يالوارىشلى مکتوبلار يازىر، آروادى نىن قايتار يلماسىنى خواھش ائدىردى. بو خواھشلرە رد جوابى وئرىلدى. دئىلنلرە گۆرە چالدىران دۇبوشوندىن سونرا تا اؤلومونە جن، اون ايل عرضىندە شاھ اسماعىل بىر دفعە دە اوزو گولمە يىب.

اۆلمزدن اۇن اۆلمك گرک ووروب اوندا اۆلمز اولا

اۆلوموندىن چوخ اۇنچە دىرى- دىرى اۆلۇ اولماقدان دەشتلى نە وار؟

عمرونون اون ایلینى تبسم سوز، گولوش سوز، سئوینچ سىز كئچىرن شاھ اسماعىل بوتون بو ۋاقت عرضىندە نەلر دوشونور، نەلرى خاطرلا يىر، يوخوسوز گئجەلرینى نئجە باشا چاتدىر يرمىش گۆرەسن؟

بى خواب قالدى كوكبە نسبت بو گۆزلىرىم

ھر گئجە اۆزگە گۆزلرە اویغو گلور- گئدر

اردىبلدە ختایى نىن دە دفن اولوندوغو شىخ صفى مقبرەسى نىن گونبذىندە بشش چاتىلمىش قىلىنچ شاھ اسماعىل بشش بۇيوك ظفرى نىن رمزى دىر.

شاه اسماعیلین سرکرده ظفرلری نین تاریخی اهمیتی نی، بیر سیرا شرق خلقلری نین، دولترلی نین مقدارتیندا رولونو دانماساق دا، ظنیمجه ظفرلری بلکه ده ان واجبی قیلینجلا دئییل، قلمله قازانیلمیش ظفردیر. هله اؤز دؤورونده اونو، «صاحب سیف و القلم» آدلاندیراراق قیلینجی ایله قلمینی برابر توتوردولارسا، ایندی، بش یوز یل سونرا بیز شاه اسماعیلین سیاسی فعالیتینی تاریخین اوزاقلاریندا قالمیش حادثه لر کیمی نظر دن کئچیریریک. شاعر ختایی نین شعرلرینی ایسه بو گون ده قلبیمیزی اوخشیایان، هیجانلاندیران، یاشاری صنعت کیمی قاوراییریق.

دیار عشقه سلطانم، دلا، من ده زمانیمده

وزیردیم دیر غم و غصه م، اوتورموش ایکی یانیمده

صفوی شاهی کیمی اسماعیل ایگیری می اوچ ایل حاکمیت سوروب. عشق دیاری نین سلطانی کیمی اونون حکمو ابدی دیر.

دکابر ۱۹۸۵

آنا ر رضا اوغلو. «سیزسیز» صص ۱۰۵/۱۲۶

آچیقلاما: دوکتور جواد هیثتین قیدلری: منیم اوخودوغوم قاینقلارا گوره :

۱ - شاه اسماعیل لاهیج دن اولا ارزجانا گئدیر و اورادا قیزیلباشلار های سالیرلار کی، شاه گلیب. بونون اطرافینا ۵۰۰۰ سیلاحلی قیزیلباش توپلاشیر. شاه اسماعیل بو اوردو ایله اؤنجه شیروانشاهین سوراغینا گئدیر و اونو قتله یئتیریب آتاسی و باباسی نین انتقامینی آلاندان سونرا اردبیله گلیر.

۲- حورمتلی مؤلف بو خصوصدا اؤزو ده بیر طرفلی حکم وثریر. ختایی نجه کی تبریزی و باکی نی آلاق ایلك نوبه ده آذربایجانین تورپاقلارینی بیرلشدیردی و آذربایجان دولتی قوروب تبریزی آذربایجانین پایتختی سنجدی، سونرا خراسان، اراک و ایرانین دیگر ولایتلرینی ده آلدی و ایران تورپاقلارینی دا بیرلشدیردی و اسلامدان سونرا پارچالانمیش ایران دولتی یاراتدی، خلقلری ده پایتختی تبریز دن قزوینه و اورادان اصفهانا آپاردیلار و شاه عباس دا حکومت دایره لرینی قیزیلباش تورک بیگلیک لریندن آلیب شهرلی فارسلا وثردی و بو گون حاکم اولان پان فارسیم ایدنولوژیسی نین تملینی قویدو و آتاسی فارس اولدوغو اوچون تاممیله فارسلاشدی. تأسف کی، ختایی و اوغلو شاه طهماسب دان سونرا بو سلاله ده (ایکینجی شاه عباسدان باشقا) تورکلوک و آذربایجانچی لیکدان بیر اثر قالمادی و محاربه لر ی ده داها چوخ تورک (عثمانلی و اؤزبک) دولت و اوردولاری ایله جریان ائتدی.

۳- سلطان سلیم و قانونی سلیمانین فارسجا دیوانلاری اولدوغو کیمی، تورکجه شعرلری ده واردیر. نمونه اولاراق بورادا بیر نچه بیت وئریرم:
سلطان سلیمدن:

مردم دیده مه بيلم نه فسون ائتدی فلک
گریه می ائتدی فزون، اشکیمی خون ائتدی فلک
شیرلر پنجه قهریمده اولورکن لرزان
بنی بیر گوزلری آهویه زبون ائتدی فلک
و بیر ترجیع بند، بیر مربعین سون بندی:

بو سلیمی قولونا جوری روان ائيله دیگین
بونجا صدقین ره عشقینده یالان ائيله یگین
یوزونو گؤستریبن یینه نهان ائيله دیگین

نه یی کی، شیوه می کی، جوری می کی، نازی می کی؟
۴- سلطان آتاسینی اولدورمه میش، کودتایله اونون یئرینه کئچمیشدیر. آتاسی چوخ دؤزوملو، یومشاق طبیعتلی آدام اولوب، شاه اسماعیلین هدهله بیجی مکتوبلارینا نصیحت آمیز جوابلار وئریردی و بونا اوغلو سلیم دؤزه بيلمیردی. حالبوکی سلطان سلیم بیرتیجی و غدار بیر آدام ایدی. اونا گوره ده یاووز لقبینی آلمیشدیر.
۵- ایندی سلیمان قانونی دن (بیر غزلیندن ایکی بیت): او، شعرلرینده «محبی» تخلصونو سئچمیشدیر:

خلق ایچینده معتبر بیر نسنه یوق دولت گیبی
اولمایا دولت جهاندا بیر نفس صحت گیبی
اولسا قوملار ساغی سینجا عمر ونه حد و عدد

گلمه یه بو شیشه چرخ ایچره بیر ساعت گیبی^۱
۶- مؤلف تحقیقی مقاله سینه وئردیگی فایدالی معلوماتدان سونرا آلدیغی نتیجه ده هم دوزگون هم ده چوخ مارقلی دیر.

۱ - رسمی تورک ادبیاتی. نهادسامی بانارلی فاسنیکول ۴ و ۵ سلطان شاعرلر.

پروفیسور واقیف آسلانوفون دوکتور جواد ہیئتین فخری

پروفیسور لوق مراسیمینده کی نطقو

باکی- نصرالدین طوسی آدینا پداقوژی اونیورس یتہسی

خواجہ نصرالدین طوسی آدینا آذربایجان دولت پداقوژی اونیورسیتہسی عزیز طلبہ لری و منیم دوستلاریم پروفیسورلار و معلم ہیئتیا من بو عقیدہ دەیم کی ۱۹۹۳- جو ایل مارت آیینین اوتوزو آذربایجان مدنیت تاریخینہ قیزیل حرفلرله یازیلجاق. ایلک نوبہ دە بو تاریخ خواجہ نصرالدین طوسی آدینا آذربایجان دولت پداقوژی اونیورسیتہسی نین سالنامہ سینہ دە قیزیل حرفلرله یازیلجاق و گمان اندیرم کی هاچانسا بیرگون ۵ ایل می، ۱۰ ایل می، بوندان سونرا رنگی خوشوما گلمه یین، اورگیمه یاتمایان بیزیم بو اونیورسیتہ نین بیناسی نین رنگینی دیشینده یاماکوفسکی نین آدیله سیزین اونیورسیتہ نین ایلک فخری پروفیسورو جواد ہیئتین آدی دا حک اولوناجاق و بیز بو گون بو مجلسه محض بو سببه گوره بیزیم حرمتلی صدریمیز، منیم دوستوم غضنفر بیگن دندیگی کیمی اونون باشینا اونا گوره پروانه کیمی بیغیشمیشیق کی، سیزین اونیورسیتہ نین تاریخینده بیرینجی دفعه دیر کی خارجی، اولکه- دن- اگر بونو دئمک جایزه سه، چونکی من مثلا ایرانی اوزوم اوچون خارجی حساب ائتمیرم و بو بیزیم خلقیمیز اوچون ده خارجی اولکه اولمامالی دیر. اونا بیر نومره لی فخری پروفیسور آدی وئرلییر. من فخری پروفیسور جواد ہیئت ایلہ ۱۹۸۵- جی ایلده اوکتبر آییندا استانبولدا بین- الخلق کونگرده تانیش اولموشام. اونون بیزیم دیلیمیز حقیقینده چوخ درین مضمونلو معروضه سین دینله میشم اوردا بیر- بیریمیزله گوروشموشوک، تانیش اولموشوق، سونرا من باکی یا قایتیدیقدان سونرا تورکولوگیا اوچون تاریخی بیر حادثه اولان فارس دیلینده یازیلیمیش تاریخ زبان و لهجه های ترکی کتابی حقیقینده ادبیات و اینجه صنعت قزئتینده بیر رأی چاپ ائتدیرمیشم. الله عمرونو اوزون ائله سین عباس زامانوفون، عباس معلم مندن خبرسیز همین ادبیات قزئتینی گوندرمیشدی جواد بیگه و من ده مقاله نین سونوندا یازمیشدیم کی، البته بو کتاب، بوتون تورکولوقلار، تورکولوگیانی منیمسه مک ایسته پنلرین،

اونو اؤیرنمک ایسته‌ینلرین، بو دیل‌لرین آراشدیریلماسیلا مشغول اولماق ایسته‌ینلرین، استول (ماسا) اوستو کتابی اولمالی‌دیر. تاسفلر اولسون کی، تورکولوقلاریمیزین چوخو بلکه‌ده ۹۹٪ فارس دیلینی بیلیمیر. اونا گۆزه ده من تکلیف ائله‌ییرم کی بو کتابی بوتون تورک خلقلری‌نین دیل‌لرینه بیزیم شرایطه‌ایسه آذربایجان دیلینه (تورکجه‌سینه) ترجمه ائله‌یک. تاسفلر اولسون کی ایندییه کیمی بئله بیر اسپونسور تاپیلما‌دی کی، دئسین: بویورون ترجمه ائله‌یین، بیز ده چاپ ائله‌یک^۱؛ آنجاق ایران اسلام جمهوریتینده بو کتاب اوچ دفعه چاپ اولونوب. ادبیات و یا فیلولوگیا فاکولته‌سی‌نین طلبه‌لری یاخشی بیلیرلرکی، تورکولوگیانین آتاسی باهادیری ساییلان محمود کاشغری‌نین لغتی ۹۰۰ ایل بوندان اول عرب دیلینده یازیلیب دیوان لغات-الترک. بو اثر ۱۹۳۴- جو ایله آذربایجاندا خالد سعید پروفیسور ژوزه طرفیندن آذربایجان دیلینه ترجمه اولونوب او واخت سرگینیف... مالوفو دعوت ائله‌ییلر اونا رندا‌کته ائله‌ییب، لاکن محمود کاشغری پان تورکیست اعلان اولوندوغونا گۆزه اثرین چاپی قدغن اولونوب و گروزه‌نی و خالد سعیدی توتوبلار. تاسفلر اولسون کی، همین اثرین تورک دیلینه (تورکیه تورکجه‌سینه) ترجمه ائله‌یین رحمتلیک بسیم آتالای‌ین یازدیغی کیمی ایلک دفعه ترجمه-سی بیزده باشلانان اثر هله بو گون ده آکادمیانین آرشویونده یاتیر. سونرا همین اثر ترجمه اولونوب تورک دیلینه، بسیم آتالای طرفیندن سونرا کارول بروکلما‌ن اونو آلمان دیلینه ترجمه ائله‌ییب، بیر قدر سونرا یعنی بؤیوک وطن محاربه‌سیندن سونرا اؤزبکستاندا اؤزبک دیلینه (تورکجه‌سینه) ترجمه‌مه ائله‌ییب، چاپ ائله‌ییلر. سونرا روس دیلینده اونو حاضیرلاییلار؛ آنجاق تأسف کی، بو هله‌لیک ایشیق اوزو گۆرمه‌ییب. نهایت منیم دوستوم پ. دانکوف شیکاگودا اونو انگلیس دیلینه ترجمه ائله‌ییب و اوچ جیلده بوراخیب. همین ترجمه-یه گۆزه اونا تورکیه‌ده قیزیل مدال وئریلر. دئمک ۹۰۰ ایل بوندان قاباق یازیلیمیش بو انسیکلوپدیک کتاب اگر تورکولوگیانین باشلاتقیجی، ۱- جی جیلدی حساب اولونورسا، من جواد بیگ هیئتین یازدیغی تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی کتابینی همین اثرین ۲- جی جیلدی و داوامی حساب ائله‌ییرم. جواد بیگ بورادا دانشدیغی کیمی، من اونو تکرار ائتمک نیتینده دئیلم. جواد بیگ پولیقلوتدور. پولیقلوت من تخمینا یکی آی بوندان قاباق فضولی حقیقنده یازدیغیم بیر مقاله‌ده دئمیشم: بعضی لری یازیرلار کی من تورک دیلینی بیلیرم،

^۱ - کتاب دوکتور محمد رضا هیئتین طرفیندن آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه ائدیلمیش، و پرزدنت الهام علی‌یوفون گۆستریشی‌ایله باکی‌دا یاخین گله‌جکه چاپ اولوناجاق.

تورکمن دیلینی بیلرم، تاتار دیلینی بیلرم و س. دئمک پولیقلوتام. پولیقلوت منیم عالمیمده مختلف دیل عایله لرینه منسوب اولان ان آزی ۳ دیلی بیلن آدام پولیقلوت اول بیلر. اگر سیز عربجه نی، فارسجانی، و تورک دیل لریندن بیرینی بیلیر سینیز سه سیز پولیقلوت اول بیلر سینیز. جواد بیگ عرب دیلینی بیلر. فارس دیلی، بیز بیر شئیده سهو ائله ییر دیک، آدامین بیر آنا دیلی اولار، کومونیست رژیم ی دؤوردنده بیز دئییر دیک کی، بیزیم ایکی آنا دیلمیز وار. روس دیلی بیر ده آذربایجان دیلی. دئمک ۲- جی دیلی سیز آنادیلی سوته سینده بیلر سینیز لاکین او سیزین آنا دیلینیز دئییل جواد بیگ دئمک فارس دیلینی آنادیلی سوته سینده بیلر. آوروپا دیل لریندن فرانسیزجانی، اینگیلیزجه جی مکمل بیلر و آلمانجا سربست اوخویور. من یننه ده تکرار ائله ییرم من غضنفر بیگین دندیک لرینی تکرار ائتمه مک سببیه واجب بیر مسئله یه توخونماق ایسته ییرم و بو مسئله منی چوخ ماراقلاندیریر. بیزیم قونشوموز قارداشیمیز ایران اسلام جمهوریتینده بیر نئچه ایل بوندان اول اولدوغو کیمی یئنی بیر جمعیت قورولوب. آیدین مسئله دیر کی، بو یئنی قورولان جمعیتین ده البته بو جمعیتین انکشافینا انگل تورتمک ایسته یینلر ایستر- ایسته مز اولاجاق. بو دنیانین هر بیر اولکه سینده اولدوغو کیمی ایراندا دا وار. بیزده ده وار. بیزده تاسفلر اولسون کی داها چوخ، داها بارز شکلینده اؤزونو گؤستریر، همین بو انگل تورتمک ایسته یینلرین بیر حصه سی، بلکه ده ان بؤیوک حصه سی ایندیکی شرایطده کی بیز خارجی سیاست ساحه سینده یئنی جه- یئنی جه ایاق توتوب یئریمک ایسته ییریک هر هانسی بیر یوللا چالیشیر لار کی، ایران اسلام جمهوریتی ایله بیزیم آرامیزی وورسونلار. منیم یادیمدادیر ایکی آی بوندان اول کولقا قرئتینده کئچمیش پرزیدنت آياز مطلبوفدان مصاحبه گؤتورموشدولر. او یازمیشدی کی من گمان ائله ییرم کی، ایران آذربایجان ایله ایندیکی آذربایجانین بیرلشمه سی یاخینلاردا قالخاجاق. بو ساده جه منه بئله گلیر کی روسلارین تحریکی ایله یازیلیمیش بیر مسئله دیر و چوخ تاسفلر اولسون کی، بیزده ده بو مسئله یه عینی زاماندا ایران اسلام جمهوریتینده ده بو مسئله یه دخالت ائتمک ایسته یینلر وار. جواد هیئت چوخ گؤرکملی عالیمدیر. چوخ گؤرکملی جراح دیر. ایلک نوبه ده منه بئله گلیر کی، چوخ گؤرکملی سیاسی خادم دی. او چالیشیر کی بیزیم دولت لریمیز آراسیندا مناسبت دیپلوماتیانین طلب ائتدیگی قایدالار اساسیندا انکشاف ائتسین. اونا گوره ده او اؤز یازیلاریندا بو مسئله یه ایستر- ایسته مز توخونور و اونو توخونماغا مجبور ائله یین بیر سیرا فارس پرستلر و بیزیم اولکه میزه، بیزیم ایچیمیزده یاشایانلار بو مسئله یه تحریک ائله- ییر. جواد هیئت یئددی منوقرافیک تدقیقاتین یعنی من آنجاق اونون فیلولوژی ساحه ده

یعنی اجتماعی علملر ساحه‌سینده فعالیتلریندن دانیشیرام. یئددی بؤیوک آراشدیرمانین مونوقرافیک تدقیقاتین مؤلیغی دیر. او تدقیقاتلاردان ایکسی آذربایجاندا چاپ اولونوب ایشیق اوزو گؤروب بیر بو یاخینلاردا چاپدان چیخمالی دیر یازیچی نشریاتیندا، بیر آذر نشرده. گمان ائله بیرم کی مای آییندا (تهران) کئچیریله جک کتاب سرگیسینه چاتدیریلماق. من امینم کی اونون ان قیمتلی اثری، یارادیجیلیغیندا هم اؤزونون هم ده اونون دوستلاری نین ایلک نوبه ده منیم شاه اثر حساب ائتدیگیم یئنه ده تکرار ائله بیرم تورک دیللی نین و لهجه لری نین تاریخی کتابی عینی زاماندا بیزده ترجمه اولونماق و چاپ ائدیله جک. منیم دوستوم یارادیجیلیغینا، انسانلیغینا پرستش ائتدیگیم نورالدین بیگ بوردادیر. او جواد بیگ حقیقده آیریجا دانیشماق اونا گؤره من جراحیه ساحه‌سینده هئچ بیر شئییه دخالت ائتمک ایسته میرم. آنجا کچیجک بیر ائپیزودو من ایسته بیرم سیزین نظرنیزه چاتدیریم: تخمینا دؤرد آی بوندان اول جواد هیئت باکیدایدی. آذربایجان مهمانخاناسیندا قالیردی. منه دئدی کی: اگر ممکن سه ساعت ۶- دا گلرسن منیم یانیم، اوتوروب بیر آز صحبت ائله ییک. هئچ کسی قبول ائله مه یه جگم. ساعت ۶ دا گلدیم، لیفته میننده گؤردوم کی، اوجا بوی بیر اوغلان آیاغی نین بیر یوخاریدا قولتوغوندا دا ایکی عصا، یانیندا بیر قشنگ خانیم، بیر جوان اوغلان (اوج نفر) بونلار دا میندیله لیفته و باشقا آدمالار دا. من دوشدوم جواد هیئتین یاشادیغی مرتبه ده و گئتدیم جواد هیئتین اوتاغینا، اوتوردوق تزه صحبت ائله بیردیک کی قابی دؤبولدو. همین اوغلان او قیزلا گیردیله ایچری، جواد هیئت دئدی کی زحمت اولماسا جورابینیزی آشاغی سالین باخیم. و ... دئدی کی آیاغینیزا تعجیلی اولراق عملیات آپارماق لازیمدیر یوخسا بو قانقریانا وئرر و سیز آیاغینیزی ایتیره بیلرسیز. تعجیلی زنگ. ائله بیلیمیم هاراسا دئدی کی، بونو تعجیلی گؤندرین تهرا، من اؤزوم بونو معالجه ائله یه جگم. - و ایندی جواد هیئتدن من صحبت ائناسیندا سوروشدوم کی جواد بیگ نئجه اولدو؟ دئدی کی من اؤزوم اونو معالجه ائله دیم. عملیات آپاردیم و ساغلام اؤز آیاغیلا قاییتدی گلدی باکی یا و من بوتون بونلاری بیزیم ادبیاتیمیزین، بیزیم دیلیمیزین، بیزیم مدنیتیمیزین، بیزیم تاریخیمیزین آراشدیریلماسی ساحه‌سینده فعالیتلرینی نظره آراق، عینی زاماندا بیزیم دوغما و قانلی - قادالی قارا باغیمیزدا، بیزیم اؤز آنا تورباغیمیزین استقلالیتی اوغرندا مبارزه زامانی، دشمن گولله‌سینه توش اولان گنجلریمیزی تمناسیز آپاریب تهرا، معالجه ائتدیگینه گؤره، من فیکرلشیرم و بیر دنه یازی یازماق نیتینده ییم کی، نه سببه جواد هیئته بیزیم حکومتیمیز ملی قهرمان فخری آدی وئرمه سین؟! جواد بیگ، من سیزه اوزون عؤمورلر،

جان ساغلیغی، سیزین هم جراحیه، هم ده عمومیتله فیلولوگیانین انکشافی ساحه سنیده ایشلرینیزه گۆره سیزین قارشینیزدا باش آییرم، سیزه پرستش ائتدیگیمی بیلدیریرم و الله دان آرزو ائله ییرم کی، و منیم بیر دیندار دوستوم دئییب کی، اگر آرزو قلبین درینلیگینده گلیرسه، یعنی بوغازدان یوخاری دئییلسه، تاسفلر اولسون کی ایندی چوخلاری نین آرزولاری بوغازدان یوخاری اولور. تیلو یز یادا دا، ائله مجلسلرده، قلبین درینلیگیندن گلنده، او حیاتا کنچیر. من آرزو ائله ییرم کی، سیزده کی بو ایش گذارلیق، هئچ اولماسا بیر ۶۰ ایل ده داوام ائله سین. ساغ اولون، منتدارام.

***

اۇپ

اسماعیل محمد ثانی هریس «ممدلی»

۱۳۸۸ / ۸ گونش ایل

وطنین داشیندان، تورپاغیندان اۇپ
بولاغین شیب- شیرین دوداغیندان اۇپ

قوجاقلا اورمانین شمشاد بوداغین
لاله نین، نرگیزین یانداغیندان اۇپ

ارزن لر ایچیننده ووقارلا اوتور
ذیروده چنلی بئل اوجاغیندان اۇپ

نبی نی بوز آتا میندیر آی عاشیق
ادبله مقدس بایراغیندان اۇپ

کۆنوللو وئردیلر جانلارین الدن
شهیدین یولوندان، آیاغیندان اوپ

دولانیب گز بیزیم آذربایجانی
تومارلا چمنی، اوخشا تارلانی

قدرینی بیلگیلن دوغما تورپاغین
بو گۆزل وطنده باغچانین- باغین

کور اوغلو بابانی یادینا گتیر
قیلینجی، قلخاننی الینه گۆتور

سازینی تاقچادان ائندیر آی عاشیق
هیمنی سازیندا دیندیر ای عاشیق

کئچدیلر حق یولدا طوفاندان، سئلدن
«ممدلی» ائشیدیر بو سسی ائلدن

صفوه الصفا - اثرینده شیخ صفی الدین اردبیلی نین شخصیت و

فیکر دنیاسی

یازان: م. اسماعیل اووا

«صفوه الصفا» دا شیخ صفی الدین نین شخصیتی، معیشتی، اخلاق، معرفت و بیر چوخ مسئلهلر باره سینده فیکر و دوشونجه لرینه گئنیش یئر وئرلمیشدیر. شیخ صفی الدین اؤز لویونده کامل انسان نمونه سی ایدی و صوفی - معنوی حیاتی ایله ده معاصری اولان طریقت آدمالاری ایچری سینده هامییا اؤرنک ایدی.

شیخ صفی الدین اجتماعی - اخلاقی، صوفی - دینی گؤروشلرینده همیشه خلقین، باشلیجا اولاراق آشاغی، زحمتکش طبقه لرین منافعینی گؤدموش، اونلاری معارف لندیرمک، بیس ایشلردن، ظولم ائتمکدن چکیندیرمک، معنویتلرینی صافلاشدیرماق ایسته میشدیر.

«صفوه الصفا» نین «شیخین کرامتلی» بؤلمه سینده شیخ صفی الدین یین آیری بیر شخصیت اولماسی، یوکسک فطری استعدادی، ایچری سیندن دوغان قدسی نفسلری، حقدن کلمه کلاملاری ایله چتین لیگه دوشن حیاتی و یاشاییشی قورخو آلتیندا قالان آدمالارا کمک لیک ائتمه سی گؤسترلیر. کرامت لرین بیرینده دئییلیرکی، شیخ صفی الدین بیر نچه چای قوروموشدو و اکینچی لر یاغیش - سو ایسته ینده ایکن شیخ صفی الدین اؤز کرامتینی گؤسترمک و اکینچی لری آرزیلارینا چاتدیرماق مقصدیله یولداشلارینی تپه لیگه چیخماغا دعوت ائدیر و دئییرکی: ایندی یاغیش یاغاجاق، اونلار تپه یه چیخان کیمی گؤیه بولوت ییغیلیر و آز کئچمه دن گوجلو یاغیش یاغیر و هر یئردن سئل آخماغا باشلا ییر. «صفوه الصفا» بمبئی چایی، ۱۳۲۸، ه. ص. ۲۸۰. توکل ابن بزاز حاجی محمد سراوی نین دیلیندن سؤیله دیگی اولاری شیخ صفی الدین یین خلقین قایغی سینا قالماسی، انسان سئور لیگی ایله باغلامیشدیر.

اونون شخصیتی خلق آراسیندا الاهی لشمیشدی. ظاهرده و باطنده هر کیم اوندان بیر شئی دیله سه ییدی، مقصدینه چاتمیش اولاردی. ابن بزاز توکل بونونلا باغلی کلخورانلی حاجی

ابراهیم ادیبین دیلیندن بله یازیر: «بیر شاگرد(مرید) دندی کی، دنیا مالیندان بیر اینکدن باشقا هیچ نه ییم یوخایدی او دا ایتدی. اوچ گنجه- گوندوز آختاردیم، تاپیلمادی. یورغون و سولغون اولوب اوندان ال چکدیم. یاتیب یوخودا شیخی گوردوم کی، منه دندی: «قالخ- عبادتینی یئرینه یئتیر، سنین اینگینی فلان یترده بیرسی تاپیب اوچ باش اینکله فلان یوللا گتیریر. قالخدیم و شیخین اشارتی اوزره عبادتی یئرینه یئتیردیم. او یئری کی گؤستمیشدی گتدیم کی، یوخونو سیناییم. گوردوم کی، بیرسی گلیر و منیم اینگیمی ده اوچ باش باشقا اینکله گتیریر. اینگیمی آلدیم. (یننه اورادا ص ۲۸۰) بورادا ابن بزاز یکی جهتی نظره چاتدیرماق ایسته ییر.

۱- شاگردین عبادت قیلماسی و ۲- غیبده شیخ صفی الدین نین اؤز شاگردی نین دوشدویو وضعیتدن خبر توتماسی و اونا یاردیم گؤستمه سی. شیخ صفی الدین اؤز شاگردینی عبادت ائتمگه چاغیرارکن معنوی صافلیغی، حتی مشکلی آچان پیرینه ارادت گتیرمگی یوکسک مقصدلره چاتماغین باشلیجا یولو ساییر کی، یالنیز بوندان سونرا او، آرزوسونا چاتا بیلیر.

«صفوه الصفا» دا شیخ صفی الدین ین کرامت لریندن دانیشان بو جور مختلف مضمونلو حیاتی اهمیتی اولان حکایه لر چوخدور.

شیخ صفی الدین صوفی گؤروش لرینده شرایطله حقیقتین بیرلیگی، پیغمبره ارادت ی باره ده معلمی شیخ زاهد گیلانی دن جدی تاپشیریفی آلمیش و اونو همیشه ایزله میشدیر. شیخ زاهد دئیر: «صفی الدین! ... سنین ارشاد(رهبرلیک) میدانین گئیش شهرستان اولراق، عالمین فاضلری و دنیانین عالیم لری اورادا منزل سالاجاقلار. احتیاطلی اول کی، شرعیت و پیغمبره اطاعت ایپینی الینده محکم توتاسان تا بیرسی اعتراض ائتمک مجالی تاپمایا ... (یننه اورادا ص ۲۸۴)

شیخ صفی الدین پاکلیغا، قناعتچی لیگه، امگه و مجاهده یه جدی فیکر وئردی. آزغین نفسین باغرینا آیاق باسیب ریاضت یویه نیله اونو رام ائدردی. (یننه اورادا، ص ۲۸۵) او، ریاضتده و اؤز نفسینه دینچلیک وئرمه مکده حدی آشمیشدی. شیخ صفی الدینه گوره انسان بدنه راحتلیق و دینچلیک وئرمکله اونو گوجلنمه یه، اطاعتدن چیخماغا مجبور ائتمیش اولور. بدن زحمت و امک ایله سینمالی و یومشالمالی، سؤزه قولاق آسان اولمالی دیر. بونسوز تربیه و اخلاق اینجه لیگیندن دانیشماق اولماز.

اونون زهد، پرهیز و تقوای حقیقنده شیخ صدرالدین دئییردی: شیخ بویورموشدو کی حرامی ترک ائتمک واجبدیر. حلال ایسته مک واجب و شبهه لردن چکینمک قانوندورکی، او تقوادیر. زهد اودور کی، آزجا حلال ایله کفایتلنه و پرهیز او دور کی، احتیاط ائده و احتیاج اولدوغو قدر ایشلهده. (یئنه اورادا، ص ۲۸۶)

شیخ صفی الدین دئییرکی، «شیخ هر یئرده خلقین تربیه سیله مشغول ایدی ... اگر ائوده اولسایدی، اؤز عیال و اوشاقلارینا دایم نصیحت ائدردی و اونون سؤزلری داریخدی ریجی دئییلدی؛ اونا گؤره کی، اونون شیرین سؤزلری و معنالاری نین غریبلیگی اوزاق و یاخین اورکلرین رغبتلیسی ایدی. او سؤزلری کی، اینجه آوازلا دئییردی، اوزاق و یاخیندان هامی نین قولاغینا چاتدیردی. او کس کی اونو دینلردی عاغیل قولاغینی اوردا ساخلاردی و ایسته-مزدی کی، بیر آن اوندان آیریلسین. هر کسله اونون استعداد و حوصله سی قدرینجه دانیشاردی. بئله کی، اونون نفیس نفسی نین شفاخانه سیندن مینلرجه اؤلوموش اورک و سولغون جانلار حیات و دیریلیک، طراوت و تمیزلیک تاپمیشدی. (یئنه اورادا، ص ۲۸۸)

«صفوه الصفا» دا شیخ صفی الدین تواضعکارلیغی و وفاسی حقیقنده ده آیریجا فصل وئریلمیشدیر. اورادا یازیلیر: «تواضع و اطاعتده اؤزوندن باشقا اطاعتکار تاپمازدی و بوتون فاغیرلار، گوجسوزلر و صالحلرله باریشیقلی ایدی» (یئنه اورادا، ص، ۲۸۹).

شیخ صفی الدین نین شخصییتی نین بو مهم جهتلی یوکسک انسانلیق نمونه سی کیمی شاهدان یوخسولا بوتون طبقه لر آراسیندان اونا بؤیوک رغبت قازاندیرمیشدی. اؤلکه نین اجتماعی-سیاسی معنوی حیاتیندا اونون شهرت و نفوذو او درجه ده آرتیمیشدی کی، شاه-لار، امیرلر، فاضلر بئله اونون یانیندا اؤزلرینی چوخ احتیاطلا آپاریردی لار. بونا مثال اولاراق اثرده آذربایجان حکمداری ابو سعیدین شیخ صفی الدین یانینا کلمه سی تصویر اولونور:

«پادشاه ابوسعید شیخین قوللوغونا گلدی و شیخ او واخت ائوده ایدی.» شاه ایاق اوسته دایانمیشدی و اوتورموردو. شیخه خبر وئردیلر، یویوندو، ایکی زکت ناماز قیلدی. مبارک ساققالینی دارادی و چؤله چیخدی... پادشاه زیارت شرفینه نائل اولدو و اوتوردولار. پادشاهلا ائله دانیشیردی کی، نجه اوشاقلار دانیشارلار. (یئنه اورادا، ص، ۲۹۰-۲۸۹)

ابو سعیدین شیخ صفی الدین له گؤروشوندن آلدیغی عبرتلی تأثیراتی وزیر غیاث الدین رشید اوغلوندان ائشیدن مولانا امین الدین تبریزی بئله خاطرلادیر: «ابوسعید دئدی: منیم اوچون پادشاهلیغین بؤیوکلیویو قالمادی. دئدیم نییه ؟ - دئدی: اونا گؤره کی، او گون کی، شیخین زیارتینه گئتدیم. کرپیچدن تیکلمیش بؤیوک زاویه سینا گؤردوم. اورگیمده

فیکرلششدیم کی، زهد بورایا سیغماز. ائله کی، زاویه یه گیردیم. اؤزومو بیر عالمده گؤردوم کی، یوز مین آدم اورادا دالغالانیر و منی اورادا بیر سامان قدر سایمیردیلا و اورادا دئدیم: من پادشاه اوسعید دئیلم. دئدیلا: بلی اوسان، آنجاق سنین پادشاهلیغین بورا سیغماز. اونا گؤزه کی، بو بولدا باشقا بیر شئی گرگین دیر کی، اونون چکیسی اولا». (یننه اورادا ص ۲۹۵)

شیخ صفی الدین اینجه فیکرلی و حیالی بیر کیشی ایدی. او، دینله دیگی آدمالارا گولر اوزله، خوش ایفاده لرله جاواب وئرردی. اگر بیرسی اونون یانیندا کوبود و یئرسیز دانیشسایدی، مریدلری عوض چیخماغی طلب اندردیلر. شیخ صفی الدین ایسه بونا یول وئرمزدی و دئییردی کی: «او، بیزیم حقیمزده یاخشی دانیشمادی سیز ده هئچ نه دئمه یین. صبر اندین، تا حق تعالی اؤزو عوض چیخسین و امان ایسته سین». (یننه اورادا)

شیخ صفی الدین اجتماعی - اخلاقی فکر عالمی چوخ گنیش و اینجه، اوشاقدان بؤیویه، یوخسولدان شاها کیمی جمعیتین بوتون طبقه لری ایله سیخ اونسیتده اولان بیر شخصیت اولماقلا بوتون اولکه و خلق اوزه رینده درین ایز بوراخمیشدیر. او، بوتون آذربایجان شهر به شهر کند به کند گزیم تعلیم - تربیه ایشی آپارمیش، آیری - آیری حاللاردا باش وئرمیش سیاسی، اجتماعی و فردی چتینلیک و دولاشیق ایشلری حل ائتمکده یاخیندان کمک گؤستمیشدیر.

شیخ صفی الدین آذربایجان ادبیاتیندا هم ده بیر ادبی شخصیت کیمی گؤرکملی یئر توموشدور. آنجاق اونون ادبی شخصیتی هله لایقلى شکلده اؤیره نیلمه میشدیر. بیر چوخلاری اونون شاعیر اولمادیغی و شعر یازمادیغینی گؤستریرلر. بو فیکر حقیقته اویغون دئییل. آیری - آیری قایناقلاردا اونون آدینا شعرلره راست گلینیر. بو شعرلرین بعضی لری حتی گیل دیلینده یازیلدیغی معلومدور. صفویه نین سونراکی داوامچی لاری اولان شیخ صفی الدین نین نوه لری نین بعضی لری ده شاعر اولموشلار. «سلسله نسب صفویه» نین یازاری شیخ پیرزاده زاهدی گؤستریر کی، «شیخ صفی الدین عالم، فاضل و مفسر (تفسیرچی، آیدینلاشدیران) ایدی و شعر یازیردی. (پیر زاده زاهدی، سلسله نسب صفویه، برلین، ۱۳۴۳، ص. ۲۸). او، شیخ صفی الدین نین فارس و گیل دیلرینده یازدیغی بیر نئجه شعریندن پارچالار وئریب شرح ائتمیشدیر.

وئرلمیش شعرلرین شرحی گؤستریر کی، شیخ صفی الدین آذربایجان صوفی - عرفانی شعرى نین استعدادلی نماینده لریندن دیر. «صفوه الصفا» دا آیریجا بؤلمه ده وئرلمیش شرحین سنایی، عطار، جلال الدین رومی، عراقی و باشقالاری نین شعرلرینه یازدیغی شرح لرده شیخ

صفى الدين ين شعر، بديعى فيكر عالمينده گننیش علمى بيليگى اولان متفكر شخصيتلردن بيرى اولدوغونو ثبوت اندير.

ابن بزار توکلى «صفوه الصفا» دا شيخ صفى الدين نين علمى- ادبى، دىنى- سياسى و اجتماعى - اخلاقى دنيا گوروشونو تقدیم و تدقيق ائتمک اوچون بوتون روايتلردن و عنعه- وى مأخذلردن گننیش استفاده ائتميشدير. بو روايتلر شيخ صفى الدين ين مريدلرى و چاغداشى اولان صوفى لرین، او سیرادان شيخ صدرالدين ين ديليندن يازيبا آلينديغى اوچون اونون شخصيتى حقیقنده داها آيدین و گئرچک بيلیک وئرته بيلميشدير.

شيخ صفى الدين آذربايجاندا صفويه ادبياتى نين دا اساسىنى قويموشدور. اونون صوفى- ليک، دىنى، اجتماعى، اخلاقى و بديعى دنيا گوروشو شاه اسماعيللا قدر تخمینا ايکى يوز ايلليک انکشاف يولو کئچهرک «صفويه» ادبياتينا گوجلو تأثير گؤستميشدير. (ج. صادق اوغلو، آذربايجان تصوفو تاريخينده «صفويه» و اونون ختائى ياراديجيلىغيندا يئرى. - «شاه اسماعيل ختائى» مقاله لر توپلوسو- باکى - ۱۹۸۸، ص ۵۹ / .

توضیح: کئچن سايممیزدا آقاي محسنى نين «درين معنالى سؤزلر» مقاله- سينده وئرديگى اؤنملى ايضاح درج اولونماميشدير، بو ايضاح بئله دير: بو سؤزلر اکثرا «يئنى اونغوز کتابيندان اقتباس اولونوب، سهمانلاشيپ و کؤچورولوبدور.

ترکستان شرقی: در مسیر استقلال

غلامرضا غلامی قوشچی

در ۱۵ تیر ۱۳۸۸ خبری شگفت‌انگیز در سراسر جهان چون باد همه دنیا را درنوردید و آن قیام خونین و استقلال طلبانه اویغورهای ترکستان بر علیه اشغالگران چینی بود. مرکز این شورش پایتخت این ایالت یعنی شهر ارومچی به مرکز توجه جهانیان خصوصا مسلمانان قرار گرفت. کشته شدن متجاوز از ۲۰۰ نفر از مردم شهر ارومچی که بنا به اظهار عبدالکریم تاکلاماکان و خانم ربیعه قدیر از فعالین جبهه استقلال ترکستان شرقی آمار قربانیان قیام مردم به عدد ۱۰۰۰ و شمار زخمی‌ها و دستگیرشدگان توسط ارتش سرخ چین به عدد ۲۰۰۰ هزار نفر نزدیک است و این حرکت مردم ارومچی و ترکستانیان هنوز ادامه داشته و اکثر دولتهای جهان و سازمانهای حقوق بشری اقدام ضد انسانی نظامیان چینی در سرکوب خونین ملت ترکستان را محکوم می‌کنند و دبیر کل سازمان ملل نیز خواستار حل بحران از طریق گفتگو شده است. در اکثر کشورهای اروپایی خصوصا در کشور هلند طرفداران استقلال ترکستان با حضور در مقابل سفارت چین در شهر آمستردام، با به آتش کشیدن پرچم چین و تخریب شیشه‌های سفارت از سرکوب و کشتار اویغورهای مسلمان ترکستانی (سین کیانگ) به مجامع بین‌المللی اعتراض کردند. صدها تن از تبعیدیان و طرفداران استقلال ترکستان شرقی در شهرهای ترکیه خصوصا استانبول با حمل پلاکارتهایی بزبان ترکی و با مضمون "یا استقلال یا مرگ" نسبت به هم‌زبان و هم‌تباران خود اعلام همدردی کرده و از حرکات آنها در سرزمین مادری‌شان حمایت کردند. نخست وزیر ترکیه طیب اردوغان نیز از سرکوب و نسل‌کشی مسلمانان ایالت ترکستان شرقی که به تحریف از طرف چینی‌ها سین کیانگ (قلمرو جدید) خوانده می‌شود، انتقاد و اقدام چین را محکوم کرد.

در سراسر کشورهای اسلامی به نسبت کمتر و دنیای ترک نیز احزاب و گروههای سیاسی فرهنگی اقدام هیئت حاکمه دولت کمونیستی در سرکوب و کشتار مردم ارومچی سرزنش شده و نسبت به مواضع انفعالی اکثر دولتهای مسلمان انتقاد شده است. مواضع کنفرانس اسلامی و چهره‌های شاخص دولتهای اسلامی و شخصیت‌های پر نفوذ مذهبی

جهان اسلام و موضع گیری گروههای تندرو چون بن‌لادن و القاعده و طالبان و احزاب ناسیونالیستی و ملی‌گرای ترک و اتحادیه اروپا و مواضع همسایگان چین یعنی روسیه-افغانستان- قزاقستان- ازبکستان و فعالان استقلال طلبان تبتی و ناراضیان چینی می‌تواند بر روند تحولات تأثیرات مهمی بگذارد. دیپلماسی حزب کمونیست چین چون دو رویداد قبلی داخلی چین یعنی سرکوب دانشجویان میدان صلح آسمانی (تیان آن سن) به سال ۱۹۸۹ و سرکوب استقلال طلبی مردم تبت به رهبری راهب بودائی در تبعید (دالای لاما) با حربه تبلیغاتی و نفوذ اقتصادی در کشورهای جهان بخصوص جهان سوم سعی در سرپوش گذاشتن به خواست‌های مشروع و عدالتخواهانه مردم ترکستان شرقی دارد و حرکت‌های ملی مردم این ایالت پهناور به استقلال را تحرکات جریان‌ات پان‌ترکیستی که از ترکیه، ازبکستان و قزاقستان نشأت می‌گیرد ربط می‌دهد. لی‌ئی رئیس حزب کمونیست ایالت ترکستان شرقی در اولین روز نأرمی آنرا دسیسه‌های دیگر کشورها که خواهان اضمحلال نظام کمونیستی هستند می‌داند؛ اما ایشان فراموش کرده‌اند که سرزمین ترکستان شرقی که به لحاظ فرهنگ و مدنیت به جهان اسلام تعلق دارند از سال ۱۸۷۲ میلادی به رهبری سلطان یعقوب بیگ بعنوان کشور مستقل موجودیت داشته است و استقلال این سرزمین اسلامی با لشگرکشی چینی‌ها و کشتار وسیع مردم لگدمال شد و بار دیگر نیز به سال ۱۹۳۱ میلادی مردم ترکستان شرقی به رهبری خوجه نیاز حاجی بار دیگر با انقلاب و نهضت نوین دیگری توانستند جمهوری اسلامی ترکستان خاوری در عرصه بین‌المللی را به موجودیت برسانند در ۱۲ نوامبر ۱۹۳۲ میلادی خوجه نیاز به عنوان رئیس جمهوری اسلامی ترکستان خاوری و مولانا ثابت بعنوان نخست وزیر انتخاب شدند و این بار نیز با هماهنگی ارتش سرخ شوروی و هماهنگی ارتش متجاوز چین جمهوری اسلامی ترکستان خاوری با تلفات میلیونی ملت اویغور ترکستان که در آن حتی رئیس جمهور و نخست وزیر یک کشور مستقل و آزاد قربانی شدند سرنگون شد. ۱۹۴۴- ارتش سرخ شوروی بعلت جنگ با آلمان ترکستان را ترک کرد و جمهوری ترکستان مجددا در شهر ایللی به ریاست علی‌خان توده اعلام شد.

از نیمه دوم قرن ۱۸ تاکنون ترکستانیان ۵ بار به اشغال توسعه طلبانه چین درآمده ولی مردم این ایالت بیش از ۵۰ بار قیام مسلحانه نموده‌اند و برای بدست آوردن استقلال خود به جنگ عظیم‌ترین نیروی مسلح جهان و ارتش اهریمنی روی آورده‌اند و میلیونها کشته دادند.

مسلمانان چین و ایالت ترکستان شرقی (ترکستان شرقی نه سین کیانگ)

اولین هیئت مسلمانان در زمان خلیفه سوم به چین و مرکز آنروزی کشور یعنی شهر "شانگ" وارد و نخستین مسجد مسلمانان همزمان در شهر معروف کانتون بنا گردید،

نیروهای نظامی مسلمانان اولین بار در زمان حکومت ولید خلیفه اموی به مرزهای چین رسیدند. این ارتش در ۷۱۴ میلادی به کاشغر رسید. در سال ۹۰۷ میلادی چینی‌های بودائی برای اولین بار با شورش در شهر کانتون ۱۰۰ هزار مسلمان را قتل عام کردند. با اسلام آوردن قبیله نیرومند و پرشمار هسیونگ مسلمانان چین از انسجام و قدرت بیشتری برخوردار شدند.

مسلمان شدن مغول‌ها و فزونی مسلمانان در منطقه شمالغربی چین عملاً این منطقه را به یک قلمرو و سرزمین اسلامی مبدل ساخت. در این سرزمین و ایالت که ترکستان تباران اویغوری ۸۰ درصد و اقوام دیگر ترک همچون قزاق‌ها، ترکمن‌ها، اوزبک‌ها، قیرقیزها و تاتارها ۱۵ درصد بقیه جمعیت و تاجیک‌ها و مغول‌ها و هوئی‌های چینی نژاد ۵ درصد بقیه ساکنان را تشکیل می‌دهند. به مرور بنام ترکستان خاوری نام گرفت و اما مسلمانان منحصر به این ایالت نشدند و ایالت‌های نیگسا تسینگهای و قانسونیز در قلمرو مسلمانان قرار گرفت اما خارج از ایالت ترکستان شرقی ۸۰ درصد مسلمانان را چینی‌های هوئی تشکیل می‌دهند که مسلمانان علاوه بر مناطق فوق بصورت اقلیت‌های نیرومند در ایالت‌های تبت، مغولستان داخلی حضور دارند. جمعیت حال حاضر مسلمانان چین به رقم ۱۵۰ میلیون نفر نزدیک است که از این رقم ترکستان با حدود ۳۰ میلیون نفر جمعیت متمرکزترین جمعیت مسلمانان را در خود جای داده، با نگاهی مختصر به تاریخچه مسلمانان چین با این حقیقت روبرو می‌شویم که هیئت محاکمه و زمامداران چینی با فراز و نشیب‌های فراوانی با مسلمانان رفتار کرده‌اند از تسامح مقطعی تا یورش‌های نظامی و نسل کشی و سرازیر کردن چینی‌های بودائی و بت پرستان برای تغییر بافت فرهنگی مناطقی که مسلمانان اکثریت دارند متغیر بوده است. بیشترین تهاجم و گسیل چینی‌ها به منطقه و ایالت ترکستان، ایالتی که کانون شعله‌ور استقلال خواهی و آزادی طلبی مسلمانان خصوصاً ایغورهای ترک تبار در آن اکثریت جمعیت را تشکیل می‌دهند بوده است. چینی‌ها در راه اجرای آن پیش می‌روند. اشغال تبت به سال ۱۹۵۰ حلقه محاصره ایالت اویغور نشین ترکستان را تنگ‌تر و با اجرای سیاست انقلاب فرهنگی به قلع و قمع فرهنگ مسلمانان در سراسر چین ابعاد تازه‌ای داده‌اند.

تا قبل از انقلاب فرهنگی ۴۵ هزار مسجد در سراسر چین فعالیت داشت در شهر کاشغر زادگاه عالم بزرگ اسلامی و صاحب کتاب مرجع و ارزشمند دیوان لغات‌الترک یعنی محمود کاشغری ۴۰۰ مسجد و در شهر پکن ۵۰ مسجد و در شانگهای ۱۵ مسجد و در ارومچی ۲۰ مسجد در اختیار مسلمانان بود. مراکز اسلامی و تربیت دانشمندان و عالمان دینی در

شهرهای کاشغر، کانسو دایر بودند به سال ۱۹۵۳ ابتدا قوانین اسلامی از فرهنگ و شئون اسلامی حذف و قاضی‌ها از کار برکنار و سپس خواندن نماز و گفتن اذان قدغن گردید و فعالین مذهبی بازداشت، کتب اسلامی سوزانیده و امامان مساجد کشتار شدند. سخت‌ترین دوران مسلمانان در چین با کشتار مسلمانان ایالت ترکستان به مرحله جدیدی رسید و بعد از ۳۰۰ سال ستم رژیم منچو و فضای نسبتاً ملایم و باز دکتر سن یات سن که با تدابیر رهبران چون حاج آخوند وانگ هونان و جلال‌الدین هات هسینگ از جایگاه رفیعی در جامعه چین رسیده بودند با روی کار آمدن رژیم کمونیستی مائو و وقوع انقلاب فرهنگی موجودیت مسلمانان آماج کینه و بی‌رحمی میلیتاریسم چینی قرار گرفت. مجلس ملی چین که ۱۰۰ نماینده مسلمان داشت به ۲ نماینده فرمایشی تقلیل و از رقم پرشمار مساجد پکن تنها مسجد تونگ تسو جهت نمایش به افراد جهانگردان باقی ماند. ارتباط جهان اسلام با مسلمانان چینی قطع گردید. با فروپاشی شوروی و استقلال مسلمان قزاقستان-اوزبکستان، قیرقیزستان، ترکمنستان و تاجیکستان که قبلاً ترکستان غربی نام داشتند، حکومت چین با درک سوابق تاریخی ایالت ترکستان شرقی که طی قرون گذشته ۵ بار در مقاطع مختلف استقلال خواهی و استقلال را تجربه کرده است با ایجاد شرایط امنیت و نظامی فوق‌العاده در ایالت فوق و مرزهای این منطقه با همسایگان مسلمان خود یعنی قزاقستان، مغولستان، افغانستان، پاکستان، قیرقیزستان و منطقه ترک نشین روسیه که به لحاظ نژادی، قومی، مذهبی و تاریخی دارای مشترکات فراوانی با این ایالت هستند، عملاً حکومت نظامی را بر این منطقه حاکم کرده است و واضح است که تقاضای دولت ترکیه برای بررسی وضعیت ایالت فوق در سازمان ملل با جواب منفی پکن مواجه خواهد شد و آنرا امر داخلی چین اشغالگر خوانده و درخواست ملایم دبیرکل سازمان کنفرانس اسلامی احسان اوغلو هم راهی به جای نبرد و از جهان ۱ میلیاردی مسلمانان صدای رسا و پیام قاطعی به حاکمان چین ابلاغ نشد. پیمانهای اقتصادی و اجناس کم کیفیت و ارزان و نفوذ مودیانۀ چین در ارکان صنعتی ملل مسلمان و توان استفاده از حق وتو، شرایط دشواری برای ملت مسلمان چین فراهم کرده است.

ترکستان کجاست؟

قبل از آنی که شوروی سابق و چین کمونیست فعلی با دسیسه‌های مختلف ترکستان را به ۲ قسمت شرقی و غربی به تجزیه بکشند، این قسمت از جهان اسلام و دنیای ترک

سرزمین و حکومت واحدی داشتند بنام ترکستان که در طول تاریخ چهره‌های علمی، فرهنگی، دینی درخشانی به جهان بشریت و جهان اسلام ارزانی داشته است. زمخشری، ابوعلی سینا، خوارزمی، ابوریحان بیرونی، طبرسی، مولانا- فارابی، احمد یسوی از مشاهیر ارزشمند این اقلیم ارزشمند در طول تاریخ بوده است. ترکستان قبل از تجزیه به ۲ قسمت شرقی و غربی وسعتی معادل ۶۵۰۰۰۰۰ کیلومتر مربع داشته است، هویت اصلی ترکستان، دین اسلام- زبان ترکی، مذهب حنفی است ۹۰٪ از ترکیب جمعیتی ترکستان واحد حول محور اقوام مختلف ترک است که در ترکستان غربی اؤزبک‌ها، قازاق‌ها، ترکمن‌ها، قیرقیزها، تاتارها بترتیب اکثریت جمعیت را تشکیل می‌دهند و در قسمت شرقی تحت اشغال چین ترکان ایغور، قازاق و تاتار بافت اصلی قومیت ترکی را تشکیل می‌دهند. در هر دو قسمت اقلیت‌هایی از تاجیک‌های فارس زبان و مغول‌ها موجودیت دارند. جمعیت مجموع ۲ ترکستان به عدد ۹۰ میلیون نفر نزدیک است. از رقم فوق ۸۰ میلیون به اقوام ترک و ۱۰ درصد به تاجیک‌های فارس زبان، چینی‌های هوئی، مغولها، روس‌ها و تبتی‌ها، آلمانی‌ها، کره‌ای‌ها تعلق دارد. شهرهای مهم ترکستان عبارتند از سمرقند، ارومچی، بخارا، تاشکند، فرغانه، کاشغر، بیشکک، دوشنبه، کانسو، نامانگان، مرو، آلماتی، آستانه، عشق آباد، یارکند و کوههای مهم آلتای، تیان، خان تنگری، قره قورم، دمیرلیک داغ، پامیر، رودهای مهم آمور، ایرتیش، سیحون، جیحون یا آمودریا، آق سو، تاریم، شاخار، قوم دریا، اورال، ساری سو و دریاچه‌های بالخاش، آرال، ایسیقکؤل، لوپ نور. سواحل شمالی و شرقی دریاچه خزر در اقلیم جغرافیایی ترکستان واحد قرار دارد. صحراهای گبی، قره قوروم- قیزیل قوم و معادن غنی اورانیوم، ذغال سنگ، و صنایع مهم پتروشیمی، کشتی سازی، تراکتور و کامیون سازی و نیروگاههای اتمی و مزارع وسیع پنبه، برنج، انگور، گندم و میوه و صنایع نساجی از دیگر مؤلفه‌های صنعتی- کشاورزی ترکستان است.

با فروپاشی اتحاد شوروی بخش غربی ترکستان توانست در قالب ۵ کشور قزاقستان، ترکمنستان، قیرقیزستان، اؤزبکستان و تاجیکستان بعنوان جماهیر مستقل به مجمع کشورهای دارای حق حاکمیت ملی اضافه شوند و به همراه جمهوری آذربایجان به کنفرانس اسلامی و سازمان اکو ملحق شوند و حیات دوباره خود را از سر بگیرند و تعداد کشورهای مستقل اسلامی به عدد ۵۰ و جمعیت مسلمانان به رقم ۱ میلیارد و مساحت کشورهای مستقل مسلمان در ۳ قاره اروپا، آسیا و آفریقا به ۳۵ میلیون کیلومتر مربع رسید. جایگاه علمی، وسعت جغرافیایی، فرهنگ غنی، جمعیت جوان ترکستان مخصوصاً ترکستان غربی

مستقل شده از شوروی سابق، مرزهای شرقی و شمالی جهان اسلام را در مقابل فرهنگ‌های چینی، هندی، روسی و بودائی مستحکمر ساخته است. در حال حاضر ترکستان غربی (قزاقستان - اوزبکستان - قیرقیزستان - ترکمنستان - تاجیکستان) صحنه رقابت ایران اسلامی با رنسانس اسلامی ترکیه با بیداری فرهنگ و زبان ترکی، عربستان با تبلیغ و هایت، آمریکا با فرهنگ سرمایه‌داری، روسیه با هدف امنیت و هراس از فروپاشی سرزمین وسیع سیبری و خاور دور به سبب اشتراکات قومی و زبانی مناطق شرق و سیبری شامل ایالت‌های یاکوتستان و تاتارنشین سیبری با ترکستان غربی و گروه‌های بنیادگرای القاعده و پان‌گرایان تورک و مبلغین یهودی و مسیحی جهت تبلیغ آرمان‌های فرقه‌ای، قومی، مذهبی و مسلکی و چین برای جلوگیری از استقلال ترکستان شرقی شده است. بقایای افکار و اندیشه‌های سوسیالیستی در اکثر دولتمردان حاکم بر مقدرات جماهیر فوق و نفوذ سنتی روسیه و گذر از اقتصاد بسته به بازار آزاد، آشنائی با فرهنگ اسلامی و شناخت هویت ملی - قومی مؤلفه‌هایی هستند که در آینده منطقه ترکستان غربی نقش اساسی دارند.

ترکستان شرقی قلمروی بزرگ از جهان اسلام در سلطه چین کمونیست

با استقلال جماهیر ۵ گانه ترکستان غربی از زیر سلطه روس‌های تزاری و کمونیست‌ها قسمت شرقی ترکستان با وجود مجاهدتها، شورش‌ها، نهضت‌ها و قیام‌های مستمر و خونین در زیر سلطه چینی‌ها سرنوشت درد آلودی دارد. قیام‌های اخیر ترکستان شرقی حاکی از این امر مهم است که تأثیرات استقلال نیمه غربی این منطقه از شوروی غیر قابل کتمان است و روند تحولات منطقه به این پرده شتاب بیشتری خواهد بخشید.

ترکستان شرقی: این ایالت با وسعت ۱۶۴۹۸۰۰ میلیون مترمربع تحت اشغال جمهوری خلق چین است در شمال غربی چین قرار دارد و جمعیتی معادل ۳۰ میلیون نفر دارد. این منطقه چیزی جز یک قلمرو مسلمانان نیست که زیر سیادت چین درآمده است. ساکنان اصلی و حقیقی آن به صورت اکثریت ترکند و به چند لهجه بویژه ترکی اویغوری که با الفبای عربی (اسلامی) نوشته می‌شود، سخن می‌گویند. ترکان تاتاری، قزاقی، ترکمنی، قیرقیزی و اوزبکی از دیگر اقوام ترک تشکیل دهنده ترکستان شرقی بشمار می‌روند، اقلیتی از تاجیک‌ها، مغول‌ها، تبتی‌ها و چینی‌ها در ترکستان شرقی زندگی می‌کنند دین اسلام، مذهبی حنفی، زبان ترکی هویت سه گانه ترکستان را تشکیل می‌دهد.

دین اسلام در زمان خلیفه سوم مورد پذیرش ترکستانی‌ها قرار گرفت و از آن تاریخ ملت ترکستان شرقی با وجود فشارهای غیر انسانی روس‌ها و چینی‌ها به آن وفا دار مانده‌اند.

پایتخت این ایالت شهر ارومچی است که شباهت زیادی به شهر ارومیه دومین شهر بزرگ آذربایجان این سوی رود ارس دارد. اسامی ترکی شهرهای ترکستان شرقی از فرهنگ غنین مردم حکایت دارد. قره شهر، آغ سو، مارال باشی، لشگر ساتما، یارکند- ینگی حصار، قوم گؤل، کاشغر، بازار دره شهرهای مهم این ایالت و کوههای مهم آلتای، قره قورم، توزمان، و دریاچه‌های لوپنور، یا گراش گؤل، صحراهای تاکلاماکان و گبی و رودهای تاریم، شاخار، قوم دریا، آغ سو و کاشغر دریا از ویژگی‌های جغرافیایی این ایالت پهناور است که وسعتی معادل وسعت ایران دارد. معادن بسیار غنی اروانیوم، طلا، الماس، زمرد و منابع عظیم نفت و گاز از ثروت عظیم مردم و سرزمین ترکستان شرقی حکایت دارد. مردم ترکستان شرقی از سده سیزدهم با وجود حوادث پرشمار و جنگ‌های فراوان و ظهور امپراطوران جهانگشایی چون چنگیز و امیر تیمور اؤزبک و قدرت عظیم چینی‌ها توانستند تا سده ۱۷ که مورد هجوم حاکمان منچوری چین قرار گرفتند، استقلال خود را نگهداری کنند. انقلاب پیروزمند ترکستانی‌ها به رهبری سلطان یعقوب بیگ منجر به استقلال این منطقه از چینی‌ها به سال ۱۸۷۲ میلادی گردید و سپس در سال ۱۹۳۲ جمهوری اسلامی ترکستان شرقی توسط خوجه نیاز و در ادامه در سال ۱۹۳۳ به رهبری الیاس خان و سلطان شریف تایجی جمهوری دیگری را در ترکستان بنا نهادند. و در ادامه در سال ۱۹۳۷ به رهبری عبدالله نیاز و سه سال بعد از آن تحت هدایت عثمان باتو ترکستان در مسیر استقلال خواهی بر علیه چینی‌ها قیام کردند. عثمان موفق شد حتی روسها را نیز شکست داده و دولت اسلامی ترکستان را تأسیس کند. که تا سال ۱۹۴۳ دوام یافت. در این سال حکومت ملی چین و سپس در ۱۹۴۹ جمهوری کمونیستی چین بر منطقه حاکم شدند.

حکومت چین از سال ۱۹۵۳ با گیسل و اسکان دادن میلیونها مهاجر چینی نژاد اجرای برنامه غیر اسلامی کردن ترکستان را آغاز کرد. با ازدیاد فشار بر اهالی ترکستان ۵۰ هزار ترک قازاق به شبه قاره هند مهاجرت کردند و در سال ۱۹۶۲ ۳۰۰ هزار از قازاق‌ها و ایغورها به شوری پناهنده شدند. به سال ۱۹۷۶- متجاوز از ۱۰۰ هزار ترک تاتار پس از مهاجرت از ترکستان به هنگ کنگ، از آنجا به استرالیا مهاجرت کردند و در منطقه آدلید مستقر شدند. همینطور مهاجرت‌هایی از ترکان ترکمنی، قیرقیزی و اویغوری به عربستان ۲۰ هزار نفر و در ابعاد کمتر به پاکستان، هند، مصر، ترکیه و افغانستان صورت گرفت. با این سیاست‌های ضد انسانی درصد چینی‌ها در ترکستان شرقی از ۱۰ درصد در حال حاضر به ۳۵ درصد رسیده است. در کنار تحریف نام ترکستان شرقی به سین کیانگ (استان و یا قلمرو جدید)

جلوگیری از تدریس زبان ترکی، مبارزه با دین اسلام و تلاش برای مبدل ساختن مسلمان بعنوان اقلیت در استان مسلمان نشین ترکستان و نهایتاً اضمحلال هویت و فرهنگ اسلامی و زبان ترکی و غارت منافع و معادن این ایالت و سرکوب نظامی، پلیسی برای جلوگیری از حرکت‌های استقلال طلبانه و استمرار ستم ملی بر این ایالت سیاست کلی هیئت حاکمه چین می‌باشد. اما چینی‌های اشغالگر حتماً به تاریخ گذشته ترکستان شرقی وقوف کامل دارند و می‌دانند که موخان سرکرده نیای ترکستانی‌ها چگونه از منچو تا مرز ایران تا سال ۶۳۰ همکرانی می‌کرد و یا قوتلوق بیلگه نیای اویغورها از کوه‌های آلتای و تیان‌شان و منچو را تحت سلطه خود نگه می‌داشت و حتی در زمان تسلط مائو و انقلاب فرهنگی این سرزمین قهرمان بزرگ چون ژنرال مسلمان محمد ماچان‌سان را در دامن خود پرورانیده است و از زمان سلطه چینی‌ها مسلمانان ترکستانی متجاوز از ۱ میلیون قربانی جهت استقلال سرزمین اسلامی خود فدا کرده‌اند. یوسف عیسی بیتکین از رهبران استقلال ترکستان مقیم استانبول معتقد است جهان اسلام چشم واقعیت بین خود را به روی حقیقت ترکستان شرقی بسته است و سرزمینی را که ۲۰ برابر فلسطین جمعیت و وسعت دارد و اشغالگرانش بارها از صهیونیست‌ها بی‌رحمتر است فراموش کرده است. اگر فلسطین غرب جهان اسلام است، ترکستان قلمرو شرقی جهان اسلام است و این سرزمین ۶۰ سال است که مورد هجوم و اشغالگری ارتش جهنمی و متجاوز سرخ چین است. ابر قدرتی که از تمام اهرم‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی برای نابودی و اضمحلال ملت مسلمان ترکستان استفاده می‌کند و متأسفانه دولتمردان ممالک اسلامی با عقد و پیمان‌های اقتصادی، مالی، نفتی توان نظامی سرکوبگران چینی در نابودی ملت مسلمان ترکستان و بقیه مسلمانان سراسر چین را افزایش می‌دهند. از ۱ میلیارد مسلمان و کنفرانس اسلامی و ۵۰ دولت اسلامی جز صدور بیانیه‌های دیپلماسی حرکتی دیده نمی‌شود. دکتر ولی قیوم خان رهبر جمعیت ملی ترکستان مقیم آلمان می‌گوید: ما به وطن خود باز خواهیم گشت و به زودی میهن خود را آزاد خواهیم ساخت. او می‌گوید: اگرچه چینی‌ها با آهن، آتش، و ظلم و تجاوز به کشور اسلامی ترکستان تسلط پیدا کردند اما نخواهند توانست اراده خلل ناپذیر ملت ما را که از اسلام الهام می‌گیرد، نابود کنند. برهان شهیدی رهبر ملی ترکستان سندی از قتل ۲۵۰ هزار نفر از مبارزان ترکستانی از سال ۱۹۴۹ تا ۱۹۵۱ را ارائه می‌دهد.

استاد عرفان کونشباش از رهبران جبهه آزادیبخش ترکستان شرقی می‌گوید: ملت ترکستان علاقه‌ای به بهشت کمونیسم ندارد. عزم ملت ترکستان برای احیای دوباره استقلال

کشورش مهم است. او ترکستان را تهدید بزرگ چین می‌داند و اضافه می‌کند: همچنانکه حوادث قفقاز موجب فروپاشی شوروی گردید، ترکستان شرقی نیز باعث خواهد شد که تبت، مغولستان داخلی و منچوری نیز به استقلال برسند. او تلاشهای کنفرانس اسلامی را جدی اما ناکافی می‌داند. ایشان اشاره می‌کند در کنفرانس اسلامی قطعنامه‌ای تصویب شده است که تبدیل نام ترکستان به سینک یانگ محکوم شده است. لذا انتظار داریم در مجامع اسلامی و در رسانه‌های کشورهای اسلامی و در مطبوعات از کلمه ترکستان استفاده شود نه سین کیانگ. بهادر تان باتای از مجاهدین قدیمی ترکستان است که سالها بصورت مسلحانه با قوای اشغالگران چینی مبارزه کرده می‌گوید: هم اکنون که با شما صحبت می‌کنم، قلبم از شدت اندوه فشرده می‌شود زیرا دیگر صدای اذان و نماز در ترکستان شنیده نمی‌شود.

پولاد توربانی از دیگر رهبران جبهه استقلال ترکستان که در آلمان ساکن است از آمار ۷۰۰ هزار نفری قربانیان ترکستان در مواجهه با ارتش سرخ چین سخن می‌گوید. امام نما نقانی و حسن کاسایب از دیگر رهبرانی قدیمی ترکستان شرقی از روحیه سلحشوری ملت مسلمان ترکستان و مظلومیت این بخش از جهان اسلام سخن می‌گویند.

دکتر جواد هیئت اولین جراح قلب ایران و مدیر مسئول قدیمی‌ترین و معتبرترین نشریه ترکی زبان ایران (وارلیق) که از اول انقلاب تا بحال به طور مستمر چاپ می‌شود در کتاب ارزشمند سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی از ترکان اویغور بعنوان متمدن‌ترین ترکان قدیم یاد می‌کند که هزاران دستخط، اوراق و کتاب از این ملت بدست آمده است که ۳۰ هزار فقره آن در آکادمی برلن شرقی، ۴ هزار فقره آن در کتابخانه لنینگراد روسیه و قسمتی هم در موزه بریتانیا و پاریس نگهداری می‌شود. ایشان تاریخ و مدنیت این قوم ترک-تبار را با شخصیت جهانیش یعنی محمود کاشغری که موجب مباهات جهان اسلام و دنیای ترک است، می‌داند. تاریخ چند قرن اخیر اویغورهای ترکستانی که با یورش‌های بنیان برافکن چینی‌ها عجین شده است، موجب سلحشوری و میل به استقلال و آزادی ملت مسلمان ترکستان شده است. برعکس تبلیغات پوشالی چینی‌ها، مسائل ترکستان شرقی مسئله داخلی چین نیست، بلکه مسئله ترازدی و اشغال نامشروع این سرزمین اسلامی است. ملتی که همانند ملت قهرمان چین در روسیه، کشمیر در هندوستان، قره‌باغ تحت سلطه ارامنه با فجیع‌ترین تهاجمات نظامی و غیر انسانی‌ترین رویکردها و با جنایات مستمر تحت ستم ملی هستند. بدون شک سرزمین ترکستان شرقی با توجه به سابقه تاریخی و ملی و دینی و مجاهدت‌های ملت مسلمان اویغور و مساعدت و جوانهای بیدار در سراسر جهان و یاری

مسلمانان و کنفرانس اسلامی طعم شیرین استقلال و آزادی را خواهد چشید و پرچم ملتی دیگر از ملل مسلمان در شرقی‌ترین محدوده جغرافیایی اسلام به احتزار در خواهد آمد.

ترکستان قلمرو شرق جهان اسلام

نتیجه: چین بعنوان کشوری توسعه طلب با محوریت قومیت هان که در جهان معاصر با نیروی ارزان کارگران و ملیت‌های تحت ستم محصور در نظام سوسیالیستی به کشوری با اقتصاد نیرومند تبدیل شده است و همانگونه که با ذائقه غذایی خود هر جنبه‌ای را می‌خورند در رابطه به ملیت‌ها و اقوام و سرزمین‌های پیرامون خود هم این اشتها را با بلعیدن سرزمین‌های ترکستان، تبت، مغولستان داخلی، منچو و . . . نشان داده‌اند. اما فرهنگ غنی اسلام و مبارزات خونین مردم ترکستان شرقی و مدنیت درخشان قوم ترک‌تبار اوغور لقمه گلوگیری برای قوم هان و نظام به ظاهر سوسیالیستی پکن خواهد شد و سیاست‌های عوامفریبانه سیاستمداران چینی مبنی بر آزادی ملیتهای غیر چینی با قیام سراسری و شجاعانه ترکستانی‌ها حول محور جبهه آزادی‌بخش اسلامی ترکستان و جبهه استقلال ترکستان و حمایت‌های جهان اسلام و افکار عمومی جهان سرانجامی به جز تولد و استقلال ترکستان شرقی در عرصه جهان نخواهد بود.

منابع:

اقوام مسلمان اتحاد شوروی: شیرین آکینار

سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی: پروفیسور دکتر جواد هیئت

اقلیتهای مسلمان در جهان امروز: علی کتانی

اقلیتهای مسلمان در جهان: دفتر نشر و فرهنگی اسلامی

مجله وارلیق: چاپ تهران

مبارزات خلق مسلمان ترکستان بر علیه شوروی - چین: محمد اسد شهاب

دیوان ترکی مرتضی قلی خان شاملو (ظفر)

پاشا کریم اوف^۱

یکی از شاعران کمتر شناخته شده که مقام و موقعیت وی در کتب تاریخ ادبیات آن گونه که باید و شاید ادا نشده، مرتضی قلی خان شاملو متخلص به ظفر است. وی در دوره شاه صفی (۱۶۴۶ - ۱۶۲۹) و شاه عباس دوم (۱۶۶۶ - ۱۶۴۲) در مشاغل مهم دیوانی انجام وظیفه کرده است.

از دیوان ترکی ظفر که پروفیسور اسماعیل حکمت در سال ۱۹۶۵ منتشر کرده، معلوم می‌شود مرتضی قلی خان ظفر اشعار بسیاری به زبان‌های ترکی و فارسی دارد. با استناد به دیوان ترکی وی می‌توان درباره ادبیات عصر وی اطلاعات بیشتری به دست آورد. پروفیسور حکمت بر دیوان مذکور مقدمه‌ای نوشته و تصویر نسخه خطی آن را به صورت ضمیمه دیوان آورده است.

وی درباره این نسخه خطی می‌نویسد: «این نسخه به دست کاتبی بنام «قاسم» با خط و تذهیبی زیبا نوشته شده و همراه دیوان فضولی و مثنوی «بنگ و باده»ی وی در یک مجلد قرار دارد. تاریخ اتمام کتابت آن، پانزده ربیع الاول ۹۵۵ هـ. ق. است. از طغرای «عبدالمجید» که بر جلد کتاب نقش بسته می‌توان فهمید که از کتابخانه سلطنتی خارج شده است. (۲، S. ۴)

لازم به ذکر است که در مقدمه پروفیسور حکمت بر دیوان، برخی معلومات درباره تاریخ کتابت نسخه و زندگی شاعر از قلم افتاده، زیرا وی دیوان را از ابتدا تا انتها به دقت خواننده است. در بیتی از یک غزل که در آخر دیوان درج شده، ماده تاریخی که نشان دهنده تاریخ اتمام دیوان است وجود دارد. آن بیت چنین است:

رمضان آییندا بو نسخه سرانجام اولدی

«الف» و «فا» کئچمیشدی هجرتدن اتمام اولدی (۲، S. ۷.۳۹a)

^۱ - معاون انستیتوی نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان.

در حساب ابجد «ل» نماینده عدد ۱۰۰۰ و حرف «ف» نماینده عدد ۸۰ است. بنابراین معلوم می‌شود که دیوان در ۱۰۸۰ هـ.ق. و ۱۶۶۹ م. به اتمام رسیده است. در یکی از غزل‌های دیوان، مرتضی قلی‌خان به هشتاد سالگی خود اشاره می‌کند:

گلدی یئتدی زامان سکسانه یاش خار اولدو بدنده خواب فراش (۲.۷.۲b)

بر این اساس، اگر من باب تخمین هم شده باشد، می‌توان سال تولد شاعر را سال ۱۰۰۰ هـ.ق. / ۱۵۹۱ م. دانست. «ظفر» در غزلی دیگر با ردیف «یارب» به هفتاد و چهار سالگی‌اش اشاره می‌کند^۱:

یئتیشدی عؤمور یئتمیش دؤرده گلدی موسم پیری
جهاندا گؤرمه دیم هنج کیمسه دن بوی وفا یارب (۲.۵.۸b)

می‌توان نتیجه گرفت که مرتضی قلی‌خان برای پرداختن دیوان ترکی‌اش حداقل ۶ سال وقت صرف کرده است.

قبل از بحث درباره هویت شاعر ذکر این نکته لازم است که وی از ایل شاملو بوده، در تأسیس دولت صفوی از طرف شاه اسماعیل ختایی، همکاری مؤثری داشته، هم در مشاغل حکومتی و دیوانی و هم در عالم شعر و شاعری خدمات ماندگاری انجام داده است. اسماعیل حکمت ارتایلان درباره ایل شاملو می‌نویسد: منسوبین ایل شاملو همگام با کسب موفقیت-های بزرگ در مشاغل اداری و نظامی، در تاریخ حکومت صفوی موقعیت‌ها و مشاغل مهمی به دست آورده، نام‌های بزرگی در تاریخ از خود به یادگار گذاشته‌اند. بزرگان قبیلۀ شاملو که در عالم سیاست برای خود موقعیت‌های ممتازی کسب می‌کردند، از کسب شهرت و اعتبار در دنیای شعر و هنر نیز غافل نبوده‌اند. (۲.۵.۹)

از شرح حال ظفر که در دیوان او درج شده است، یکی دیگر از شئون زندگی وی معلوم می‌گردد. از بیت پایانی یکی از غزلیات ظفر معلوم می‌شود که وی جلوس شاه سلیمان صفوی (حکومت از ۱۶۹۴-۱۶۶۶ م.) به تخت را که پس از شاه صفی و شاه عباس دوم به سلطنت رسیده، تبریک گفته است.

شکر کی آچدی قاپی اوزوموزه فتح و ظفر

تخت اوستونه بو گون یئنگی سلیمان گلدی.

۱- تأسیس دولت صفوی به وسیله شاه اسماعیل در ۱۵۰۱ م. در تبریز بوده بنابراین اگر تاریخهای (۱۰۰۰-۱۵۹۱) درست باشد، ظفر نمی‌تواند در تأسیس این دولت همکاری مؤثری داشته باشد، البته این همکاری شامل ایل شاملو می‌شود. ج- ه.

مرتضی قلی‌خان ظفر همزمان با انجام وظایف مهم دیوانی و سرودن اشعار زیادی به زبان فارسی، زبان مادری را نیز فراموش نکرده و اشعاری به ترکی سروده است. محمدطاهر نصرآبادی که از معاصرین شاعر است در تذکره خود می‌نویسد: مرتضی قلی‌خان شاملو در دوره حکومت صفوی به خاطر نشان دادن رشادت و دلیری در حمله به ایروان، ابتدا به عنوان «ائشیک آقاسی باشی» و سپس به شغل «دیوان بیگی» منصوب می‌گردد.

در زمان حکومت شاه عباس دوم از مقام «قورچی باشی» تا کسب عنوان «والی کرمان» ترقی نموده است.

هنگام عملیات جنگی در قزوین به علت حرکت و عمل ناپسندی که از طرف دشمنانش به وی نسبت داده شده، از شغل دیوانی معزول و مدتی در انزوا و گوشه‌نشینی روزگار می‌گذراند. شاعر بی‌آن که از ضربه سخت طالع/روزگار شکایت کند، صبر پیشه کرده، منتظر برپایی عدالت می‌ماند. پس از مدتی که بی‌گناهی وی ثابت می‌گردد. شاه عباس دوم وی را به عنوان «تولیت آستان شیخ صفی‌الدین و حاکم اردبیل» منصوب می‌کند. طبق گفته نصرآبادی، زمانی که وی مشغول نوشتن تذکره خود بوده، ظفر در همین شغل انجام وظیفه می‌نموده است. (۲، ۳۳، S)

در آن دوران، این شغل اهمیت بسیاری داشته است. زیرا شیخ صفی‌الدین اردبیلی جد بزرگ شاه اسماعیل و دیگر حکمرانان صفوی، بنیانگذار طریقت صفوی و تئوری‌پرداز اصلی فکری و آیینی آنان بوده است.

شاعر در دیباچه دیوان ترکی‌اش، خود را به عنوان «متوالی» معرفی می‌کند. وی در دیباچه دیوان ترکی، همچنین درباره علت ترتیب دادن دیوان اشعار ترکی در سنین پیری توضیح می‌دهد: «اشعار فارسی تقریباً به صد هزار بیت رسیده است. به خاطر رسید که برای باقی گذاشتن خاطره‌ای در صحیفه روزگار چند سخن ترکی انشا نمایم».

اشعار فارسی این شاعر پیر قریب صد هزار بیت بوده، ولی نصرآبادی در تذکره‌اش اشعار فارسی وی را چهار هزار بیت دانسته است. در دوره پیری، برای نشان دادن وطن پرستی و احترام به زبان مادری دیوانی از اشعار ترکی ترتیب می‌دهد.

شایان ذکر است که ظفر علاوه بر دیوان فارسی و ترکی، یک «جنگ» هم دارد. این مجموعه که به ترکی، فارسی و گاهی به زبان عربی نوشته شده، تحت عنوان «جنگ مرتضی قلی‌خان شاملو» به سال ۱۳۸۲ هـ ق در تهران منتشر شده است.

ترتیب دادن این جنگ ۶۵۰ صفحه‌ای از سال ۱۶۵۸ م - دوره حکومت شاه عباس دوم - تحت نظر مرتضی قلی خان شروع شده است. اشعار ترکی، همچنین ترجمه‌های فارسی شاعر از اشعار حضرت علی (ع) نیز در این مجموعه آمده است. اشعار ترکی ضبط شده در این جنگ، در دیوان شاعر هم وجود دارد. مطابق آنچه در مقدمه دیوانش آمده، این نسخه با ارزش را اسدالله ناظم‌الدوله زمانی که سفیر ایران در استانبول بوده، به سال ۱۳۱۰ هـ.ق. (۱۸۹۲ م.) خریداری نموده است. (۳، ۱۰، ۱۰)

اسماعیل حکمت ویزگی‌های سبکی وی را با تکیه بر دیوان ترکی‌اش چنین بیان می‌کند:

مرتضی قلی خان شاملو که از تحقیق در دیوان ترکی‌اش، قدرت وی در شاعری و نویسندگی آشکار می‌گردد، در حال الگو گرفتن از شاعران مورد علاقه‌اش فضولی و شاه اسماعیل ختایی و یادگیری طریقت شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. تأثیر تولیت او بر آستان شیخ صفی‌الدین در اشعارش بسیار قوی است. (۲، ۱۱، ۱۱)

در اشعار مرتضی قلی خان کشش درونی وی نسبت به تشیع، آیین قزلباشی و بارگاه شیخ صفی‌الدین دیده می‌شود.

در انتهای «توبه‌نامه» ی وی می‌خوانیم:

«هم به حق علی، ولی جهان

ختم‌دیر مهدی اون بیرینه تمام

ظفر در اشعارش بارها محبت بی‌پایان خود به حضرت علی را اظهار کرده است:

امام جمله انس و جان، علی بن ابیطالب

کُونول مُلکونده‌دیر سلطان، علی بن ابیطالب

روادیر حکمی جان ایچره، چو جان روح روان ایچره

گزر کون و مکان ایچره، علی بن ابیطالب

ظفر قولدور اونا جانندان، کُنچیبیدیر خان ایله ماندان

آییـرما آخیر ایماندان، علی بن ابیطالب

در غزلیات ظفر، ارادات وی به بارگاه شیخ صفی‌الدین را می‌بینیم:

ای ظفر ایستریسن دولت باقی تاپماق

شیخ صفی در گهیندن درگه توتما عارض

در اشعار ترکی وی، تأثیرپذیری شدیدش از فضولی را می‌بینیم. در حالت کلی می‌توان گفت که در قرن یازده هجری (هفده میلادی) تأثیر فضولی را در شعر همه شاعران ترک می‌بینیم.

شاعرانی چون صائب تبریزی، قوسی تبریزی، ملک بیگ اوجی، میرزا صالح تبریزی، وحید قزوینی، تأثیر تبریزی و ... در اشعار ترکی خود به میراث فضولی وفادار مانده‌اند. برای غزل‌هایش نظیره ساختند و موجبات دوام و بقای مکتب ادبی این شاعر بزرگ را فراهم آورده‌اند.

تأثیر فضولی در آهنگ، نحوه بیان و ترکیبات اشعار ظفر انکار ناپذیر است.

یا رب مدام عنایتین ائت پیشوا منه

ذوق وصالین ائیله‌گینن آشنا منه

کؤنلوم ائوینده سندن اگر غیری وار ایسه

قهرینده ائیله‌گیل سن او فیکری بلا منه

گویی، ظفر که شب و روز اشعار فضولی را مطالعه می‌کرده، از دریچه چشم استادش به دنیا می‌نگرد و بی‌آنکه خود بداند، بسیاری از شعرهایش را به سبک فضولی می‌سراید:

جان نقدینی فدا ره جانانه قیلیمیشام

کؤنلوم ائوینی عشقیله ویرانه قیلیمیشام

مجنوندان آرتیق شهرت عشقیم بو خلق آرا

فرزانه یم کی اؤزومی دیوانه قیلیمیشام

شاعر درباره انتخاب فضولی به عنوان الگو و استاد چنین می‌گوید:

ای ظفر توت‌گیل قولاق بیردم فضولی شعرینه

اوندان اؤزگه بیر شاعر، شعر دئمز بونمط

گاهی مرتضی قلی‌خان تحت تأثیر یک شعر فضولی، چندین شعر سروده است. مثلاً تحت تأثیر غزلی از فضولی با مطلع:

بحر عشقه دوشدون ای دل، ذوق دنیانی اونوت

بالغ اولدون، گل رحمدن ایچدیگین قانی اونوت

غزلی به مطلع زیر سروده است:

عشقه دوشدون ای ظفر! گل راحت جانی اونوت

بئتمه‌دین بزم وصاله، هجر جانانی اونوت

علاوه بر این تحت تأثیر همین غزل فضولی، غزلی با مطلع زیر سروده است که از نظر نظام قافیه‌بندی متفاوت، اما از نظر مضمون مشابه آن است:

ای کونول چون عشقه دوشدون، کئچ بو دهر فانی دن

آلگیلن بیر بوسه یارین پسته‌ی خندانیدن

اسماعیل حکمت درباره‌ی وجوه تشابه و تفاوت اشعار مرتضی قلی‌خان با فضولی می‌نویسد:

«قطعات کلمات، ترکیبات، تصویرها، هیجان‌ات، و هجران‌هایش، همه به سبک و اسلوب فضولی بیان شده‌اند.

در این بین تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد که ناشی از تفاوت شیوه‌ی زندگی این دو شاعر است. فضولی به عنوان یک خادم در مزار یکی از ائمه زندگی کرده، در حالیکه مرتضی قلی‌خان در مجالس و بزم‌های شاهانه‌ای که بر پا می‌کرده، چراغ شعر برافروخته است.

فریاد و فغان‌های فضولیانة وی اصیل نیست و چون فریادها و فغان‌های فضولی ریشه در زندگی واقعی‌اش نداشته، از دلش بر نیامده است. چگونه می‌توان ظفر را که شاعری دولتمند و دوولت‌یار بوده و خطاب به نگار گلچهره‌اش می‌گوید: «گتیر پیاله‌نی گردش سال»، از منظر نوع زندگی با فضولی که برای به دست آوردن روزانه ۹ درهم قدش زیر بار سختی‌های دنیا خم می‌شده، مقایسه کرد؟» (۲، ۱۸، ۲۰)

در اشعار «ظفر» تأثیر شاه اسماعیل ختایی را هم می‌توان دید. مصراع‌های ذیل از ظفر، ابیات آغازین منظومه «ده‌نامه» شاه اسماعیل را به ذهن تداعی می‌کند:

بیلدیم کونول کی یار گلدی   **قیش گنتدی و لاله زار گلدی**

بولبول اوخور ایدی بو سبقده   **کیسم فصل گول و بهار گلدی**

شاعر در یکی از اشعارش از «ختایی» نام می‌برد:

ای ظفر بو گفت و گو، سلطان ختایی سوزودور

کئچمه نامرد کورپوسوندن قوی آپارسین سو سنی

از مطالعه‌ی اشعارش در می‌یابیم که وی شاعری بسیار صمیمی بوده، احوال شخصی‌اش را با جسارت و آگاهی در اشعارش منعکس می‌کند و در میان معاصرانش جایگاهی مخصوص دارد. برخی از غزل‌های وی، از نمونه‌های زیبای «شعر لیریک ساختمانند» است. غزلی از ظفر با مطلع:

بو گنجه دلبر منی ائوینده مهمان ائيله‌دی

ال دوتوب منیمله یئنگی عهد و پیمان ائله‌دی

غزلی از نظامی گنجوی که با مصراع زیر آغاز می‌شود را به ذهن تداعی می‌کند:

«گنجه خلوتجه بیزه سنوگیلی یار گل‌میشدی»

چنانکه گفتیم شاعر ترتیب دیوان ترکی‌اش را حداقل در ۷۴ سالگی شروع و در ۸۰ سالگی به اتمام رسانده است. شاعری که عمری طولانی کرده، تجربه‌های بسیاری اندوخته، در جنگ‌ها از خود شجاعت نشان داده و به مشاغل مهم دیوانی ترقی کرده، هدف ضربه سخت روزگار قرار گرفته و در اثر فتنه‌ها و توطئه‌های دربار از مناصب دولتی عزل شده و بعد از اثبات بی‌گناهی‌اش دوباره به مناصب عالی گمازده شده، در دیوان ترکی‌اش که در سال‌های پیری عمرش ترتیب داده، درباره چه مسائلی می‌نویسد؟

رویدادهای فراوان، تجارب سودمند شاعر، نوع نگاهش به زندگی و افکار ناصحانه و مشفقانه وی خطاب به خواننده، و همه و همه در اشعار وی منعکس شده‌اند. مسلم است که وی در این موارد تصویری واقعی و حقیقی از زندگی به دست می‌دهد. شاعر یکی از غزلهایش را با شکایت از رنج‌هایی که روزگار بر وی تحمیل کرده است، آغاز می‌کند:

بیر نفس دؤور فلکدن خاطریم شاد اولمادی

غم الیندن خسته کؤنلوم بیر دم آزاد اولمادی...

گاه عشرت یئرینه یئتیشدی تیر ایله توفنگ

هیچ کیمه منیم کیمی بیر قسم بیداد اولمادی

شاعری که از گذشته‌های زندگی شکایت می‌کند، غزلش را خوشبینانه و امیدوارانه به پایان می‌برد. شاعر پیر می‌گوید: پایان هر غم و اضطرابی، شادی و آرامش است. تجربه وی از زندگی این سرانجام نیک را ثابت کرده است:

ای ظفر شاد اول کی هر بیر محنتین یوز اجری وار

کیم کی غم چکدی بو گون، اولماز کی دلشاد اولمادی

شاعر در یک ترکیب بند روزگار را به بوقلمونی که لحظه به لحظه رنگ عوض می‌کند تشبیه کرده، خواننده را به مقاومت و پایداری در مقاطع حساس و دشوار زندگی دعوت می‌کند:

دوشوبدو گر چه منیمله بو چرخ بوقلمون

ظفر تاپیب ائله‌دی، بخت رأیتینی نگون

کؤنول جفایه دؤزوب، وضعین ائتدی دیگرگون

یئنه وفایه دؤنوب، ائیلهدی بسی گردون

بودور همیشه اونون ایشی اولماگیل محزون

ظفر در غزلی به ردیف «یارب» که در آن به هفتاد و چهار سالگی اش اشاره کرده است،

ابتدا از بر کنار شدنش از منصب حکومتی و گوشه و انزوا اختیار کردنش سخن گفته، سپس به سبب مکافات دشمنانش به درگاه آفریننده شکرگزاری می‌کند:

جهاندا چوخ حکومت ائیلهدیم گوردوم وفاسی یوخ

چکیلدیم کونجه، لطفون کسمه‌گیل تا منتها یارب

یئتیشدی عمر یئتمیش دؤرده، گلدی موسم پیری

جهاندا گورمه‌دیم هیچ کیمسه‌دن بوی وفا یارب

ظفر وئردین منه، دوشمنلریمی خوار و زار ائتدین

بحمدالله کی سندن گورمه‌دیم بیر کز جفا یارب

وی در غزل دیگری که آن هم مردف به «یارب» است، ضمن بیان بیزاریش از دنیا،

آرزو می‌کند کنجی اختیار کرده، دوران پیری عمرش را سپری کند.

حکومت ائیلهدیم چوخ بو جهان ملکوندن اوساندیم

منه کنج قناعت منزلین دار ائیلهمه یارب

ظفر زندگی خود را آینه عبرت می‌داند و این نکته را به خواننده نیز گوشزد می‌کند. او

دوران حیات و راه و روش خود در زندگی را بر طریق حق و راستی می‌داند:

هزار شکر کی دوغرو یول اوستهدی سفریم

بو یولدان اؤزگه اگر وار، گئتمه‌دیم باطل

شاعری که با آیات قرآن و احادیث انس و الفتی داشته، خود را خدمتکار حضرت علی

(ع) می‌داند:

حدیث و آیه قرآن کیمی رفیقیم وار

بو صحبت‌ایله جهان ایچره اولموشام کاهل

ظفرله یار اولوب، مرتضی علی قولویام

گؤز آچیبان یوماجاق، اوندان اولمادیم غافل

هیچ گاه در شعرهایش شکر به درگاه الهی را فراموش نمی‌کند. در حالیکه رو به پروردگار کرده می‌گوید: «بحمدالله کی سندن گۆرمه‌دیم بیر کز جفا».

یادآوری این نکته لازم است که در شعرهای این شاعر، عناصری از لهجه جغتایی می‌توان یافت و این نشان دهنده تأثیر امیر علیشیر نوایی در ادبیات ترکی آذربایجانی است.

دیوان ۸۳۹ بیتی ظفر شامل ۱۱۵ غزل، ۳ مثنوی کوتاه، ۳ ترکیب بند، ۲ ترجیع بند، ۱ مخمس، ۱ مستزاد، ۵ قطعه و ۱ رباعی است.

دیوان ترکی مرتضی قلی‌خان شاملو (ظفر) شاهدهی بر این مدعاست که صفحات زیادی از تاریخ ادبیات، معرفی نشده، مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است.

***

دانش

خانم شریفه جعفری (دنیز)

دردیمین سنده‌دیر داواسی، دانش	دانش کۆنلومون یاراسی دانش
یانیر اوریمین آراسی دانش	بیلیمیرم، کیم منه نفرین ائیله‌یب
بورونوب قانینان قاراسی، دانش	باشینی قووزا باخ گۆزومه بیردم
بو یازیغین واردیر هاراسی؟ دانش	یا قووما قاپیدان، یا جانیمی آل
قالدی قیامتیه ساراسی دانش	خان چوبان بیلسه‌یدی گنتمزدی، گنتدی
دانش اوریمین پاراسی دانش	بسکی کۆز میشم، آلولانیرام

باخیش

خانم شریفه جعفری (دنیز)

هر زادیم قوی اودوزولسون باخیشین بسدی منه
 اهل دل یاخشی بیلر، درد اؤزو هر کسدی منه
 سنورم تا نفسیم وار جالانام موسیقی‌یه،
 آخی دنیا‌دا فقط، قالمالی بیر سسدی منه

چینقیراق و چینقیراق دستی ایدیئوفونلو آلتیری

[

عباسقلو نجفزاده صنعت شناسلیق علملری نامزدی

یازیمیزا کؤچورن. ح. م. (ساوالان)

عادی چینقیراق ایدیئوفونلو قدیم آلتیری میزیدن دیر و زنگ آلتی عائیله سینیه عاند دیر (۱- نجی شکل) بیلدیگیمیز کیمی، زنگ نوعلو آلتیر اساساً سیلکه لنمکله سسلندیریلیر. لاکن تکمیلشدیریلیمیش چینقیراق دستی چوبوقلا دؤیجلمکله ایفا ائدیلدیگیندن «وورماقلا سسلندیریلن قروپا» داخل ائدیلمیشدیر (۲- نجی- شکل).

یارانما تاریخی- تورکیه لی عالیم تمّل حاقلی قارا حسنین اثرلرینده چینقیراغین میلاددان اؤنجه یاراندیغی بیلدیریلیر^۱. آذربایجان اراضی سینده ده زنگه بنزر آلتیر میلاددان اؤنجه استفاده اولونموشدور. آذربایجانین قدیم یاشاییش مسکنلریندن اولان قَبله اراضی- سینده آرختولوژی (باستان شناسی) قازینتی لار زمانی تاپیلیمیش زنگ آلتی-نین ۲۳۰۰ ایلیک یارانما تاریخی واردیر (۳- نجو شکل). بو تاپینتی آذربایجان ملی علملر آکادئمیاسی آرختولوگیا و ائتئوگرافیا انستیتوتونون فوندوندا (۱۰۱ سایل) قورونور.^۲

۲۰۰۹- نجو ایله آذربایجان ملی کنسرواتوریاسی-نین «ملی موسیقی آلتیری-نین تکمیلشدیریلمه سی» علمی تدقیقات لابوراتوریاسی-نین امکداشلاری دیاتونیک سس دوزوملو چینقیراق دستی آلتینی حاضیرلامیشلار.

ادبی منبع، آذربایجان چینقیراقدان ۱۲- نجی عصرده گئنیش استفاده اولوندوغو ادبی منبعلرده تصدیغینی تاپیر. نظامی گنجوی-نین (۱۲۰۹- ۱۱۴۱) «اسکندرنامه» پوئیم (منظومه) سیندا چینقیراغین آدینا راست گلیریک^۳.

۱- تمّل حاقلی قارا حسن «چالقیلارین دیلی» موسیقی سؤزلویو، استانبول، بستم یایینچیلیق، کؤکسو مطبعه- چیلیک صنایع و تجارت، ۱۹۹۹، ص ۷۵ (تورک دیلینده).

۲- آذربایجان م- ع- آرختولوگیا و ائتئوگرافیا انستیتوتونون فوندوندا (۱۰۱ سایل) عین اراضی-ده تاپیلیمیش دیگر چالقی آلتیری- قورمو و بوربوغ دا بورادا ساخلانیلیر.

۳- صفحه ۲: نظامی گنجوی «اسکندرنامه» («شرفنامه»)، باکی، «لیدئر نشریاتی» ۲۰۰۴ ص ۹۸

يوللاردا قومرولار سس - كوي سالاراق،

چينقىراق سسيندن توتولدو قولاق

مورفولوگياسى و استفاده انديلمهسى، تمل حاقى قاراحسن «چالقيلارين دىلى» موسيقى سۆزلويو اثرينده قيد اندير^۱: «ايلىك چينقىراقلا احتمال اولونوركى، ميسدن دؤيمه اصولو ايله حاضرلانميشدير. تونج دؤوروندىن بويانا ايسه متاللارين چوخو قارشىق ماترياللاردان دوزكديلىب».

تمل حاقى قاراحسن داها سونرا چينقىراغين ماتريالى ايله باغلى يازير^۲: «چينقىراق تونجىدن، بعضاده ميس، پيشميش تورپاق، سئراميك، شوشه كيمي باشقا قاتى مادهلردن حاضرلانان كيچيك ال چالقيسى دير. چينقىراغين توتماق اوچون بير دستهسى، حالقاسى، يا دا مئشين قايشى اولور».

چينقىراق نسبتا كيچيك زنگره دئىيلىر. كيچيك زنگلرين سسى ايسه بؤيوك زنگلره مقايسهده جينگىلتىلى سسله نير. نظامى گنجوى نين تقديم اتنديگيميز شعرينده چينقىراق سسى نين قيشقىرىقلى اولدوغو آيدىنلاشير.

متالدىن حاضرلانان چينقىراقلاردان مختلف مقصدلر اوچون استفاده اتديلىردى. اينسانلارنى عبادته چاغيرماق؛ بعضى خسته لرى ساغالتماق اوچون (قديم اينسانلار بونا اينانيردىلار) و يا خود ساتىجى لار توكانى آچاركن آلتى سسلنديرمكله اطرافداكى لارا توكانين آچىق اولدوغونو بيلديرىدیلر.

تمل حاقى قاراحسنين قيدلرينه گؤره، «اورتا عصرلرده اوروپا كندلى لرى چينقىراغى بركت رمزى اورلاراق تارلالاردا چاليردىلار»^۳.

۲۰- نجى عصرين ايلك ايللريندهكى انضباطى اراضى بؤلگوسونه گؤره، آذربايجان تركييبينده اولان گوروس مکتبىنده نظارتچى وظيفه سينده چالشميش پ- ووستوريكوف بير

۱ - تمل حاقى قارا حسن «چالقيلارين دىلى» موسيقى سۆزلوگو، استانبول بستم يايينچىلىق كؤسو مطبعه- چيلىك صنايع و تجارت، ۱۹۹۹، ص ۷۵ (تورک دىلينده)

۲ - تمل حاقى قاراحسن «چالقيلارين دىلى» موسيقى سۆزلوگو، استانبول، بستم يايينچىلىق، كؤسو مطبعه چيلىك صنايع و تجارت، ۱۹۹۹، ص ۷۵ (تورک دىلينده)

۳ - تمل حاقى قاراحسن «چالقيلارين دىلى» موسيقى سۆزلوگو، استانبول، بستم يايينچىلىق، كؤسو مطبعه چيلىك صنايع و تجارت، ۱۹۹۹، ص ۷۵ (تورک دىلينده)

سیرا چالغی آلتلریمیز حاقیندا ماراقلی معلومات وئر میشدیر.^۱ اونون ۱۹۱۲-نجی ایله تیفلیسده چاپ اولونان SMOMPK-نین ۴۲-نجی بوراخیلیشیندا «آذربایجان تاتارلارینین (تورکلرینین) موسیقیسی و ماهنی لاری» مقاله سینده «موسیقی آلتلری» فصلی) بیر سیرا چالغی آلتلریمیز (تار، کامانچا، ساز، نئی، زورنا، دف، ناغارا، قوشاناغارا، اوچبوجاق، زنگ، سینج، تولوم و س.) حقینده قیدلری واردیر. ماراقلی دیرکی، مؤلف بو آلت-لرین (سینج، تولوم و اوچبوجاقدان باشقا) حتی، رسملرینی ده تقدیم اندیر. (۴-نجو شکل) پ- ووستریکوف قوشاناغارا دان (منبعده بو آلت یانلیش اولاراق دف کیمی، یعنی دف آدی ایله تقدیم اندیلیر) صحبت آچارکن زوونوک (زنگ) آلتی نین ده آدینی چکیر.^۲

شکلده دقت یئتیردیکده قوشا ناغارانین بؤیوک و کیچیک «قازانچا» لاری آراسیندا سرت دمیرله باغلانمیش کیچیک اؤلچولو زنگ آلتی آیدین گؤرونور (۵-نجی شکل) صنعت شناسلیق نامزدی عوض رحمتوف (۲۰۰۶-۱۹۳۸) «آذربایجان خلق چالغی آلتلری» اثرینده قوشاناغارا یا پرچیم اندیلیمیش بئله کیچیک اؤلچولو زنگ آلتیندن صحبت آچیر.^۳ خالق آرتیسی، پروفیسور سلیمان- علی عسگروف (۲۰۰۰-۱۹۲۴) صنعت شناسلیق دوکتورو، پروفیسور س. عبدالله یئفا ایله بیرگه یازدیقلاری «آذربایجان خالق چالغی آلتلری و اورکسترلشدیرمه» اثرینده بو آلت زنگ دنیل، زینقروو کیمی تقدیم اندیلیر.^۴ بعضا گؤوده- لری بیرلشدیرن اوست قاینغا جینگیلتیلی سس آماق اوچون زینقروو و یا اوچبوجاق شکل- لی پولاد باغلانیردی.»

بیز او فیکیرده بییک کی، اؤلچوسونه گؤره، پ ووستریکون تقدیم ائتدیگی بو آلتی چینقیراق آدلانديريلماسی داها دوزگون اولاردی. بئله لیکله قوشاناغارا یا پرچیم اندیلیمیش آلتی زنگ، زینقروو دنیل، اؤلچولرینی اساس گؤتوره رک ساده جه چینقیراق آدلانديريريق.

۱- ووستوریکوو موزیکا ای پشسینیا- او، آذربایجانسکیخ تاتار، سبورتیک ماتریالونو دلیا اؤپیکاسانیا مننست نوستنی ای پلمنتی کاراکازا. ب ۱ پ ۴۲ تیفلیس، ۱۹۰۲، ص- ۱-۸ (روس دیلینده).

۲- «کونسرواتوریا» نومره ۲، بکی «MBM» ۲۰۰۹ ص ۲۱۶-۲۰۱.

۳- ص ۲۱۶-۲۰۱ «زنگ سسی الدهه ائتمک اوچون هر ایکی ناغارانین (قوشاناغارانین «قازانچا» لاری نین- (A.N) آراسینا زنگ و یا خود اوچ کونج پولادقویولاردی» ۱- رحمتوف «آذربایجان خالق چالغی آلتلری» باکی «ایشیق، ۱۹۷۵، ص ۴۲).

۴- س علسگروف س- عبدالله یئو «آذربایجان خالق چالغی آلتلری و ارکسترلشدیرمه» باکی «معارف» ۱۹۹۶- ص ۲۷.

حاشیه: پ ووستریکوو آدی چکیلن مقاله سینده بعضا چالقى آلتلریمیزین آدلارینی یانلیش تقدیم اندیر. بئله کی، بعضا آلت شناسلیقدا دیگر خالقلارین هر هانسی چالقى آلتیندن صحبت آچدیقدا، یانلیش اولاراق آلتین آدی ترجمه اولونور.

پ. ووستریکوو دا آذربایجاندا گوردویونو بیر سیرا آلتلرین آدلارینی اوروپاداکی اوخشار آلتلرله عوض اندیر، مثلا قوال- بوئن، ناغارا- بارابان، قوشاناغارا، آز یاتسکی بارابان و س.

بونا باخمایاراق پ. ووستریکووون آدی چکیلن مقاله سینده چالقى آلتلریمیزله باغلی ماراقلی مقالار دا آز دئییل. تدقیقاتچی لارین ماراغینی نظره آلاق، مقاله نین چالقى آلتلریمیزدن بحث ائدن فصلی نین هم صورتینی، هم ده آذربایجان دیلینه ترجمه سینی شرح- لرله «کونسترواتوریا» علمی ژورنالی نین ۲- نجی ساییندا تقدیم ائتمیشیک^۱.

چینقیراقدان منبده گؤستریلدیگی کیمی، قوشاناغارا چالانلار استفاده ائتمیشلر. اونلار اللرینده توتدوقلاری قوشا چوبوقلارلا چینقیراغی سسلندیرمیشلر. آلتی هر ایکی ال ایله و یا تک- تک سسلندیرمک ممکندیر.

یاخشی اولاردی کی، ایفاچی صنعتکارلاریمیز چینقیراغی یئنی دن قوشا ناغارا آلتینه تطبیق ائده دیدلر. بو زامان چینقیراغین جینگیتیلی سسی عمومی لیکده قوشاناغارانین سس پالیتراسینی زنگینلشدیرر.

چینقیراق دستی آلتی ۷ عدد مختلف یوکسکلی سس وئرن چینقیراقلاردان عبارتدیر. بو چینقیراقلار آغاجدان حاضرلانمیش خصوصی چرچیوهیه آسما شکلینده یئرلشدیریلیمیشدیر (۲- نجی شکل). ایفاچی هر ایکی الینده توتدوغو چوبوقلارلا مختلف تونلو سسلر وئرن چینقیراقلاری ریتمیک شکلده دؤیجه ییر. یعنی، ایفاچی چوبوقلا چینقیراقلارا ووردوقدا کونوسواری متال گؤده نین ایچری سینده کی کیچیک میل لر گؤده یه دبییر و آلتده جینگیتیلی سسلر اطرافا یاییلیر. آلتده کیچیک دیپازونلو مختلف ملودیالار ایفا ائتمک ممکن دور.

ائتیمولوگیاسی. قدیمده قاپیدان آسیلان زنگلری «چینقیراق» آدلاندیریردی لار^۲. «چینقیر» سؤزو دیلیمیزده سس، سمیر معنالاریندا ایشله دیلیر. فیکریمیزجه، «چینقیراق» ائله «چینقیریق» سؤزونه استناداً یارانمیشدیر. «چین» آرخائیک (باستانی) سؤزلریمیزدن اولوب

^۱ - «کونسترواتوریا» نومره ۲، باکی «MBM» ۲۰۰۹، ص، ۲۱۶-۲۰۱.

^۲ - آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی، ۲- نجو جیلد، باکی «علم» ۱۹۸۷ ص ۲۴۱.

«سس»، «اون» معنالارنى بىلدىرىر. آذربايجان دىلىندە فعل كىمى ايشلەدىلن «چىنلاماق»، «چىنلاما»، «چىنلاماق» كىمى سۆزلىرىن دە كۆكۈ «چىن» دىر. بئله فعل لىرە خىصوصا ناكام شاعىرىمىز مىكائىل مىشقىن (۱۹۳۸-۱۹۰۸) شىرلىرىندە تىز- تىز راستلاشىرىق^۱:

قوى، چىنلاسىن ۋارلىغىن،
عۇمرون، بختىارلىغىن
شادلىق كامانچاسىندا،
كۈنۈل قوشا اوخوسون
شەن بىر يوۋا توخوسون
ائلىن گول باغچاسىندا

و يا بو كى:

سۆىلەيىنىز داستانىنى
چىنلاتىنىز كامانىنى
گۈزلىگىن، عشقىن، سولار^۲

«چىن» «قىرىق» سۆزۈ اىلە بىرلەشەرك نىتىجەدە چىنقىرىق- «قىرىق سىلى» آلت انلايىشى يارانمىشىدۇر. يعنى، چىنقىراغى آراملار يىللتىدىكە قىرىق- قىرىق سىلىر اطرافا يايلىرىر. ائله آلتىن دە بو خىصوصىتى نظره آلىناراق چىنقىراق آدلاندىرىلماسى گمان اندىلىرىر. سىلكەنمىكە سىلىندىرىلن زنگ آلتىن بىر چوخ نولرىندىن آذربايجان اراضى سىندە مىختلف دۇورلردە گىنىش استفادە اندىلىمىشىدۇر. بو آلتلردىن جىنقىرو، چان، چىنقىراق، دراي، ناقوس و زنگ شوتورو نمونە گۇستىرەبىلىرىك. زنگ عائىلەسىنە عائد اندىلن اىدىئوفونلو آلتلر قورولوشجا بىر- بىرىنە بنزەسە دە، استفادە اولونماسىندا، اۋلچولرىنە و انتىمولوژىسىنە گۇرە كىسكىن فرقلەنىرلر. زنگە بنزەر آلتلرىمىزدىن بعضى حال لاردا، خىصوصا دۇبوش صىحنەلرىندە چالقى آلتى كىمى استفادە اولونسا دا، بو آلتلرىن ھىچ بىرىندە كونكرىت ملودىيانىن ايفاسى مىمكن دىيىل. بو پروبلىمى آرادان قالدىرماق اوچون آردىجىل سىسى دوزوملو چىنقىراق دىستى آلتىنى حاضىرلاماق قارىنا گلدىك.

۱- مىكائىل مىشقىن «سئچىلمىش اثرلرى» ۱- نچى جىلد، (مىنگە چئۇىر حىسرتى) شىرى (۱۹۳۵- نچى اىلدە يازىلىپ)، «آوراسىيا پىرس، ۲۰۰۸ ص ۱۳۴ (ترتىبچى: گول حىسنىن حىسنىن اوغلو).

۲- م- مىشقىن «اثرلرى»، ۱- جىلد، «ترتر حىس نغمەلرى» شىرى نىن ۲۱- بۇلومو (۱۹۳۶- نچى اىلە يازىلىپ، باكى «ھىدا» ۲۰۰۴، ص ۳۷۹ (ترتىبچى: گول حىسنىن حىسنىن اوغلو)

چىنقىراق مەكەل چالقى آلتى اولماسا دا، اوندان فولكلور تدبىرلىرىندە، ائتنوگرافىك كونسرتلردە استفادە ائتمەك مەمكىن دور. حتى، ائپىزودىك مقاملاردا چىنقىراق دستىنى فولكلور آنسامبول لارىندا، پىشەكار خلىق آلتلىرى آنسامبول واركسترلىرىندە سسلندىرىلمەسى بۇيوك ماراغا سبب اولايلىر. اولولارىمىزىن نَفسى دَيمىش چىنقىراغى بو يوللا بۇيوك صحنە-لرە چىخارماق مەمكىن دور.

***

بايرام يىلى

خانىم نىسىم على محمدى «نىسىم»

بايرام يىلى قىش دا قوروموش چۇللرە گلدى
 شىلىك گولو هم غصە چكن ائل لرە گلدى
 سازلاردا چالىندى سارى كۇنىگ هاوالارى
 صلحە يازىلان سۇز اوخونوب ائل لرە گلدى
 داغلار دۇشو يازلىق بيتىرىپ گول- چىچك آچدى
 گول عطرىنى يايماق مقامى يئل لرە گلدى
 چاي زمزمەسىن آلدى سازا، آخدى شلالە
 داغلاردان آخان سو قوشولوب سئل لرە گلدى
 شىلىك هاواسى چالدى چوبان، نئى بوغازىندا
 هم بم دە چالىب خوش هاوا، هم زىل لرە گلدى
 عشق آتشى ياندىردى كۇنول گوشەسىن آنجاق-
 سئودالى هوس نغمەلى بلبل لىرە گلدى
 ياز فصلى بوتون ائل- اوبادا، توى- دويون اولدو
 شىلىكدە سوزولمك اداسى، بئل لرە گلدى
 گوللندى چمن، آچدى چىچك، گولدو طبيعت
 سئودا نىسىم ين خوش ساچى سنبل لرە گلدى

دوست دوستون آيناسى دىر.

«حضرت محمد (س)»

كرىم مشروطه چى «سۇنمز»

(۱۳۸۲/۸/۲۱)

سئچىبىسن اۈزونچون بشر دوستلوغو
آينادان گل اۈيرن ياخشى دوستلوغو

نه دورتر گۈزلره، نه، گۈزدن سالار
نه لولفر انله ييب گۈيه قالديرار

سنىن باطنين له هئچ نه ايشى يوخ
ظاهردن اۈته ده آختاريشى يوخ

دوزو، دوز، ايرىنى، ايرى گۈسترر
حقى ده، بورجو دا، ايرى گۈسترر

دالانداندا مطلقا دينمز، دانىشماز
سكوتو سىنديرماز، سنسىز قونوشماز

اۈنونده يا ذليل، يا عزيز اول
اۈزو ده باطنا تر- تمىز اول

سنىن اسرارىنى اور كده ساخلار
سنىن حسنونو ده عىنى له حاخلار

اي عۇمور يولوندا، آنا خط كىمى
حياتىن مركب سىن اقلاريندا

او، سنى گۈسترر اولدوغون كىمى
نه عىبى موو كىمى باسار تورپاغا

او، يالنىز ظاهرده گۈردويون دئير
داها قوردالايب، عىيب يونتاماز

نه عىبى شىشيدر، نه كىچىلدر او
آغى، آغ عكس ائدر، قارانى قارا

او، سنىن عىبىنى اوزونده دئير
اونو مين دىل ايله دىنديرسەلر ده

او، اۈزو اوچون ده عدالتلى دىر
لكهنى او زمان صاف گۈسترر كى

او، اۈز گۈردويونو اۈز گهيه دئمز
سانماكى، او تىكجه عىبى گۈسترر

پېچىلدار آستاچا، سس سىز، صداسىز
 اۋزۇ دە منت سىز، سۇز سوز، خطاسىز

آينايا فرقى يوخ كيم اونا باخار
 نە بوندان چىمچەشر، نە اوندان قور خار

ايشىق سىز، او، ھىچ دىر كاينات كىمى
 ايشىقدان يارانمىش بو حيات كىمى

عكسىنى آينادا گۇرە بىلمەسن
 آيناسىز، ساچىنى ھۇرە بىلمەسن

آينانين نازىنى چكەسن گرگا!
 دىزلرىن جوتلەيىب، چۇكە سن گرگا!

آينانين حالىنا اۋزون حالى سان
 سن اۋزون، اۋزونو صافالتمالىسان!

معنالى سكوتلا عيبين دئىندە
 ھاراندالکە وار، گۇستىرر بىر- بىر

اىستىرسە شاھ اول، اىستىرسە گدا
 اونون ديوانىندا آيرى- سىچكى يوخ

آينادا، گوجونو ايشىقدان آلار
 ايشىغا باغلى دىر اونون وارلىغى

بىلجە سن اۋزون ايشىقلانماسان
 ظلمتدە نە قدر چابالاسان دا

اىستەسن كمالا دوغىرو گئدەسن
 اونون قارشى سىندا بىر شاگرد كىمى

او، سنە دئىمىزكى، نئىلەمەلى سن
 گۇررگىن آينادا عىيلىرىنى

نژاد آریایی انگاره‌ای موهوم

مرحوم عادل ارشادی فرد^۱

واژه‌ی «آریا» قریب دو قرن است که از طرف برخی دانشمندان غربی بر سیاهه‌ی اقوام موجود و شناخته شده و حقیقی جهان با تکیه و برداشت نادرست از برخی اطلاعات موجود در منابع قدیم، از جمله کتابهای دینی «ودا» و «اوستا» و سنگ نوشته‌ی داریوش هخامنشی و تواریخ هرودوت افزوده شد.

این واژه زمانی در اروپا زاده شد که نسخه‌ای از کتاب اوستا در آن حدود معرفی و ترجمه شد و تقارن ترجمه‌ی سنگ نوشته‌ی داریوش این توهم را به وجود آورد که در گذشته‌ی بسیار دور اقوامی به نام آریایی بوده‌اند و اسکان آنها در سرزمین فعلی ایران موجب نامگذاری این کشور شده و نام ایران نیز به معنی کشور آریاهاست. (کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ۳۶-۳۵).

در این مقاله براساس اسناد موجود و تحلیل‌هایی که از آنها است نشان داده می‌شود که در طول تاریخ به هیچ وجه قوم یا اقوامی به نام «آریایی» به آن صورتی که در منابع دو قرن اخیر غرب مطرح شده است وجود نداشته و اصطلاح «ایران نیز بر گرفته از نام آریا به مفهوم نژادی آن نبوده و اصولاً این مفهوم به واژه آریا تحمیل شده است.

ریشه نخستین آریا به کتاب‌های دینی «ودا» و «اوستا» بر می‌گردد و طبق گفته برخی دانشمندان «آریا» واریانته‌ی از واژه «آئیریه» کتاب اوستاست. و لکن موجودیت این اصطلاح در کتاب اوستا و همچنین ودا به هیچ وجه بیانگر مضمون نیست که آریا نام قوم بخصوصی

---

^۱ - آقای عادل ارشادی فرد چند ماه پیش در اثر سانحه‌ی اوتومبیل در گذشته است. مجله‌ی وارلیق اخیراً به وسیله‌ی آقای عزیز محسنی از این سانحه‌ی جانگداز آگاه شده، بدینوسیله ضمن چاپ مقاله‌ی علمی آن مرحوم، درگذشت نابهنگام آن دانشمند عالیقدر را به خانواده‌ی عزادارش و دوستان و دوستان ایشان از طرف مجله وارلیق تسلیت می‌گوییم و برای آن مرحوم مغفرت الاهی مسئلت می‌نماییم. خداوند به خانواده‌ی ایشان صبر و تحمل عطا فرماید ج. ه.

بوده بلکه این اصطلاح در کتاب اوستا اغلب در مورد «فرد زرتشتی» بکار رفته و حتی شخصی را که زبان ایرانی داشته است، در بر نمی‌گیرد (رک: ای. م. دیاکونوف، تاریخ ماد، ۵۹).

در تأیید این مطلب می‌توان «اگریرث» تورانی پسر پشنگ و برادر افراسیاب پادشاه ترکان را نام برد که از لحاظ قوم‌شناسی خیون (= هون) و ترک است اما از دیدگاه اوستا عنصری است آریایی یعنی پیرو آئین مزدیسنا، (رک، رنه گروسه، امپراتوری صحرانوردان، ۱۳۷-۱۳۸ / یشت‌ها، گوژیش، گرده، ۷، فقره ۳۰) ایران‌شناس مشهور روسی م. م. دیاکونوف اصطلاح آریا را اینگونه تعریف کرده است: در نزد زرتشتیان آریا فقط به قبایل دهنشین زرتشتی اطلاق می‌شد (تاریخ ایران باستان / ترجمه‌ی روحی ارباب صفحه ۹۷). پروفیسور پی - یر بریان نیز معتقد است که: «اصطلاح آریا در کتیبه‌ی بیستون داریوش (بند ۷) و همچنین نسخه ایلامی کتیبه‌ی بیستون (بند ۶۲-۶۳) تنها به یک واقعیت فرهنگی، مذهبی و زبانی اشاره دارد» (تاریخ امپراتوری هخامنشیان، جلد اول، صفحه ۴۰۶). از میان دانشمندانی که درباره موجودیت قوم آریایی اظهار نظر کرده‌اند «ای. م. دیاکونوف» روسی نظریه‌ای متفاوت و در عین حال متقاضی ابراز داشته است. وی از یک طرف معتقد است که واژه «آریا» در اوستا مفهوم دینی دارد و حتی به فردی که زبان ایرانی دارد اطلاق نشده است (تاریخ ماد، ۵۹) و از طرف دیگر این موضوع را پیش کشیده است که در گذشته هندی‌ها، پارس‌ها، مادها، اسکیت‌ها (= سکاها) و آلان‌ها و اقوام ایرانی زبان آسیای میانه (یعنی پارت‌ها) خود را «آریا» (Arya) می‌خواندند، ولی دیده نشده است که حتی اقوامی که به یکی دیگر از گروه‌ها و یا خانواده‌های زبانی منتسب باشند خویشان را به این نام بخوانند. (!) (تاریخ ماد، ۱۴۳).

این عبارات دانشمند روس از چند لحاظ تاب انتقاد را ندارد و به صورتی که او مطرح کرده است اقوام فوق‌الذکر خود خویشان را آریا نمی‌خواندند. نخستین انتقادی که می‌توان بر دیاکونوف وارد کرد این است که اولاً اصطلاح «آریا» قبل از آن که در نام‌های اشخاص مربوط به اقوام فوق‌الذکر بکار برده شود، قرن‌های مدیدی پیش از ظهور اقوام مذکور در صحنه‌ی تاریخ در نام‌های اشخاص و اماکن آسیای مقدم که زبانشان به گروه‌های زبانی غیر هندی و اروپایی و در واقع آسیایی (= التصاقی) و سامی مربوط است به دفعات برده شده است. برای مثال در نام‌های: «آریدو» (= آری- دو) شهر مقدس سومریان در سده‌ی ۳۱-۳۲ ق.م؛ آریزن (Arisen) پادشاه هوری تبار «اورکیش» و «ناوار» احتمالاً مریوان کنونی» در

سده‌ی ۲۴ یا ۲۳ ق. م؛ «ایری-شوم-اول» پادشاه آشور در سده ۲۱ ق. م؛ «آریک-دن-ایلو» پادشاه آشور در سده‌ی ۱۲ ق. م؛ «آرینا» شهر مقدس و الهه‌ی آفتاب هیتی‌ها در نیمه‌ی اول هزاره‌ی دوم ق. م. «اریوک/اریوچ(arioch)» پادشاه الارسا (لارسا) معاصر با حمورابی (قرن ۱۸ ق. م.) مندرج در سفر تکوین تورات: «لیریچ» (واریانتی از نام اوروک/ارک از شهرهای مشهور سومر) از شهرهای مندرج در تورات که نمرود پادشاه بابل بنیان نهاد؛ «لیلی-ایر-تاش» فرزند ارشد پادشاه ایلام در سده‌ی ۱۲ ق. م و همچنین در نام غیر هند و اروپایی «آرینیا» (به ضبط هرودوت: آریه خیس) دختر پادشاه لیدی در سده‌ی ششم قبل از میلاد و ...، علاوه بر این دانشمند روس به این نکته نپرداخته است که روی چه حسابی این اقوم به زعم وی خود را «آریا» می‌خواندند؟ اگر چه بکار بردن عبارت اخیر نیز خالی از ایراد نیست زیرا به هیچ وجه نمی‌توان وجود واژه «آریا» در ترکیب نام‌های اقوام مذکور را به این معنی گرفت که آنها خود خویشان را آریا می‌خواندند! اگر حصول این معنی را درست تلقی کنیم باید علاوه کنیم که آسیانی‌ها و سامی‌ها نیز خود خویشان را «آریا» می‌خواندند زیرا در ترکیب نام‌هایشان واژه «آریا» بکار رفته است!

بنابراین استدلال دیاکونوف به هیچ وجه پایه‌ی درست علمی ندارد و اصطلاح دینی «آریا» به منزله و به مانند عنوان «مسلمان» است که در دوره اسلامی بدون توجه به منسوبیت قومی و یا نژادی به پیروان اسلام اطلاق شده است.

گفتیم اقوامی که دیاکونوف معتقد است در گذشته خود را «آریا» می‌خواندند به آن صورتی که وی مطرح کرده است خود خویشان را «آریا» نمی‌خواندند به استثنای مادها که در گزارش هرودوت بطور مبهمی بدان اشاره شده است و به دریافت ما بیشتر منشاء مکانی مادها را نشان می‌دهد تا منسوبیت قومی آنها را.

هرودوت (کتاب هفتم، بند ۶۲ می‌گوید: مادی‌ها را در عهد قدیم همه آریایی (= آریانی) می‌نامیدند و فقط، پس از آنکه مده «(Mede) کلخیدی از آتن نزد آنها رفت، مادی‌ها را به آن اسم نامیدند. چنین گویند مادی‌ها درباره‌ی خودشان». (تاریخ ایران باستان، جلد ۱، ۷۳). در اینکه نام «ماد» از نام «مده» شخصیت افسانه‌ای یونان گرفته نشده است. اکثریت محققان متفق‌القولند و حتی مورخ آریاییستی چون حسن پیرنیا (مشیرالدوله) آن را افسانه‌ای بیش نمی‌داند. اما اگر روایت هرودوت را هم جدی و موثق بگیریم باز هم این معنی حاصل نمی‌شود که در قرن پنجم ق. م مادها آریایی نامیده می‌شده‌اند، زیرا این روایت معطوف به گذشته است. روایت هرودوت این معنی را می‌رساند که فقط مادهای عهد پیش از

قرن پنجم قبل از میلاد را آریایی می‌نامیدند. اما تصدیق این معنی هم به آسانی میسر نیست و موضوع همچنان مبهم می‌ماند. زیرا متون آشوری این نام را در اواخر قرن نهم و سراسر قرن هشتم ق.م بصورت «مادای» آورده‌اند و نه «آریا». و اگر موضوع ابهام را از روایت هرودوت حذف کنیم. (اگر چه این ابهام قابل حذف نیست) علت آریایی نامیده شدن مادها در عهد قدیم (یعنی پیش از قرن ۹ الی ۷ ق.م و ایضا در ادوار بتدی) اشاره به یک واحد جغرافیایی دارد که ساکنانش با این نام جغرافیایی هویت قومی کسب کرده‌اند. به دریافت ما قطع نظر از موانع و ابهاماتی که در پذیرش صحت روایت هرودوت وجود دارد، با این وجود، تنها گزینه‌ی موجود در حل موضوع آریایی نامیده شدن مادها در اعصار بسیار قدیم در روایت هرودوت، گزینه‌ی وابستگی این نام به مسکن اولیه‌ی مادها یعنی شهر «آریا» (هرات امروزی) و تعلق مادها به این شهر است. هم هرودوت و هم متون پارسی باستان نام شهر هرات را «آره یا» و «هربو» ضبط کرده‌اند و هرودوت در قرن پنجم ق.م لفظ آریایی (= آریانی) را در مورد هراتی‌ها به کار برده است. (تاریخ ایران باستان، جلد ۱، ۷۳۳).^۱

اما اینکه دیاکونوف می‌گوید پارس‌ها و اسکیت‌ها هم خود را در گذشته آریایی می‌نامیدند سخن نادرستی بیش نیست زیرا متن هرودوت آن را تکذیب می‌کند. هرودوت (کتاب هفتم، بند ۶۰) راجع به پارس‌ها و اسکیت‌ها (= سکاها) می‌گوید: «پارس‌ها را در عهد قدیم «کفن» (Cephenes) می‌نامیدند، ولی همسایگان پارسی‌ها آنها را «آرتیان» (Arteens) می‌گفتند و پارسی‌ها نیز خود را چنین می‌خواندند...» (تاریخ ایران باستان جلد ۱، ۷۳۰) اما در این خصوص که هیچکدام از اقوام مورد ادعای دیاکونوف خود خویشتن را «آریا» نمی‌خواندند، مدارک تاریخی کهن شاهد ماست.

هرودوت (کتاب چهارم، بند ۸۱ و ۸۲) در مورد نام و نژاد سکاها نیز می‌گوید:

از پسر سوم تارگیتای (نیای سکاها) که نامش «کلاک سائیس» بود، سکاها پادشاهی به وجود آمدند و آن‌ها خودشان را «پارالات» نامند. اسم عموم سکاها به اسم پادشاه آن‌ها «سکلت» (= اسکولوت) است و یونانی‌ها آنها را سکیث (= اسکیت) نامند. چنین گویند سکاها راجع به نژاد خود پندارند که از زمان «تارگیتای» تا زمان لشکرکشی داریوش (به اروپا) بیش از هزار سال نیست. (تاریخ ایران باستان، جلد ۱، ۵۸۱).

^۱ - درباره‌ی انطباق آریا با هاریوا (= هرات امروزی) همچنین رجوع شود به: تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و

مطلبی که باید درباره‌ی منسوبیت قومی و زبانی سکاها در اینجا گفته شود این است که به رغم کوشش‌هایی که در سده‌ی اخیر به عمل آمد، تا اسکیت‌ها را قومی هند و اروپایی معرفی کنند لکن نظریه‌ی غالب در مورد سکاها این است که آنها اقوامی مختلط از گروه-های قومی مختلف‌الامنشائی بوده‌اند و عنصر غالب در میان آنها عنصر آلتایی (= ترک) بوده است و هون‌ها برجسته‌ترین نمایندگان آنها در قرون سوم قبل از میلاد تا سده‌ی ششم میلادی به شمار می‌روند. (رک: محمود اسمائیل، آذربایجان تاریخی، مبحث ایشقوزها= اسکیت‌ها).

در خصوص منسوبیت زبانی سکاها این مطلب را نیز باید علاوه کنیم چگونه ممکن است واژه‌هایی که سکاها در محاورت خود بکار می‌برده‌اند و جسته و گریخته تعدادی از آنها بدست ما رسیده است کلماتی ترکی باشند ولی خود آنها را آریایی (= هند و اروپایی) بپنداریم؟ دیاکونوف و دیگران یا این واژه‌ها را ملاحظه نکرده‌اند و یا به راحتی از کنار آن گذشته‌اند. برای مثال از لغات سکایی می‌توان از این واژه‌ها نام برد: تون = TON (در ترکی امروزی آذربایجان: دون = DON به معنی لباس و جامه)؛ کومیز = KOMİZ (به ترکی امروزی آذربایجان: قیمیز = QIMIZ به معنی نوعی شراب که از شیر تخمیر شده‌ی مادیان بدست می‌آید)؛ بالیغ = BALIG (= بالیق = BALIQ) به معنی شهر...، علاوه بر این اسم شخص «تارگیتای» نیای افسانه‌ای سکاها‌ی پادشاهی بی هیچ شبهه‌ای ریشه آلتایی دارد و از اسامی شناخته شده زبان مغولی است. (رک: جامع‌التواریخ، جلد اول ۹۹).

تنها دلیل و مدرکی که ای. م. دیاکونوف برای آریایی نامیدن آنان‌ها و پارت‌ها آورده است این است که نام دو تن از شخصیت‌های پارتی که در اسناد بایگانی نسا در نزدیکی عشق آباد (=اشک آباد) پایتخت ترکمنستان بدست آمده «آریا برزن» و «آریانی یستک» بوده! و نام آنان‌ها نیز اشتقاقی از نام آریاست بدین صورت: آریانا- آلبان- آلان (= آلان) (رک: تاریخ ماد، ۴۸۱ حاشیه ۱۶ و ۱۷) در پاسخ به این نظریه‌ی دیاکونوف باید گفت اگر پارت‌ها به اعتبار نام دو تن از شخصیت‌های دون پایه‌ی خود آریایی بوده‌اند پس با همین

۱ - در جامع‌التواریخ تاریکیتای به صورت تارقودای آمده است و تارقودای از شخصیت‌های بزرگ قوم ترقوت و در خدمت قآن بوده است. پسوند تای واژه تاریکیتای پسوند نسبت و مالکیت مفعولی است و در اعصار پیشین در زبان سکایی نیز علامت جمع بوده است. (رک: توضیحات کلوزون، جامع‌التواریخ، ۲۳۶۵/ شاپور شهبازی، منقول و مندرج در دوازده قرن سکوت. ۲۱۹).

استدلال و با تحکم فراوان می‌توان گفت که پارت‌ها به اعتبار اینکه واژه آریا در اسامی ۲۹ پادشاه آنها دیده نمی‌شود آریایی نبوده‌اند! اگر پارت‌ها واقعا آریایی بودند و خود را آریایی می‌خواندند پس چرا منابع رومی و یونانی مملکتی که آنها اداره می‌کردند به جای «آریانیکا» و یا «ایرانیکا» «پارتیکا» خوانده‌اند؟! به عنوان مثال آریان مورخ یونانی قرن دوم میلادی که معاصر با اشکانیان بود و در سمّت سفیر آدریان امپراتور روم در کاپادوکیه= ترکیه خدمت می‌کرد مملکت ایران را «پارتیکا» نامیده است.

علاوه بر این در منابع مذکور پارت‌ها از لحاظ منسوبیت قومی شعبه‌ای از داهه‌های سکایی بوده‌اند. و داهه‌ها با استناد کتاب اوستا عناصری انیرانی (غیر آریایی، غیر زرتشتی) بوده‌اند. چگونه ممکن است مورخان رومی و یونانی هم‌عصر پارت‌ها که از نزدیک با آنها آشنا بودند پارت‌ها را «آریایی» ندیده‌اند^۱ ولی در قرن بیستم میلادی دیاکونوف و عالمان هم‌رأی وی آنها را آریایی می‌بینند؟! قطع نظر از ادعاهای واهی مذکور تحقیقات جدید اثبات می‌کند که حصه بزرگی از پارت‌ها منشاء آلتایی (= ترک) داشتند و سرکرده آنها «ارشک» دارای نام ترکی است و این نام از واژه «آر» ترکی به معنی مرد و جوانمرد مشتق شده است. پارت‌ها نیز به مانند ترک‌ها به شاعر و نوازنده خلق گوزان (مقایسه شود با اوزان = عاشیق که در اصل مصمت گ خود را از دست داده است. به مانند واژه‌ی گورنک = تمثال که امروزه اؤرنک: به معنی نمونه و تمثال تلفظ می‌شود. رجوع شود. فرهنگ سنگلاخ، ۲۳۲) و به پدر «دده» می‌گفته‌اند. (ر.ک. میراث باستانی ایرانی، ۳۱۸/ ایران تورکلری نین اسکی تاریخی، ایکینجی جیلد، ۳۵۹) در این خصوص این پرسش را باید مطرح کرد که چرا واژه‌های «آر» و «دده» فقط در زبان‌های ترکی مستعمل بوده و هست و لکن در زبان فارسی نشانی از این واژه‌ها نیست؟ (در خصوص ترک بودن اشکانیان رجوع شود به مقاله نقدی بر کتاب اشکانیان ناصرپور پیرار در این مجموعه). درباره‌ی اینکه واژه‌ی «آلان» دگر گشتی از واژه «آریان» می‌باشد و آلان‌ها در واقع همان آریائی‌ها می‌-

۱ - استرابون ارشک بینانگذار دولت پارتیان را اسکیت (سکا) معرفی کرده و همدستان وی از قبیله داهه را پارتی نامیده و می‌گوید که داهه‌ها خود را آپارنیان می‌نامیدند. تروک پمپد (ژوستین) رومی نیز پارتیان را تبعیدیان اسکیت (= سکا) خوانده است که مخفیانه در سرزمین خشک میان هیرکانیا (= گرگان) و قبایل داهه و سرزمین آریان (= هرات) اسپارته‌ی و مرگیانه (= مرو) اقامت گزیدند. (رک: یوزف و یسوهوفر، ایران باستان، ۱۶۷).

باشند. «کریستین سن» نیز اظهارات مشابهی کرده و می‌گوید: آلان فقط لفظ آریا می‌باشد که در لهجه شمال ایران به این صورت در آمده است (ایران در زمان ساسانیان، ۵۳). خود این اظهاریه که علی‌الظاهر کسوت علمی نیز پوشیده است بزرگترین دلیلی می‌باشد که ماهیت قومی و نژادی «آریا» را به آن صورتی که در غرب مطرح شده و اسم جمعی برای اقوام هند و اروپایی شمرده شده است قویا نفی می‌کند؛ زیرا پروفیسور «کریستین سین می‌گوید: در خوارزم از قرن دوم قبل از میلاد اقوام آنورس (Aorse) را می‌بینیم که نویسندگان چینی آنرا «ین تسی» (YEN TSAI) نوشته‌اند. در طی قرن بعد از اقوام آنورس به حرکت در آمده رو به جانب غرب نهاده‌اند، یعنی همان راهی که سابقا سک‌ها (= سکاها) و سرمت‌ها گرفته بودند. بعد از نیمه اول سده نخستین پیش از میلاد نام آنورس محو شد و آنان را آلان خواندند.» (ایران در زمان ساسانیان، ۵۳)

از نوشته‌ی «کریستین سن» چه نتیجه‌ای می‌توان گرفت؟ بدیهی‌ترین نتیجه این است که آلان‌ها یا همان آریاهای مورد قبول وی این نام را در نیمه سده نخستین پیش از میلاد کسب کرده‌اند و قبلا نام آنها «آنورس» بوده است. بنابراین لفظ آلان = آریا را باید لفظ متأخری شمرد و از اطلاق آن به گروه‌های زیادی از اقوامی که موجودیت آنها قبل از سده‌ی نخستین پیش از میلاد به ثبوت رسیده است منجمله پارس‌ها، پارت‌ها، مادها و سکاها (= اسکیت‌ها) جدا باید خودداری کرد.

موضوع یکی بودن آلان‌ها و آریایی‌ها که از سوی «کریستین سن» و «ای.م. دیاکونوف» (به پیروی از نظرات فریمن و آبیاف) مورد تصدیق ایشان قرار گرفته در تحقیقات «ژارل شارپانتیه» ابعاد دیگر یافته است. به گفته‌ی وی آسیانوی یا آسیوی (= آزبوی / Asiōi)‌های استرابون که به یاری تخارها دولت یونانی باختر را ساقط کردند همان ملتی است که چینی‌ها آنها را یوسون (= اوسون، ووسون) نامیده‌اند. وی آلان‌ها را با «آزود»‌های منابع ترکی و مغولی مقایسه کرده این نتیجه را گرفته که آس‌ها (= آست‌ها) ی قفقاز اخلاف و بازماندگان آلان‌ها هستند. پروفیسور بیلی نیز موضوع یکی بودن آلان‌ها و آسیوهای استرابون را تأیید و آس‌ها را عنصری تورانی یعنی سکایی دانسته است. (رک: امپراتوری صحرانوردان، ۱۷۴ / جامع‌التواریخ، ۲۰۳۵-۲۰۳۶).

محقق ایرانی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه نیز به مانند «بیلی» آلان‌ها را طوایفی تورانی- که در آثار وی بیشتر به ترک و مغول تعبیر می‌شود- و تخاری‌ها را که علی‌الظاهر

قربت نزدیکی با آسیوی (= آزبوی)ها داشته‌اند صراحتاً از طوایف ترک دانسته است. (تطبیق لغات جغرافیایی قدیم جدید ایران، ۶۹-۱۰۱).

در اینجا موضوع تطبیق آلان‌ها با آریایی‌ها و یا آلان‌ها با ووسون‌ها (= اوسون‌ها) و آزبوی‌ها و آس‌ها (اوست‌ها)ی دوران‌های بعد چندان علاقه‌ی ما را بر نمی‌انگیزد و لاکن آنچه برای ما مهم است این نتیجه‌ی قطعی است: واژه‌ی آریا در انطباق با واژه‌ی آلان نشان می‌دهد که اصطلاح آریا هرگز برخلاف تبلیغات غلطی که روی آن صورت گرفته اصطلاحی عام نبوده است. با تذکر این نکته که در منابع دوره اسلامی آس‌ها جدا از آلان‌ها ذکر شده‌اند (جامع‌التواریخ، ۲۰۳۶).

آنانکه اصطلاح «آریا» را تحت عنوان نژادی بزرگ که گویا از هند تا اروپا گسترده شده بودند (!؟) تصور کرده‌اند چیزی جز یک شوخی بی‌مزه با تاریخ نکرده‌اند. چگونه ممکن است تاریخ لفظ «عرب» زبان عبری و فینیقی را بدون هیچ وقفه‌ای تا به امروز در صفحات خود تکرار کند ولی لفظ آریا را به عنوان یک قوم بزرگ و جهان شمول به مدت ۲۴ قرن (از سده ششم و پنجم قبل از میلاد تا سده نوزدهم میلادی) به بوت‌ه فراموشی بسپارد؟! «ماکس مولر» کسی که در قرن نوزدهم میلادی مردمی را که به زبانهای هند و اروپایی سخن می‌گفتند «آریایی» نامیده و فقط جنبه‌ی زبان شناختی بدان داده بود خود در رویارویی با توهمی که خود پیش آورده بود، نوشت: «به عقیده من نژادشناسی که از نژاد آریایی سخن می‌گوید به همان اندازه مرتکب غلط فاحش می‌شود که یک زبان‌شناس از فرهنگ دولیکوسفال (دراز سران) یا از صرف و نحو براکی سفال (گردسران) سخن گوید» (وارلیق شماره‌های ۶۷ و ۶۸، پروفیسور حمید نطقی، دیباچه‌ای بر منشور شیطان).

گفتیم که مدت ۲۴ قرن صفحات تاریخ از نام آریا به عنوان یک قوم بی‌خبر است. مبدأ این مدت زمان یعنی سده‌ی ششم و پنجم قبل از میلاد مصادف است با سلطنت داریوش هخامنشی (جلوس: ۵۲۲- فوت ۴۶۸ ق. م) که در کتیبه‌ی نقش رستم می‌گوید که او: «هخامنشی و پارسی که فرزند پارسی و آریایی از خاندان آریایی‌هاست» (تاریخ ماد، ۴۸۱ حاشیه ۱۳)؛ و یکی از مستندات و ادله‌ای که برخی از دانشمندان برای قوم‌تراشی آریایی آورده‌اند همین عبارت است. آیا به راستی غرض و مقصود داریوش هخامنشی اشاره به قوم به خصوصی به نام آریاست؟ پاسخ ما به این پرسش با توجه به تحلیلی که از واژه و سلسله وقایعی که منجر به کاربرد این واژه در سنگ نوشته‌ی نقش رستم شده است داریم،

منفی است. و قبل از ما دیگران نیز در این خصوص به جدّ تردید کرده‌اند بدون این که تحلیلی از آن به دست داده باشند.

می‌دانیم که در میان پادشاهان هخامنشی فقط داریوش و پسرش خشایارشا است که ادعای وابستگی به خاندان آریایی کرده‌اند و دیگر پادشاهان این سلسله به ویژه بنیانگذارش کوروش، در این باب خاموشند. علت چیست؟ و چرا فقط داریوش و خشایارشا این ادعا را پیش کشیده‌اند؟ برای فهم این موضوع مجبوریم که قدری گسترده‌تر سخن گوئیم.

در این رابطه باید گفت که بر اساس واقعیت‌های تاریخی داریوش از خاندان کوروش و از دودمان پادشاهی نبود و با توسل به نیروی قهریه تاج و تخت هخامنشیان را غصب کرده بود. به همین سبب نه تنها در میان مادها بلکه در میان پارسها نیز مقبولیت نداشت و غاصب شناخته می‌شد. در ماجرای گئوماتای مغ که داریوش وی را «بردیای دروغین» نامیده است چنان قرابت‌هایی وجود دارد که بیشتر دانشوران مشکوک شده‌اند که فرد کشته شده به دست داریوش کسی جز برادر کمبوجیه و پسر کوروش، یعنی بردیای حقیقی نبوده است. (آملی کورت، هخامنشیان، ۵ نیز بنگرید به

Wiesehofer ۱۹۷۸; Bickerman and

Tadmor ۱۹۷۸; Dandamaev ۱۹۷۶; Sancisi- Weerdenbur ۱۹۸۰, ch. ۳

داستان قتل پنهانی بردیا به دستور کمبوجیه و ماجرای گئومات ساختگی داریوش بوده، تا این حقیقت را پنهان کند که او خود بردیا پسر کوروش را به قتل رسانده است. او از حق شاه شدن محروم بود و به همین خاطر شجره‌نامه‌ای برای خویش ترتیب داد و بر ادعای خود از لحاظ نسب‌شناسی به خاطر جلوس بر تخت سلطنت اصرار ورزید و خود را به کوروش منسوب کرد و نیاکان خود و آن فاتح بزرگ را از نیایی واحد، یعنی هخامنشی بر شمرد. تقریباً تردیدی نیست که اینها همه ساخته‌ی خود داریوش است تا به اشغال تخت سلطنت توسط او مشروعیت بخشد و او را ریاکارانه به خانواده کوروش پیوند دهد. پژوهندگان متعددی ماهیت ساختگی شجره‌نامه داریوش را متذکر شده‌اند. (آملی کورت، هخامنشیان، ۵۴ نیز بنگرید به:

Briantin Press, ch. ۳: Miroshedji ۱۹۸۵;

Sancisi- Weerdenburd ۱۹۸۲

داریوش در سنگ نوشته‌ی بیستون بعد از شرح ماجرای خود ساخته کشته شدن «بردیا» به دست برادرش کمبوجیه و سپس مصلوب کردن بردیای دروغین (به ادعای وی و

بردیای حقیقی به ادعای پژوهشگران) به شورش گسترده‌ای اشاره می‌کند که سراسر امپراتوری را فرا گرفت و از ایالات ماد، پارس، خوزستان، بابل، ارمنستان، پارت، گرگان، مرو و رنج (قندهار کنونی) به عنوان ایالات شورشی نام می‌برد و علت شورش را نیز خود بیان می‌کند (ستون چهارم، بند چهارم): «ممالکی که شوریدند، دروغ آنها را شوراند، زیرا آنها به مردم دروغ گفتند»^۱.

چه دروغ واحدی را رهبران شورشی ممالک به مردم خود گفته بودند؟ این دروغ و فی‌الواقع حقیقت محض چیزی جز این سخن واقع نبوده است که: «داریوش شاه کش و غاصب است» (آملی کورت، هخامنشیان، ۵۴) داریوش به طور مکرر در بیانات خود به این موضوع پرداخته است که: این اریکه سلطنت که گنوماتای مغ از کمبوجیه انتزاع کرد، از زمان قدیم در خانواده‌ی ما بود (ستون اول بند دوازدهم) کسی از پارس و ماد یا از خانواده‌ی ما پیدا نشد، که این سلطنت را از گنوماتای مغ باز ستاند. من با کمی از مردم این گنوماتای مغ را کشتم (ستون اول بند سیزدهم). سلطنتی را که از دودمان ما بیرون رفته بود، برقرار کردم، آن را به جایی که پیش از این بود، باز نهادم (ستون اول بند چهارم) (تاریخ ایران باستان، جلد اول، ۵۳۳). اگر داریوش واقعا از خاندان سلطنتی و از بستگان کوروش می‌بود هیچ نیازی به تکرار این ادعا که از خاندان سلطنتی است نداشت! دلایل دیگری نیز ادعای وابستگی به دودمان پادشاهی را مردود می‌کند:

(۱) انتخاب داریوش پس از مصلوب شدن بردیا (گنومات) به حکم قرعه بوده است و اگر داریوش از خاندان سلطنتی می‌بود نیازی به این قرعه کشی نبود. (رک: تاریخ ایران باستان، جلد اول، ۵۲۷ و نیز بنگرید: آملی کورت، هخامنشیان، ۵۳).

(۲) براساس سنگ نوشته‌های خود داریوش پدر و پدر بزرگ او در هنگام جلوس وی بر تخت سلطنت زنده بوده‌اند، اگر خانواده‌ی داریوش به راستی با کوروش خویشاوندی نزدیک داشته‌اند، پس پدران او برای جلوس بر تخت برحق بوده‌اند و می‌بایست یکی از آنها نامزد سلطنت می‌گردید، نه داریوش جوان! (آملی کورت، هخامنشیان، ۵۴).

^۱ - داریوش فریبکارانه در ادامه سخنانش در همین ستون در تقبیح دروغ می‌گوید: ای آنکه پس از این شاه خواهی بود با تمام قوا از دروغ بپرهیز. ولی هرودوت از قول داریوش در کتاب سوم خود می‌گوید: آنجائی که دروغ است، باید دروغ گفت، چه مقصود از دروغ و راست یکی است! (رک: تاریخ ایران باستان، جلد اول، ۵۲۲).

۳) داریوش خود ادغان دارد که «نسب نامهی خود را ترتیب داده است. و این نسب نامه را دیگران نوشته پیش وی خوانده‌اند و پس از آن این نوشته را به همه جا در میان کشورها فرستاده است». جعلی بودن و ترتیب این نسب نامه از فحوای سخنان داریوش کاملاً هویداست. (رک: تاریخ ایران باستان، جلد دوم، ۱۵۷۴).

جعلی بودن شجره نامهی داریوش امری نیست که دانشوران امروزی آن را دریافته باشند بلکه هم افلاطون (قوانین، سوم، ۶۹۵) و هم الی بن (VH دوازدهم، ۴۳) در روزگاران باستان تأکید دارند که داریوش پسر پادشاه نبوده و هیستاسب پدرش و ارشام پدر بزرگش عنوان پادشاهی نداشته‌اند و این درست مطلبی است که ژوستن (کتاب یکم، ۱۰-۱۳-۱۴) القا می‌کند. به نوشته‌ی هرودوت (کتاب سوم، ۱۳۹) داریوش در مصر عنوان «نیزه‌دار» کمبوجیه را داشته است (رک: تاریخ امپراتوری هخامنشیان، جلد اول، ۲۶۸-۲۷۳).

و تأکید ما در اثبات این موضوع که وی از دودمان هخامنشی و خاندان کوروش نبوده، بیشتر حول این محور دور می‌زند که رمز عبارت «آریایی چهر» (چیترا) بودن داریوش را که ای. م. دیاکونوف و مترجم فارسی وی کریم کشاورز به «خاندان آریایی» ترجمه کرده‌اند گشوده و معنی درست آنرا در یابیم. می‌دانیم که منشیان داریوش اصطلاح «ذهیو» را در کتیبه‌های این پادشاه برای واژه‌ی قوم به کار برده‌اند؛ لذا بکار بردن ترجمه‌ی نژاد برای واژه‌ی «چیترا» که از طرف برخی مؤلفان منجمله حسن پیرنیا به کار رفته، مطلقاً درست نیست و تنها کلمه‌ای که می‌توان آنرا به صورت غیر متعارف (به عبارت دیگر غلط) در مورد نژاد به کار برد همین اصطلاح «ذهیو» است که در کتیبه‌ی نقش رستم برای واژه «آریا» به کار برده نشده است. داریوش در کتیبه‌ی نقش رستم صراحتاً از تنوع نژادی ممالک یا به عبارت صحیح‌تر تنوع قومی ممالک تحت تصرف خود سخن می‌گوید: «منم داریوش شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه ممالکی که از بسیاری از نژادها (= قوم‌ها) مسکون است و این است ممالکی که علاوه بر پارس در تصرف من‌اند. من بر آنها حکومت می‌کنم، به من باج می‌دهند: ماد، خوزستان، پارت، هرات (هریوه)، باختر، سغد، خوارزم و ...»

با دقت در بیانات داریوش مبنی بر تنوع نژادی (= قومی) ممالک تحت تصرف و اینکه این ممالک علاوه بر پارس و فی‌الواقع جدای از پارس قید شده‌اند، در اغلب ممالک مذکور

بعد از واقعه‌ی قتل گئوماتای مغ که در اصل بردیای راستین و فرزند کوروش بوده، داریوش با دو اتهام سنگین روبرو بود. «مغ کش» و غاصب سلطنت.

داریوش با کشتن گئوماتای مغ که پیشوای مذهبی قوم ماد بود، در پیش مردم قلمرو امپراتوری عنصری «بی دین» (آریکا = Arika) [مربک از آری + پسوند کا] محسوب می‌شد و این اصطلاحی است که خود داریوش در کتیبه‌ی بیستون به شورشیان ممالک اطلاق کرده است و شورشیان، به این صفت «بی‌دین» متصف شده‌اند (رک: امپراتوری هخامنشیان، پی یر بریلن، ۳۰۶). داریوش برای رفع اتهام «اریک» و دیندار بودن خویش لفظ «اریا چیترا» (دیندار، دین چهره) که فقط می‌توان از آن «مزدیسنا» یا پیرو آیین اهورامزدا را استنباط کرد، به کار برده است و این درست همان مفهومی است که در اوستا برای واژه «آریا» قائل شده‌اند. (رک: تاریخ ماد، ۵۹).

شاهنشاه هخامنشی برای رفع اتهام غصب سلطنت نیز شجره‌نامه‌ای جعلی که بیشتر از آن گفتگو شد ترتیب داد و حتی برای اثبات پادشاه بودن پدر بزرگ و نیای خود «ارشان» و «آریا-رامنه» به نام آنها نیز لوحه‌های جعلی فراهم کرد.

گفتمیم ادعا شده است که آریایی‌ها پس از ورود به ایران کنونی نام خود را به این ممالک دادند و نام ایران نیز برگرفته از نام قوم آریاست! (کریستین سن، ایران در زمان ساسانیان، ۳۶-۳۵ / محمدمعین، فرهنگ فارسی، جلد پنجم، ۳۰).

این اظهاریه نیز از اغلاط واضحی تاریخ است و گویندگان آن، رعایت هیچگونه احتیاطی را در این زمینه نکرده‌اند. زیرا نام ایران تنها در دوره‌ی ساسانی به صورت عام رایج و مصطلح شده است. و قبل از دوران ساسانی و به تحقیق در اواسط دوره اشکانی تنها بخشی از ایران شرقی که افغانستان امروزی می‌باشد در کتاب جغرافیای استرابون «آریانا» خوانده شده است. نویسندگان رومی و یونانی، مملکت ایران کنونی را در دوره‌های هخامنشی و اشکانی به ترتیب پرسیکا (= پرسیس) و پارتیکا خوانده‌اند (رک: آلفرد فن گوتشمید، تاریخ ایران و ممالک همجوار، ۹۲-۱۸۵ / ریچارد ن. فرای، میراث باستانی ایران / صفحه ۲۹۱).

در باره‌ی رواج اصطلاح ایران در عصر ساسانی محمد حسن خان اعتماد السطنه می‌گوید: «یونانی‌ها فقط قسمت شرقی مملکت ایران را آریانا یا آریا می‌گفته‌اند و مسلم است که تا پانصد و اندی سال بعد از خروج اسکندر کبیر (یعنی تا سال ۲۲۴ میلادی) این مملکت را

ایران نمی‌نامیده‌اند]. از زمان اردشیر اول پادشاه ساسانی اسم ایران مذکور و شایع گردید. «تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران، ۶۲).

در باره‌ی معنی واژه‌ی «آریا» نیز در آخر این مقاله گفتگوی مختصری خواهیم داشت ولی عجالتاً به این نکته می‌پردازیم که در هیچ یک از منابع شرق باستان از قومی به نام آریا گفتگو نشده و منابع غرب نیز در این خصوص خاموشند و هیچ نشانی از این نام در کتاب‌های تاریخ و جغرافیای جهان به عنوان یک قوم نمی‌بینیم. نه کتاب تورات که در سفر پیدایش خود به قوم شناسی زمان خود پرداخته از قوم آریا سراغی دارد و نه کتاب‌های رومی و یونانی و سریانی. بعید است امپراتوری‌های یونانی و رومی که مدت قریب به هزار سال با امپراتوری‌های هخامنشی و اشکانی و ساسانی دست و پنجه نرم کردند و همسایگان بلافصل ایران باستان بودند، قوم به اصطلاح بزرگ «آریایی»^(۱) را نشناخته و مورخانشان فصلی را به معرفی این قوم اختصاص ندهند! مهم‌تر از این، این پرسش است که چرا ایرانی‌های عصر ساسانی و سپس دوره‌ی اسلامی نیز با نام آریا نام‌نوسند و نه تنها کتاب‌های پهلوی عصر ساسانی (مثلاً دینکرت، بندهشن و خداینامه‌ها و ...) از موضوع قوم آریا بی‌خبرند، بلکه شاهنامه‌های دقیقی و فردوسی نیز سراغی از این واژه ندارند و در هیچ یک از لغت‌نامه‌های فارسی نوشته شده تا قرن نوزدهم میلادی نیز این واژه ضبط نشده است؟

در خصوص معنی اصطلاح «آریا» نظرات متفاوتی تاکنون ابراز شده که اهم آن عبارتند از: دوست، باوفا، پرستنده، قربانی دهنده، شریف، نجیب، آقا، مالک، صاحب-امتیاز، آتش پرستان، نژاد و اصیل (محمد جواد مشکور، ایران در عهد باستان، ۵۸/ محمد معین، فرهنگ فارسی جلد پنجم، ۳۰/ بهرام قره‌وشی، ایرانویج، ۱۱- ۷/ هاشم رضی، وندیداد، جلد سوم، ۱۲۶۴-۱۲۶۳).

کلیه‌ی معانی فوق‌الذکری که برای واژه‌ی آریا گفته شده هیچکدام بر اساس یک منبع موثق و مستقل نبوده و مستند نیست، و به عبارت دیگر این معانی از دایره‌ی حدس و گمان‌های شخصی فراتر نمی‌رود و تعدد معانی ارائه شده و بعضاً مغایرت آنها با یکدیگر خود گواه این موضوع است. و لکن با جسارت می‌توان گفت که واژه آریا بر خلاف تصور رایج، ریشه در زبان‌های آلتایی (ترک و مغول...) داشته و در زبان‌های ترکی معنی مشخص و واحدی برای این کلمه وجود دارد. آریا در زبان‌های ترکی از ریشه «آری» به معنی پاک،

منزه و تمیز است و از این ریشه افعال و اسماء فراوانی از دوران باستان تاکنون در این زبان-ها وجود دارد.

برای مثال به مواردی از کاربرد واژه «آری» و «آرین» در زبان‌های ترکی همچنین مغولی که تحت تأثیر ترکی بوده است می‌پردازیم در زبان ترکی آذربایجانی در ترکیب «آری چیبین» که به زنبور عسل گفته می‌شود و معنی تحت الفظلی آن «مگس / زنبور پاک» است واژه «آری» صفت است از برای چیبین «مگس / زنبور» تا مگس معمولی را که ناپاک است و از ناپاکی‌ها دوری نمی‌کند از زنبور که پاک است و از ناپاکی‌ها دوری می‌کند متمایز شود.

با گذشت زمان به تدریج واژه چیبین از آخر این ترکیب در بعضی لهجه‌های ترکی حذف شده و اصطلاح مجرد «آری» به معنی زنبور استعمال شده است و در یک هزار سال پیش از این، همین واژه در دیوان‌الغات‌الترک به معنی زنبور ضبط شده است. (دیوان‌الغات‌الترک، ۱۳۱).

در فرهنگ سنگلاخ که در دوره افشاریه نگاشته شده و مبتنی است بر شرح لغات آثار امیر علیشیرنویسی دربارهٔ واژه «آری» می‌خوانیم: آریماق و آریلماق یعنی پاک و مصفا شدن (ص ۱۹)؛ ارون به مغولی یعنی خوب و پاکیزه؛ آریغ یعنی پاک و مصفا (ص ۲۱)؛ آریتماق یعنی پاک کردن (ص ۱۹).

در کتاب «دده قورقود» می‌خوانیم: «آری سودان آبدست آلدیلار» یعنی با آب پاک وضو گرفتند. و در امثال و حکم ترکی مکرر به این واژه برخورد می‌کنیم: «آیدان آری، سودان دوری» یعنی از ماه پاکتر و از آب صافتر. «آز اولسون، آری اولسون» یا «آزجا آریجا» یعنی کم باشد و پاکیزه باشد (امثال و حکم در زبان محلی آذربایجان، ۱۶ / فرهنگ آذربایجانی به فارسی، ۹۲).

در میان ترکان آلتایی واژه آری (= آرو) برای تمییز «توز»^۱ های نیکی و مقدس و اهورایی از «توزهای سیاه و بد و اهریمنی (قره توزلر) بکار برده می‌شود و ترکیب «آرو توزلر» (Arutuzler) به معنی توزهای پاک و مقدس است (جامع‌التواریخ، جلد سوم ۲۰۸۲).

^۱ - توز (Tuz) در زبان ترکی به معنی نیای نخست (جد اعلی) بوده است (جامع‌التواریخ، ۲۰۸۲).

درباره‌ی ارتباط نام ایران با اصطلاح «آریا» (= ایر، ائیریه) یک نوع توافق ضمنی در میان شرق شناسان وابسته به تفکری خاص وجود دارد، ولی به دریافت ما واژه‌ی ایران هیچ ارتباطی با اصطلاح «ایر» (= ائیریه، آریا) در مفهوم قومی آن - که بدان تحمیل شده است - نداشته و این اصطلاح (= ایران) تنها با دو قرینه در ارتباط است. نخست نام شهر آریا (= هرات) و منطقه آریانا (مشمتمل بر خراسان شرقی و سیستان) که از جانب یونانی‌ها در اواسط دوره اشکانی به آن مناطق اطلاق شده (لغت نامه دهخدا، ماده آریا/ تطبیق لغات قدیم و جدید جغرافیایی ایران ۶۱، ۶۰) و دیگر با اصطلاح دینی «ائیریه» (فرد مومن به آیین مزدیسنا) در اوستا. لفظ ایران به صورت کنونی‌اش برخلاف تصور رایج مرکب از (ایر+ نشانه جمع آن) نیست زیرا در زبان پارسی باستان - اگر بتوان کلمه‌ی ایران را به آن زبان نسبت داد - پسوند آن نشانه‌ی جمع پارسی نیست (یوزف و یسهوفر، ایران باستان، ۱۲۲) از میان این دو قرینه ما اولویت را به مفهوم دینی «ائیریه» در اوستا می‌دهیم و قرینه‌ی دوم (آریا= هرات) را نیز در ارتباط با قرینه اول باز می‌شناسیم. زیرا شواهد موجود گستره‌ی کوشش‌های دینی زردتشت و آیین مزدیسنا را در ایران شرقی نشان می‌دهد و هیچ نامی از اماکن جغرافیایی ایران غربی در میان شانزده کشور (= شهر) اوستایی مندرج در وندیداد دیده نمی‌شود. با تذکر این نکته که هم اصطلاح «ایران» و هم اصطلاح «آریا» ریشه در زبان‌های آلتایی دارد و واژه «ایر» ترکی به معنی مرد و جوانمرد با نشانه جمع «ان» ترکی باستان به صورت «ایران» و به معنی جوانمردان در فرهنگ سنگلاخ (ص ۶۱) ضبط شده است. همین واژه‌ی «ایران» را هزار سال پیش از این محمود کاشغری در کتاب دیوان - الغات‌الترک بصورت «آن» به معنی مردان و رجال آورده است. قابل ذکر است که در سنگ نوشته‌های ترکی اورخون - یئنی سئی نیز که قریب ۱۵۰۰ سال قدمت دارند پساوند «ان» و «ون» نشانه‌های جمع بوده است.

در پایان این مقاله آخرین نقطه نظرات دانشمندان درباره کاربرد مجاز اصطلاح «آریا» را از نظر می‌گذاریم: برخلاف تحریف نازی‌ها از کلمه‌ی آریایی به مفهوم نژادی آن و تفسیری که از آن به عنوان «نژاد ژرمن و عناصر وابسته به آن» می‌کردند ما بهتر است واژه‌ی آریایی را فقط به عنوان اصطلاحی زبان شناختی بکار ببریم که شاخص زبان‌های «هند و ایرانی» و بخش شرقی خانواده زبانی هند و اروپایی است (یوزف و یسهوفر، ایران باستان، ۱۲) ای. م. دیاکونوف نیز می‌گوید: «بکار بستن اصطلاح زبان‌های آریایی و به طریق اولی اقوام

آریایی در مورد همه‌ی سخنگویان به زبان‌های هند و اروپایی عملی غیر عملی بود و متروک گشت. بعدها این اصطلاح را فاشیزم آلمان اخذ کرد و بدان معنی و اهمیت نژادی داد و حال آنکه هیچگاه علما چنین معنی‌ای برای آن قائل نبودند (تاریخ ماد، ۱۴۳).

پروفسور شاپور رواسانی نیز می‌گوید: «اصولا چیزی بنام نژاد آریا وجود ندارد همچنانکه نژاد سامی و اقوام (هند-اروپایی) نیز نداریم». (جامعه بزرگ شرق، ۱۸۵).

***

یثنی چیخان کیتابلار:

- ۱- ساوالان آرزوی لاری. حبیب ساهر- محمدرضا قوشچی
- ۲- زبان ترکی (مطالعه ساختاری نحوی). حسین خوش‌باطن- تبریز. انتشارات ارک.
- ۳- کاظم خان قوشچو. تألیف محبوب داداشپور- اورمییه- انتشارات یاز نشر ۳۴۰۵۳۹۶-۰۹۱۴
- ۴- فرهنگ اصطلاحات عامیانه و زبان مخفی در ترکی. حسین خوش‌باطن تبریز نشر چتر. ۴۱۱۵۵۵۳۹۳
- ۵- قیزیل غزلر. رحیم اسدالهی (درویش)- تبریز- انتشارات ندای شمس.
- ۶- گوئی چمن. تألیف حسین کرلو (صفا) شعر مجموعه‌سی. خوی. انتشارات قراقوش.
- ۷- عاشیقلا دونیاسی- ۲ جلد مؤلف جواد دربندی- فروغ آزادی نشریاتی- تبریز.
- ۸- تورکجه حافظانه‌لر: دکتر عزت‌اله رزاقی (در همین شماره وارلیق مقاله‌ای در باره این اثر چاپ شده‌است)

تور کجه حافظانه‌لر

دکتر عزت ا... رزاقی با مقدمهٔ دکتر جواد هیئت

دکتر عزت الله رزاقی (حکیم نزهت تبریزی) اوزون ایللر ذوقونو ایشله‌دهرک حافظین غزل‌لرینی آنا دیلیمیزه ترجمه ائتمیشدیر. بو ایش چوخ چتین بیر ایش‌دیر ائله‌کی بیر چوخ شاعر و ذوق اهلی بونو غیر ممکن تلقی ائده‌رک بو ایشه تشبث داها ائتمه‌میشلر.

حافظین دیلی گؤزل و فاخر اولدوغو حالدا چتین و ایهاملی‌دیر. معنا باخیمدان دا سؤزلرین مختلف معنالاری افاده ائتمه‌سی، عارفانه محتوالارین ترجمه ایشینی غیر ممکن ائتمه‌سه ده چوخ چتین و حتی بعضی یئرلرده غیر ممکن ائتمیشدیر.

بو ایشی شعرله آپارماق چتین‌لیگی و زحمتی نئچه برابر ائدیر. دکتر رزاقی بو غیر ممکنه یاخین چتین‌لیکلری آشمیش و غیر ممکن‌لری ممکن ائتمیشدیر؛ هم ده ساده و گؤزل بیر دیلله. ائله‌کی من حافظین دیوانیندا باشا دوشمه‌دیگیم بیر بیتنی رزاقی‌نین ترجمه-سینی اوخویاندا راحت باشا دوشموشم. من دکتر رزاقی‌نین بو ایشینی چوخ دیرلندیریم و بو اثری دیلیمیزین ادبیات خزینه‌سینه ان قیمتلی بیر ارمغان ساییرام و اوخوجولاریمیزا بو کتابی دقتله اوخومالارینی و فارسجاسیله مقایسه ائتمه‌لرینی توصیه ائدیرم.

بو کتاب ایکی جلدده یازیلیمیش و فارسجا بیلمه‌ین، آرازی‌ن شمالینداکی آذربایجان ادیب‌لرینه و حافظی سنونلره عوض‌سیز بیر هدیه اولاجاقدیر.

بو کتابا بیر نئچه نفر اون سؤز یازمیشدیر. من چوخ دولغون و مکمل اولان آقای دکتر پرویز آهورون تقریظینی بورادا نقل ائدیرم.

کاری شگرف در حافظ شناسی

ترجمه‌ی غزل‌های حافظ به ترکی

استاد دکتر پرویز آهور. تهران - خرداد ماه ۱۳۷۰ خورشیدی

آشنائی و ارادات یافتن به جناب دکتر عزت اله رزاقی را مانند بسی دیگر از دوستی‌های

ارزشمند از حافظ دارم.

این آشنائی و سپس دوستی با دکتر رزاقی که با تخلص حکیم نزهت تبریزی به فارسی و ترکی شعر می‌سرود در اثر علاقه او به ارتباط یافتن و بحث و گفتگو و مشورت کردن با

دوستداران و آشنایان با زبان حافظ پی افکنده شد. زیرا که ایشان در کار ترجمه کردن غزل‌های حافظ به شعر ترکی بود و من هم از سوی مرحوم مادرم با زبان ترکی بیگانه نبودم و با حافظ نیز مصاحبتی دیرین داشتم.

نخستین اندیشه‌ای که با شنیدن و خبر یافتن از قصد دکتر رزاقی برای ترجمه غزل‌های حافظ به شعر ترکی در من پیدا شد ناممکن نمودن این کار بود. زیرا ترجمه شعر حافظ را با ویژگی‌های کم نظیر آن محال می‌پنداشتم و با خود می‌گفتم شاید بشود اندیشه و پیام حافظ را آنهم نه بطور کامل و زیبا بلکه در قالب اطناب و دراز سخنی بزبان دیگر منتقل کرد چنانکه مترجمان بزبانهای اروپائی کرده‌اند ولی آیا انتقال زیباییهای کلام حافظ و قالب هنرمندانه شعر او نیز ممکن هست؟

آیا میتوان هنر خیال انگیزی یا ایهام را که مهمترین ویژگی شعر حافظ است به زبان دیگر انتقال داد؟

چگونه می‌توان واژه‌های هم‌آوایی را که در شعر حافظ کنار هم نشسته و یک کنسرت با شکوه را تشکیل داده‌اند در یک زبان دیگر نیز به صدا درآورد و نواخت و همان تأثیری را که در گوش شنونده ایرانی بوجود می‌آید در گوش یک ایرانی دیگر ولی ترک زبان پدید آورد؟ برای نمونه آیا می‌توان صداهای شین و «آن» را در غزل حافظ به مطلع:

شاه شمشاد قدان خسرو شیرین دهنان

که به مژگان شکند قلب همه صف شکنان

در ترجمه آن به ترکی نیز انتقال داد؟ چگونه می‌توان ایهام نهفته در واژه (قلب) در این بیت را ابلاغ کرد؟

آیا به سبب این دشواریها ترجمه غزل حافظ آن را از پیامهای تاریخی، اجتماعی-عرفانی و انسانی جای گرفته در آن تهی نمی‌کند؟ و آیا پیکر عور و عربان غزل با گرفتن آرایه‌ها و زیورهایش از آن: قالبی زشت ارائه نمی‌دهد و آیا عدم انتقال معانی و مضامین در هنر ایهام یا خیال انگیزی، غزل حافظ رابه پیکری بی‌جان تبدیل نمی‌نماید؟

جائیکه ادراک درست ریزه‌کاریهای هنرمندانه‌ی حافظ برای فارسی زبانان نیز آسان نیست و نوشتن این همه شرح برای آنرا ضروری و اجتناب ناپذیر گردانیده و هنوز هم گره‌های ناگشوده‌ای باقی مانده است. نتیجه‌ی ترجمه به ترکی آن‌هم به شعر چه خواهد بود؟

آیا بر کار دیگر مترجمان و شارحان حافظ آنهم به نثر و به شعر ایرادهای بسیار وارد نیامده است و آیا شرح ادیب و دانشمندی ترک زبان مانند سودی بسنوی (در گذشته به سال ۹۶۹ هـ ق) با اینکه هنوز از منابع مهم حافظ‌شناسی است پاسخ گوی تمام پرسش‌های

یک خواننده ژرفبین و آگاه شعر حافظ است، وقتی که کار مقلدان فارسی نویس شرح غزل‌های حافظ اینهمه ناموفق بوده و کار شارحان و مترجمان تازه آنهم به شعر چه حاصلی به بار خواهد نشاند؟

وقتی که در نخستین دیدار با دکتر رزاقی درباره این مشکلات به گفتگو نشستیم و ایشان در پاسخ هر اشکالی که طرح شد، چاره جوئی و نمونه‌ای از کار خود را ارائه و اثبات کرد وجود گنجینه بزرگ و گرانبھائی از واژه‌های فارسی در زبان ترکی (چنانکه از ترکی و عربی در زبان فارسی) رافع همه این مشکلات می‌گردد از ابراز شگفتی و شادی خودداری کردن نتوانستم. آنچه که من دیدم چنین بود که دکتر رزاقی پیش از دست بردن به کار ترجمه‌ی غزل‌های حافظ بترکی، دیوانهای سخنوران بزرگ و نامی ترک زبان را با دقت و حوصله و مو شکافی مورد مطالعه قرار داده بر تسلط خویش برای یافتن معادل‌های ترکی برای تشبیه‌ها و استعاره‌ها و ترکیب‌های فارسی افزود، آنکه به مطالعه انتقادی شرح‌های ترکی و فارسی دیوان حافظ پرداخت و درباره‌ی آنها چون و چراهای بسیاری یافت و تا به درستی مطلبی اعتقاد نیافت کار ترجمه را آغاز نکرد و از هنر و همت خود برای سرودن ترکی غزل‌های حافظ مدد نخواست و آنگهی این نوشته‌ها و سروده‌ها را چون طبع سلیم و الایش را قانع و خرسند نساخت بارها کنار گذاشت و دوباره و سه باره کار از سر گرفت و سرانجام پس از اینکه شش سال همه‌ی اوقات فراغت خود را بر سر این کار گذاشت ترجمه ۲۷۱ غزل از حافظ را به شعر ترکی به پایان آورد و آن همین کتابی شد که اکنون پیش رو داریم و بدون آشنائی با زبان ترکی عمق دقت‌ها و وسواس‌هائی را که دکتر رزاقی در انجام این مقصود بکار برده و بلندای توفیقی را که نصیبش شده در نمی‌یابیم.

دکتر رزاقی کمال دقت و امانت داری را برای انتقال هرچه کامل‌تر معانی غزل‌های حافظ با حفظ زیبایی‌های کلامی آنها بکار برده و در هر دو مورد توفیق شایان توجهی یافته است چنانکه ترجمه ترکی او نه تنها خود نمونه‌ای از هنر شاعری او شده بلکه به سبب شناخت درستی که از کلام و پیام و معانی شعر حافظ داشته کارش به شرحی ارزشمند از حافظ بزبان ترکی نیز از کار درآمده است:

برای نمونه در ترجمه این بیت

ز میوه‌های بهشتی چه ذوق دریا بد

هر آنکه سیب زنخدان شاهدی نگزید

دکتر رزاقی برای رعایت تفاوت قالب بندی جمله‌های ترکی و فارسی نخست لازم دید ترجمه مصراع دوم را بر مصراع نخست بیت مقدم بدارد، هر چند ممکن است چنین بنظر

برسد که این جابجائی مصراع‌ها در ترجمه‌ی آنها، تأکید نهفته در شعر را درباره‌ی مضمون مصراع نخست دیگرگون بسازد. آنگاه به ترجمه دقیق واژه به واژه بیت پرداخت و در این کار هیچگونه کاهش یا افزایش راه نداد سبب زنخدان در زبان ترکی (آلمابوخاقی) است و مناسب‌ترین معادل ترکی برای فعل نگزید از مصدر گزیدن (گمیرماق) است که از آن مفهوم دندان گرفتن و گاززدن حریصانه برمی‌آید. و برای ترجمه ذوق (در چه ذوق دریابد) که از چشیدن و چشائی حکایت می‌کند معادل «داد» به معنی طعم و مزه را انتخاب کرد و شعر ترجمه ترکی بیت چنین شد:

گمیرمه‌سه بییری آلما بوخاقینی گوزلین

بهشت میوه‌لرینده نه داد اولار، نه بیلیر؟

که ترجمه دقیق آن که به مضمون شعر سروده شده بوسیله حافظ بسیار نزدیک است. چنین می‌گردد: آنکه (در این دنیا) سبب زنخدان زیباروئی را نچشیده باشد. کی ذائقه‌اش طعم و مزه‌ی میوه‌های بهشتی را خواهد فهمید؟ دشواری و ظرافت کار در این است که وزن و قافیه برگزیده شده در بیت مطلع غزل باید در دیگر بیت‌های آن نیز کاملاً رعایت بشود و این نه کاریست خرد. یک نمونه دیگر:

چو ذکر خیر طلب میکنی سخن این است

که در بهای سخن سیم و زر درین مدار

دکتر رزاقی معادل بسیار مناسب و رسا برای «سخن این است» را «سوزون دوزو بودی کی» برگزیده که ترجمه واژه به واژه آن چیزی مانند (اگر راستش را بخواهی) می‌شود که معادل (سخن این است) است برای (در بهای سخن) با توجه به معنای بهادار یا گرانبها بودن سخن که از آن بر می‌آید (قیزیل سوز) را برگزیده که به معنی سخن زرین و طلائی است. تا روشن باشد که هر سخنی بهادار و ارزشمند و قابل بذل کردن زر و سیم در بهایش نیست- و بدینگونه ترجمه بیت چنین شده است:

سوزون دوزو بودو که، ذکر خیر خرج ایستر

قیزیل سوز ایسته‌یه‌سن، سیم و زر اسیرگمه‌مه

و می‌بینیم که ترکیب‌های ذکر خیر و سیم و زر را عیناً نقل کرده و ترجمه واژه به واژه

بیت چنین شده است:

راستش را بخواهی ذکر خیر خرج دارد، برای سخنی زرین از بذل سیم و زر دریغ مکن و آنجائیکه پای اعلام و نامهای خاص به میان می‌آید ترجمه دقت و ظرافت و ذوق دیگری می‌طلبد.

سینه گو شعله آتشکده فارس بکش   دیده گو آب رخ دجله بغداد بیر

مترجم شاعر برای معادل آتشکده فارس که نامی خاص و در صورت نقل عین آن بزبان ترکی ممکن بود برای خواننده ترک زبان بدون حاشیه نوشتن و شرح کردن مطلب نا آشنا بنماید، ترکیب (موغان اوجاقی) را ساخته که گمان نمیکند اوجاق به معنی کانون آتش معادل دقیق برای آتشکده خاصه با توجه به روشن نگهداشتن همیشگی آن در معابد زردشتیان نباشد.

باری دکتر رزاقی بیت را چنین ترجمه و منظم کرده‌اند.

آلای سینه می گورسه سوئر موغان اوجاقی

گوزوم سویوندا اوزهر دجله ایله بغدادیم

که در ترجمه دجله بغداد معادل واژه به واژه آنرا برگزیده و برای تمامی بیت چنین مضمونی بدست داده‌اند:

اگر آتشکده‌ی فارس (موغان اوجاقی) گرما و شعله نهفته در سینه مرا دریابد (از شرم) خاموش می‌شود. و دجله بغداد می‌تواند فقط یک شناگر معمولی در اشک چشمان من باشد. و سرانجام در ترجمه کردن این بیت:

حدیث عشق که از حرف و صوت مستغنی است

به ناله دف و نی در خروش و ولوله بود

مترجم برای حفظ حال و هوای شعر و انتقال معنی کامل آن و با عنایت به مضمون ابیات پیشین که در آنها، از مشغله و غوغای کوی میکده ابراز شگفتی و به ملایمت و پنهانی انتقاد شده چنین گفته است: برای ابلاغ عشق که از هرگونه حرف حتی صوت بی‌نیازیم، چرا از ناله دف و نی و با راه انداختن خروش و ولوله مدد گرفته‌اند. هرچند که یکی از شارحان فارسی غزلهای حافظ بدون عنایت به این نکات آنرا چنین شرح کرده است:

موسیقی که زبان گویای عشق است با زیر و بم خود حالات درون را وصف می‌کرد (شرح غزلهای حافظ ص ۹۰۳).

دکتر رزاقی ترجمه شعر به شعر را که حاکی از دریافت درست و دقیق معنی آن است بدون تقلید از اینگونه شرح‌های فارسی چنین نوشته است:

دیله گتیرمه که گلمز او سئوگی داستانین

نی و قوال ایله گوردوم حکایت اثیله دیلر

یعنی داستان عشق را که نیازی به زبان و حرکت دادن آن ندارد با بانگ دف و نی حکایت می کردند. که گونه‌های جنجال و غوغا برانگیختن، و برای دیگران نیز مایه زحمت و گله کردن باشد انجام می دادند.

مفهوم این گله و زحمت آفرینی از مصراع‌ی دیگر از همین غزل حافظ نیز بر می آید.

«ز نامساعدی بختش اندکی گله بود»

دکتر رزاقی برای انتقال هم آوائی و موسیقی کلمات غزل و ایهام‌های نهفته در آن نیز از دقت و کوشش فروگذاری نکرده است چنانچه در ترجمه‌ی این بیت:

چه جورها که کشیدند بلبلان از دی

به بوی آنکه دگر نوبهار باز آید

چنین آورده‌اند:

ظولوملار چکدیلر قاردان، قیروودان قومرولار، قوشلار

کی یاز گل‌سین، گتیرسین گول، یئنه بیر نوبهار اولسون

انتخاب واژه‌های قار و قیروو بجای (دی) قومرولار- قوشلار با اینکه معادل بلبلان نیست ولی به مترجم امکان ایجاد گونه‌ای هم آوائی در این واژه که با حرف قاف برگزیده شده‌اند داده است و چنین است در چهار واژه از مصراع دوم که برای رعایت هم آوائی واژه‌های ترکیب یافته با حرف گ انتخاب گردیده‌اند و اینها نمونه‌هایی از کمال کوشش وسواس‌گونه دکتر رزاقی برای حفظ ویژگی‌های شعر حافظ در کار سترگ ترجمه به شعر ترکی آنست.

امیدوارم ارج این اثر هنری دکتر رزاقی بر کسانی که با زبان‌های فارسی و ترکی، هر دو آشنائی دارند پوشیده نماند و ترجمه غزل‌های حافظ به شعر ترکی در سرزمین‌های ترک زبان که به فرهنگ و ادب فارسی همواره بدیده‌ی احترام و اعجاب و تحسین نگریسته‌اند گامی مفید برای همواره پدیده احترام و اعجاب و تحسین نگریسته‌اند گامی مفید برای شناخت بیشتر و بهتر شعر و فرهنگ ایران زمین باشد و آقای دکتر رزاقی در ادامه دادن و تکمیل کار دشوار و ظریفی که آغاز کرده‌اند موفق و سرافراز باشند.

تهران- خرداد ماه ۱۳۷۰ خورشیدی

آذربایجانیم

ح - م - ساوالان

آی آن کۆنلومو گل، چیخدی گۆیه افغانیم
 آلیب هیجرین غمی سنسیز نئجه گۆز هر یانیم

سنی گۆرمکدن اول عشق. نه دیر بیلیمزیدیم
 منه اؤیرتدین اونو سن، آلا گۆز جئیرانیم

سن او جئیران باخیشین لطفیله تکرار ائتدین
 ایلک آلیب کۆنلومو، سونرا دینیه ایمانیم

فارغ ائتدین ایکی دنیادن ائدیپ بنده عشق
 سوروب حالیم دئمیسن بیر نئجه دیر صنعانیم؟

رسم دیر عشقیده خوش انسیله، خوش الفت اولار
 بیر قوناق ائت منی یا اینکه گل اول مهمانیم

قوزو قربان نه دی ذبیح ائتمک اوچون قارشیندا؟
 دولانیسم باشینا، یوز یول سنه قربان جانیم

وورولوب چیرپینیر هر آن یارانمیش کۆنلوم
 صیدینه رحم ائله، بیر وصلیله قیل درمانیم

وار امیدیم «ساوالان»، هجر غمین چکمگیله
 او، یارین وصلینه بیر گون اولاجاق امکانیم

سنودیگیم کیمدی دئییم جان اونا قربان اولسون
 او، گۆزل اؤلکه، گۆزل جنت آذربایجانیم

مولانا حامدی (اصفهانلی) حاقیندا

دکتر میر هدایت حصاری

هجری ۹- جو عصرده عثمانلی سراییندا اولان حامدی اصفهانلی، ادلی شاعیر بارهده چوخ معلومات الده یوخدور. اونون دیوانیندان آنجاق اؤز خطلی ایله یازدیغی بیر نسخه الده واردیر. بو دیوان ۸۸۴- جو ایلین رمضان آییندا باغلانمیشدیر.

حامدی آذری اولدوغونا باخمایاراق اؤزونو ایرانلی (فارس) و عجم تانیتدیردیغینا گؤره «عجم حامدی» آدی ایله مشهور اولموش. بعضا ایران ادیبی یا «موللا حامد» ده دئمیشر. قدیم عثمانلی سلاله‌لری دؤنمینده (حتی ایندی ده) عثمانلی تورکلری ایرانلی لاری (خصوصی ایله فارس‌لارا بعضا حتی آذری لره) عجم خطاب ائدردیله. نئجه کی ایندی ده کوردوستاندا «کوردلر» آذربایجان تورکلرینه عجم دئییرلر.

حامدی، عثمانی سلطانی «سلطان محمد فاتح» قسطنطنیه‌نی فتح ائتدیگینه گؤره ایله معاصر اولوب، اوزون ایللر اونون درباریندا اولان شاعیرلر سیراسیندا عزت و احترام صاحبی اولموشدور. الده اولان بعضی سندلره گؤره او ۸۸۱- جی هجری قمری (میلادی ۱۴۷۶) ایلهده و نئجه ایل اوندان سونرا دا دیری ایلمیش.

اونون فارسجا و تورکجه قوشدوغو شعرلریندن آذری (آذربایجانلی) تورکلریندن اولدوغونو دویماق اولار. دئمک اولارکی او اصفهاندا دوغولوب و سونرالار عثمانلی (روم) تورپاغینا گئتمیشدیر. نئجه کی او اؤزو ده بونا ایشاره ائده‌رک دئییر:

ظه‌ور من به شهر اصفهان بود   که در یک نیمه ملک جهان بود

تورکلردهده بئله بیر مثل وارکی دئییرلر:

اصفهان نصف جهان، اگر که تبریز اولماسا

اما نه اوچون او تورک اولدوغونو دانیب، ایرانلی (فارس) اولدوغونو ادعا ائدیرمیش؟ او زمان ایران (و عربستان) شاعرلری- و عموماً فارس ادبیاتی- عثمانلیدا چوخ احتراملا قارشیلانیب و محترم ساییلیردیله. حتی عثمانلی‌نین صاحب طبع سلطانلاری اؤزلری ده

غالباً فارسجا شعر دئيرديلر و ديوانلاري دا واردير. اوناگوره چوخ تورک شاعيرلري اؤزلريني ايرانلي (فارس) تانيتديريب، يا اينکه عثمانلي شاعيرلري ايرانا مسافرت ائديب، بير زامان سونرا قايديب، اؤزلرينين فارس ديلي و ادبياتي ايله تانيش اولدوقلاريني بيلديرهرك، عزت، احترام صاحابي اولارديلار.

حامدي بير شعرينده بو وضعيته تاسفلنهرک، دئير:

در بهاسين بولارمى عماندا؟
کاولور البته چراغ ديبى قراکو

گوهره قيمت اولماسا كاندا
سؤيله نير نکتته بير مثلدير بو

تورکلرده بو بير مثلدير دئيرلرکي:

چيراغ اؤز ديبينه ايشيق وئرمز (الته نفتي چيراغلار بله اولور)

هابئله: شهرلرين آدىنين انسانا معرفت وئرمه مەسى باره ده دئير: انسانين اؤزونده

معرفت اولماسا، شهرلر اونا فضيلت وئرهلرلمی؟

نه فضيلت وئرهميش آنه بلاد

اگر آدمده معرفت ايسه مراد

(بو گونکو الفباميز ايله يازميشيق)

دئمەلى ايک کي، او زامان اصفهان، تيمورلرين و آق قويونلولارين اينده اولوب، دائيمي چيرپيشمالار و ووروشمالار باش وئرديگينه گوره چوخلو اديبلر، شاعيرلر و هنرمندلر (و طريقت آداملاري) اؤلکه ده دائيمي اولان اغتشاش لاردان و سياسي و اقتصادي گرگين ليک کردن اوزاقلاشيب و اؤزلريني و عائلهلريني اماندا ساخلاماق اوچون، عثمانلي يا و يا خود هندوستانا کؤچمکله، اورادا احترام ايله قارشيلانيب، راحت ياشايش تاپارديلار.

حامدي روم اؤلکه سينه دوشمکدن قاباق ۳۰- ايلدن آرتيق مختلف اؤلکه لره و شهرلره سفر قيليپ، هر بيرينده بير ايل قاليپ، لاييqli بير ممدوح گؤرمه دیکده آيري يئره گئتميش و نهايتده روم اؤلکه سينه گليب چيخميش و اوراني بيه نيپ، قاليپ، عزت و احترام تاپميشدير.

به هر شهری که بودم قرب سالی بدم در خدمت صاحب کمالی ...

به امر حق پس از سی سال سیران به روم افتادم از تقدیر یزدان

حامدي ۲۰- ايل سلطان محمد فاتحین سراييندا چوخ عزت ايله خوش و راحت گونلر گؤردو. اونونلا بير آيري «قبولي» آدلي ايرانلي شاعر ده او سرايدا وار ایدی. حامدي ايله دوست اولدو. قبولي ده حامدي کيمي اؤز لياقتي اوزه گليب عثمانلي سرايينا چاتميشدير.

قبولي چوخ شکايت جيل اولدوغو حالدا، حامدي چوخ سازشکار ایدی. سلطانان علاوه

آيري بؤيوک لری ده مدح اندهرک هاميني اؤزوندن راضي سالاردی.

او زامان عثمانلی توپراغیندا «حروفی»- لری هاردا تاپسایدیلار توتوب اود ووروب دیری- دیری یانديراردیلار. حامدی محمود پاشانی مدح اندرکن او ایشی تأیید ائتمیش، و عین حالدا محمود پاشانین دا بو ایشده داخل اولدوغونا ایشاره ائتمیشدیر.

شده نخل شریعت سبز از آب عدل فیاضش

شرار تیغش آتش زد نهال اهل عصیان را ...

به اصل و فرع باغی را نهد چون خار بر آتش

که در این گلشن خاکی سزا این است ایشان را

بورادا اهل عصیانان منظور همان حروفی لر و اونلارین یانديريلماسینا اشاره دیر. (اروپادا

دا کلیسانین حکمو ایله آدام یانديرماغی رسمیتی وار ایدی)

حامدی دن یالیز بیر جیلد اؤز خطلی ایله یازدیغی دیوانی الده دیر. بو فارسجا و تورکجه

شعرلری احتوا ائدن ۵۳۰- صفحه لی دیوان اونون نه قدر چوخ اثرلی شاعیر اولدوغونو گؤستریر. اونون تورکجه شعرلری چوخلوقدا غزل ژانریندان دیر. نمونه اوچون:

قچن اول سر و قمر یوزلو چیقار خرگاهدن

لطفله آلور خراج حسن مهر و ماهدن

یا رب اول دلبر نه گوردو عاشیق بیچاره دن

کم جفا و جورونو ترک ائيله دی ناگاهدن

گر سگ کویوندان اومدوم مرحمت عیب ائتمسین

رحمت اومار دایما درویش، صاحب جاهدن

بنا جور ائندی جفا یولون توتوب گنتدی رقیب

بنا نئتدیه اونا داخی گله اللهدن

آه کیم هجر رخوندن هر قچن آه ائیلرم

توتوشر گون خرمنی پر پر یانار اول آهدن

حامدی سنسیز غمین دنگزینه دوشموش یوزر

الغیث اودور اومار عون و مدد سن شاهدن

***

نازله هر قند که اول سرو خرامانیم گندر

من اگر گئتمز سم آنونلا بئله، جانیم گندر

اول قمر یوزلو تماشایه گئدینجه منسیزین

هر گنجه کیوانه تک فریاد و افغانیم گندر

ای که دئرسن شهردن گئتمه، جفایه صبر قیل

ننجه من صبر ائيله بيم شيمدی که سلطانیم گندر ...

***

دندیلر شهردن اول یار - وفادار گندر

دوستلار نئیلیالییم، چاره ندور؟ یار گندر

ضعف - حالیمدان اگر خسته تنیم بوندا قالور

ترک اندر جان، تنیمی، و دل - افگار گندر

صبر قیل ابسم اوتور یار گلینجه دندیلر

دل ننجه صبر انده بوراده چو دلدار گندر ...

***

حامدین دیوانیندا هر نوع شعر واردیر. لاکین اونون ان مهم حیصه سی «حسب حال نامه»- سسی دیر. حامدی بو اوزون مثنوی ده، ۲۰- ایل سفرده، حضرده سلطانی قوللوغوندا اولوب گوردوکلرینی و اوز یاشایشی باره ده باشینا گلن حادثه لری نظمه چکمیشدیر. هر حالدا چوخلو مداح شاعیرلرین او جمله دن «قبولی» نین باشینا گلن بلالار حامدی- نین ده باشینا گل میشدیر. ۲۰ ایل سرایدا عزت ایله یاشایان حامدی بیردن- بیر نه ایسه سلطانی گوزوندن دوشوب سرایدان قوولموشدور. بونون سببی گویا بو ایشی اولموشدور: ۸۸۱- هجری قمری ده سلطان کوفه نی فتح اندرکن حامدی بیر فتحیه قصیده سی قوشوب، اوخودوقدا سلطان اونا ایکی غلام عطا اندیر و او ایسه ساده لیکدن، یاخود مزاح اوچون دئییر:

- سلطان منه بو ایکی غلامین عوضینه، ایکی اؤکوز و بیر قطعه یئر وئرسه ایدی من فلاح ائدم یاخشی راق اولاردی. بو سؤز سلطانی آجیفینا گلیب اونو بورسادا «بیرینجی سلطان مراد»-ین تره سینه خدام تعیین ائتدی. حامدی ایسته دی اونو رد ائتسین؛ لاکین دوستلاری بو ایشین خطرلی اولدوغونو خاطیرلاتدیلار و او ناچار قبول ائتدی و بورسایا گؤندریلدی. (چونکی بو زمان پایتخت استانبول ایدی) حامدی بو حادثه نی (حسب حال نامه) سینده بئله نقل اندیر:

که سلطان کرد فتح کُفّه و دشت

غلامان بر ندیمان و حکیمان

فرامش کرد آن شاه زمانه

چو سال هشتصدو هشتاد و یک گشت

همی بخشید آن شاه کریمان

رهی را یک-دو روزی در میانه

طلب کرد از شه عالم غلامی	برای من یکی از فرط خامی
که شهری را همی ارزید هر یک	شه دین دو غلامم داد زیرک
عجب منصوبه کج بافتم من	چو قدر آن بتان نشناختم من
در آن درگه نمودم انبساطی	نکرده هیچ فکر و احتیاطی
عطا فرماید آن فرخنده اختر	که یعنی بنده را زانها نکوتر
دهد تا من شوم گوشه‌نشین	و یا خود جفت گاوی با زمینی
شهنشاه جهان را خوش نیامد	ولیکن آن سخن دلکش نیامد
وزان درگاه عالی دور سازد	رهی را خواست تا مهجور سازد

حامدی دوشدویو فلاکتین عظمتینی او زمان درک ائتمه‌دی و مرور زمان ایله اونو باشا دوشدو و بهشتدن قوولموش بیر آدام کیمی‌ایدی. بو شعردن بئله معلوم اولور که غلام دنمکدن منظور یکی کنیز ایدی.)

حامدی بو ایشی تلافی ائتمکدن اؤترو هر ایشه آل آتدی لاکین موفق اولمادی، گون به گون تأسفو و پشیمانلیغی آرتدی. یئنه دئییر:

به توبه کردم با دل ریش   پشیمان گشتم از گستاخی خویش

حامدی اؤز طالعیندان و خوش گونلریندن یازاراق تأسفله دئییر:

سراسر تا به پا غرق نعم ساخت	قریب بیست سالم محترم ساخت
به نزد خلق با مقدار گشتم ...	خداوند زر و دینار گشتم
همی بخشید بدره، بدره زر	به من پیوسته آن شاه ملک‌فر
در عشرت بروی من گشادی	به هر سالم غلام پنج دادی
همی بخشید و خلعت‌های زرکار	مدامم اسب‌های باد رفتار
چو من بلبل هزارش مدح خوان بود	نه تنها با من این لطفش عیان بود

چوخ تعجب‌لودور کی حامدی‌نین آدی تذکره‌لرده گلمه‌میشدیر. اونون اؤز یازدیغی بیر جیلد دیوانی و اورادا اولان حسب حال نامه ادلی منظومه‌سی اولماسایدی اونون آدی یادلاردان چیخیب و هئج بیر نشان تاریخده اوندان قالمزدی؛ آنجاق «عاشق چلبی» نین تذکره‌سینده عصرین معروف شاعیرلریندن اولان، حامدی‌نین کیچیک اوغلو «جلیلی» - دن دانیشارکن «وصیت نامه منظوم» و «تواریخ آل عثمان» ادلی یکی اثری حامدی‌یه نسبت وئریر. بیر حالداکی بو اثرلرین هئج بیرسی ایندی‌یه‌دک گؤرونمه‌میشدیر.

بیر ده لطفی‌نین تذکره‌سینده (ص ۲۹۰ و ۲۸۹) اونون باره‌سینده بیر نئچه کلمه گتیریب و اونون عجم اولماق ادعاسی‌نین یالانا چیخدیغینا اشاره ائدرک بئله یازیر:

«... فارس دیلینده فصیح بیر کیمسه ایدی... سلطان محمد دؤورونده درویش- قلندر شکلینده، روما گلیب، انواع کمالات و شیرین کلمات و معارف بیلر کیمسه نه ایدی... آخر الامر عجم اولماییب متعجم اولدوغو ظاهر اولدو. مگر اول زامان فضلاى عجم غایتده رعایت اولورموش و آنی ائشیدیب، فضلاى عجم رومه چوخ کامل کیمسه نه گلرمیش. بالجمله چونکی مزبورون رومی ایدوگین! بیلدیلر. ناثلیت واقعه سیندن دور قیلدیلار.»

اما نه اوچون تذکره لر حامدینی اونودوب و آدینی قلم دن سالمیشلار. بونا ایکی علت نظره گلیر: بیرینجی بوکی تورک اولدوغو حالدا یالاندان عجم اولدوغونو ادعا ائدیپ ۲۰- ایل سلطانین یانیندا عزیز اولوب، حاقسیز اولاراق اوجا مرتبه یه چاتمیشدیر. او بیرى شاعر لر و قلم اهلی لرین نین نیفرتینه سبب اولوب و کیمسه اونون باره سینده مطلب یازماغا یا خود اونون دیوانینی استنساخ ائتمگه حاضر اولمایبیدیر. اونا گؤره ده تکجه اونون اؤز خطی ایله یازدیغی نسخه قالمیشدیر.

ایکینجی بوکی سلطانین غضبینه دچار اولوب، سرایدان قولدوغونا گؤره تذکره یازانلار بو مغضوب اولان شخصین باره سینده بیر زاد یازماغا جزأت ائتمه میشلر.

دوغرودان دا حامدی اصفهاندان سفر قصدی ایله چیخاندا، ایگیرمی یاشی، اولسایدی، ۳۰ ایل سفرده اولدوغونو نظره آلساق ۵۰ یاشیندا ایکین روما چاتمیش و ۲۰- ایل ده سلطانین قوللوغوندا ناز و نعمت ایچینده اولوب سلطانین لطف و عنایتیندن بهر مند اولوب، دئمک ۷۰- یاشینادک راحت و مرفه یاشامیشدیر. ایندی شاهین غضبینه راست گله رک بورسایا تبعید اولوب، سلطانین عطیه لریندن محروم اولدوغو حالدا روزگاری چوخ آغیر و چتین گئچیرمیش. اودور کی سلطانین نظیرینی دییشمک اوچون هر ایشه اقدام ائدیردی. بئله معلوم اولور کی بیر نچه ایل بورسادا قالدیقان سونرا سلطان اونو باغیشلا ییر، لاکین استانبولا قاییدیب یا بورسادا قالدیغی معلوم اولمامیشدیر.

هر حالدا ایکینجی بایزید زمانینی گؤروب و او دؤنمده بیر نچه ایل یاشادیغی دا معلوم اولموشدور. دئمهلی ایک کی شاعیرین دیوانی ۱۹۴۹- میلادی ده فاکسی میلی شیوه سی ایله استانبولدا آز تیراژدا تکثیر اولموشدور.

نسخ خطی منطق الطیر عطار نیشابوری در انستیتوی نسخ خطی

شهلا عبدالله او(کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی)

مثنوی منطق الطیر در میان آثار عطار نیشابوری جایگاه خاص و برجسته‌ای را به خود اختصاص داده است و از معروفترین و بی‌نظیرترین شاهکارهای ادبیات تصوف به شمار می‌آید. این مثنوی داستانی است از زبان مرغان که بر تصوف و رموز عرفانی نیز اشارت دارد. نسخ خطی این اثر از گذشته‌های دور دست به دست گردیده و در سراسر شرق اسلامی پراکنده شده است.

معروفیت هر شاعر تا حدودی با تعداد نسخ خطی آثارش و گستره پراکندگی آنها سنجیده می‌شود. در ایران و در بعضی دیگر از کشورهای آسیایی و نیز در اروپا بسیاری از نسخ خطی منطق الطیر عطار نیشابوری وجود دارد که متن انتقادی اغلب آنها به چاپ رسیده و انتشار یافته است، البته برخی از آن نسخ خطی هنوز نیز در کتابخانه‌ها و موزه‌های کشورهای مختلف تحت مراقبت و نگهداری قرار دارند. با مراجعه به کاتالوگ‌های موجود نسخ خطی در می‌یابیم که اکثر موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان، نسخ خطی نفیس و کهن این مثنوی شیخ عطار را در کلکسیون خود نگهداری می‌کنند که به عنوان نمونه می‌توان از کاتالوگ‌های زیر نام برد:

در کاتالوگ نسخ خطی فارسی کتابخانه‌ی ایندییا افریس به ۸ نسخه خطی این مثنوی اشاره شده است. در کاتالوگ نسخ خطی فارسی کتابخانه بریتیش میوزیوم (موزه بریتانیا) نیز پیرامون ۷ نسخه خطی و همچنین در ضمیمه کاتالوگ در مورد ۲ نسخه خطی دیگر اطلاعات مفصل و مبسوطی ارائه شده است (۲، ۳، ۴) در انستیتو نسخ خطی فرهنگستان علوم تاجیکستان ۱۰ نسخه خطی این مثنوی نگهداری می‌شود (۵، ۶).

بنابر اطلاعات مندرج در کاتالوگ نسخ خطی فارسی کتابخانه موزه کاخ توپ قاپی ترکیه و همچنین اطلاعات مندرج در کاتالوگ انستیتو نسخ خطی ک. س. ککلیدزه فرهنگستان علوم گرجستان تعدادی از نسخه‌های خطی این مثنوی تحت مراقبت قرار دارد (۷؛ ۸) مندرجات کاتالوگ‌های نسخ خطی کتابخانه دانشگاه داکا و بمبئی نشان از آن دارد که هر یک از این دانشگاهها یک نسخه نفیس از این اثر را حفظ نموده‌اند (۹). شاید نیازی نباشد که تأکید کنیم بیشترین نسخ خطی مثنوی منطق الطیر در ایران مهد و سرمنشا حقیقی ادبیات تصوف وجود دارد

از میان کاتالوگ‌های مربوط به نسخ خطی فارسی موجود که تاکنون در دسترس ما قرار گرفته، کاتالوگ نسخ خطی احمد منزوی تنها کاتالوگی است که بیشترین میزان نسخ خطی این مثنوی در آن فهرست شده و توضیحات نسخه‌شناسی آن ارائه گشته است. هرچند که این محقق و اندیشمند برجسته درباره نسخ خطی منطق الطیر موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف کشورهای جهان اطلاعات مختصری ارائه نموده اما باید اذعان داشت که ایشان در این کاتالوگ به اکثر نسخ خطی موجود اشاره کرده است. در کاتالوگ استاد احمد منزوی اطلاعات لازم درباره ۱۳۴ نسخه خطی منطق الطیر ارائه گردیده است. براساس این اطلاعات ۵۴ نسخه خطی منطق الطیر در کتابخانه‌های مختلف ایران، ۱۴ نسخه خطی در ترکیه، ۱۶ نسخه خطی در سن پترزبورگ روسیه، ۱۶ نسخه خطی در دیگر کشورهای اروپائی، ۱۳ نسخه خطی در کشورهای عربی، ۱۳ نسخه خطی در پاکستان، ۴ نسخه خطی در هندوستان و ۳ نسخه خطی دیگر در کتابخانه‌های بنگال و ۱ نسخه در کتابخانه دانشگاه هاروارد موجود است.

۲۳ نسخه خطی از نسخ خطی مذکور فاقد تاریخ مشخص، ۲ نسخه از آنها مربوط به قرن هفتم، ۳ نسخه مربوط به قرن هشتم، ۳۷ نسخه مربوط به قرن نهم، ۱۶ نسخه مربوط به قرن دهم، ۱۶ نسخه مربوط به قرن یازدهم، ۱۴ نسخه مربوط به قرن دوازدهم، ۲۰ نسخه مربوط به قرن سیزدهم و ۳ نسخه از آن مربوط به قرن چهاردهم می‌باشد.

۲۳ نسخه از نسخ فوق بدون تاریخ کتابت بوده و ۱۱۱ نسخه دارای تاریخ کتابت می‌باشند که از این تعداد نیز تنها در ۸۴ نسخه به تاریخ کتابت اشاره دقیق شده است.

کاتالوگی از استاد احمد منزوی که در اختیار ما قرار دارد، حدوداً ۳۶ سال قبل به چاپ رسیده است. در این کاتالوگ از میان نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های اتحاد جماهیر

شوروی سابق، تنها به نسخ خطی موجود در آرشیوهای فدراسیون روسیه اشاره شده است، حال آنکه گمان می‌رود در آرشیو کتابخانه‌های اغلب اتحاد جماهیر شوروی سابق نسخ خطی دیگری از منطق‌الطیر وجود داشته لکن به دلیل آنکه نفیس‌ترین، مهم‌ترین و بهترین نمونه‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های شهر سن پترزبورگ روسیه نگهداری می‌شوند، باقی آرشیوها در محاق این آرشیو قرار گرفته و نام آنها در فهرست این کاتالوگ استاد منزوی ذکر نشده باشند. بدین رو لازم است به نحوی نسبت به نسخ موجود در انیستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان و آرشیو نسخ خطی دیگر جماهیر استقلال یافته اتحاد شوروی سابق اطلاع رسانی صحیح صورت پذیرد، چرا که ارائه فهرست نسخ خطی موجود در آرشیو بالاخص آرشیو نسخ انیستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان حداقل بخشی از نادانسته‌های آرشیوی را آشکار می‌سازد و کمکی هر چند کوچک در گردآوری اطلاعات جامع‌تر از مجموعه نسخ خطی مثنوی منطق‌الطیر را فرا راه محققان و اندیشمندان قرار می‌دهد.

در کاتالوگ جداگانه‌ای که از سوی انیستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان به چاپ رسیده است، همه نسخ خطی منطق‌الطیر موجود در انیستیتو در کاتالوگ فهرست نگردیده اما نسخ خطی تذکره‌الاولیا، اسرارنامه، الهی نامه و دیوان عطار تصویر شده است.

۸ نسخه از این اثر بسیار مشهور در انیستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان تحت مراقبت و نگهداری قرار دارد که ۲ نسخه از آنها بسیار نفیس و ارزشمند می‌باشد.

تاریخ کتابت یکی از این نسخ نفیس براساس خصوصیات نسخه شناسی به اوائل قرن ۱۳ هـ ق بر می‌گردد. به همراه منطق‌الطیر عطار در این مجموعه مثنوی الهی نامه عطار و دیوان غیائی نیز جای گرفته است. این نسخه به شماره M-۳۴۹ ثبت شده و ۱۲۷ ورق دارد. متن نسخه در ۲ ستون و ۹ سطری به خط نستعلیق ساده و با سلیقه بر روی کاغذ آسیای میانه تحریر گردیده است.

مثنوی منطق‌الطیر این مجموعه در حواشی اوراق ۳^a الی ۵۶^b در متن اوراق ۵۷^a الی ۱۲۶^b نوشته شده است. کاتب آن نامشخص است. متن تحریر مشکی داشته و با خطوط سنگرف و مشکی حاشیه بندی شده است. سرلوحه در صفحه ۱^b الی ۲^a به قلم زر می‌باشد.

برخی کلمات جا افتاده و عناوین حکایات و بخش‌ها به سنگرف نوشته شده است. دارای جلد مقوایی مشکی لاک‌ی است. روی جلد و داخل جلد مزین به ترنج و نیم ترنج الوان بوده و حاشیه جلد نسخه نیز در زمینه سبز رنگ با پیچک الوان آراسته گردیده است. ابعاد ورق 12×19 سانتی متر و ابعاد متن 10×18 سانتی متر می‌باشد.

دومین نسخه نفیس موجود در انیستیتو به شماره M-177 دارای 309 ورق می‌باشد که شامل چند اثر عطار است. متن هر صفحه در 2 ستون 12 سطری به خط نستعلیق بر کاغذ شرقی تحریر شده و ستون‌ها با جداول طولی جفت خط مشکی، زرین و لاجوردی از هم جدا گشته‌اند.

منطق‌الطیر این مجموعه در حاشیه صفحات 1^b الی 234^b به صورت مورب کتابت گردیده است. متن تحریر مشکی و سرلوحه و عناوین حکایات به خط نسخ با سنگرف نوشته شده است. اوراق 1^b الی 97^b دارای سرلوحه مذهب آراسته به زر و لاجوردی می‌باشند. کتابت این نسخه در سال 909 هـ ق توسط شخصی به نام محمد عاجزی به پایان رسیده اما کتابت منطق‌الطیر این مجموعه در ذیقعه سال 906 هـ ق اتمام یافته است.

نسخه دارای جلد مقوایی با روکش تیماج قهوه‌ای رنگ است. ابعاد ورق $16/5 \times 24/5$ سانتی متر و ابعاد متن 11×20 سانتی متر می‌باشد.

سومین نسخه خطی منطق‌الطیر موجود در این انیستیتو که تحت شماره C-776 فهرست گردیده، مشتمل بر 82 ورق می‌باشد. بر اساس خصوصیات نسخه شناسی این نسخه به قرن 13 هـ ق تعلق دارد. متن به خط نستعلیق بر روی کاغذ شرقی به صورت 2 ستونی در 9 سطر کتابت گردیده و نام کاتب قید نشده است. متن تحریر مشکی بوده و عناوین حکایات با سنگرف نوشته شده است. دارای جلد قهوه‌ای روشن، منقوش به سنگرف. ابعاد ورق 15×26 سانتی متر و ابعاد متن 10×18 سانتی متر می‌باشد.

نسخه چهارم که تحت شماره A-4 در این انیستیتو از آن مراقبت می‌شود، براساس خصوصیات نسخه شناسی به قرن 13 هـ ق مربوط می‌گردد و شامل 221 ورق است. متن بر روی کاغذ شرقی به خط نستعلیق در 2 ستون 11 سطری تحریر گشته اما در اوراق 2 الی 7 هر ورق دارای 14 سطر است. نسخه فاقد نام کاتب بوده اما تاریخ کتابت به 11 شوال سال 1266 هـ ق ثبت گردیده است. از ورق 8 به بعد متن با خطوط سنگرف و مشکی حاشیه بندی گردیده و با خطاطی شخصی دیگر نوشته شده است. جلد معاصر طوسی رنگ دارد. ابعاد ورق $11/5 \times 17/5$ سانتی متر و ابعاد متن 8×15 سانتی متر می‌باشد.

نسخه پنجم عبارتست از ۱۴۹ ورق که تحت شماره ۱۱۶۰-A در این انیستیتو ثبت شده و مورد نگهداری قرار دارد. متن در ۲ ستون ۱۴ الی ۱۶ سطری به رنگ مشکی با خط نسخ بر روی کاغذ اروپایی به تحریر درآمده است. عناوین حکایات و تمثیلات با شنگرف می-باشد. کاتب نسخه نامشخص بوده اما سال ۱۰۵۴ هـ. ق به عنوان تاریخ کتابت بر روی نسخه قید شده است. برخی ابیات و یا کلمات جا افتاده، در حاشیه متن ثبت گردیده است. جلد آن تیماج قهوه‌ای رنگ منقوش می‌باشد. ابعاد ورق $۱۹ \times ۱۰/۵$ سانتی متر و ابعاد متن $۱۴ \times ۶/۵$ سانتی متر است.

نسخه ششم به شماره ثبت ۱۱۴۴-B مشتمل بر ۹۹ ورق بوده که بر روی کاغذ شرقی در ۲ ستون ۱۶ سطری به خط نستعلیق نوشته شده است. متن با خطوط زرین و مشکی حاشیه بندی شده و در اوراق ۱^b الی ۲^b میان ستونها با آب طلا زینت یافته است. فقط در اولین ورق این نسخه، ابیاتی از منطق الطیر عطار نوشته شده که آن نیز تنها سطور آغازین این مثنوی می‌باشد. متن اصلی این نسخه آثار مظهرالعجایب و جوهرالذات منسوب به شیخ عطار را در خود جای داده است. کاتب این نسخه شخصی است تهرانی نام. بر روی نسخه سال ۱۱۹۴ هـ ق به عنوان تاریخ کتابت درج شده است. نسخه فاقد جلد و در داخل پوشه مقوایی قرار دارد. ابعاد ورق ۱۷×۱۳ سانتی متر و ابعاد متن ۱۶×۷ سانتی متر می‌باشد.

نسخه هفتم که به شماره ۵۱۰-B در انیستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود، در ماه محرم سال ۱۲۵۲ هـ ق کتابت گردیده، شامل ۱۰۰ ورق است. متن در ۲ ستون ۱۴ سطری به خط نستعلیق با عناصر شکسته بر روی کاغذ شرقی تحریر گشته است. متن تحریر مشکی دارد. برخی بخش‌های مثنوی در حاشیه به نگارش در آمده و سرلوحه به شنگرف نوشته شده است. کاتب این نسخه سروری نام دارد. جلد نسخه تیماج قهوه‌ای تیره رنگ منقوش است. ابعاد ورق $۲۲ \times ۱۲/۵$ سانتی متر و ابعاد متن ۱۳×۶ سانتی متر می‌باشد.

نسخه هشتم که تحت شماره ۱۸۵۰-B مورد مراقبت قرار دارد، شامل ۲۱۰ ورق است. متن منطق الطیر در اوراق ۱^b الی ۱۵۴^b کتابت گردیده است. این نسخه به خط نستعلیق بر کاغذ شرقی تحریر گشته است. متن هر ورق در ۲ ستون ۱۵ الی ۱۶ سطری نوشته شده است. به دلیل افتادگی پایان نسخه، تاریخ کتابت و نام کاتب نامعلوم است. سرلوحه شنگرف دارد. جلد نسخه مقوایی، قهوه‌ای رنگ منقوش است. ابعاد ورق $۲۱/۵ \times ۱۴/۵$ سانتی متر و ابعاد متن $۱۳/۵ \times ۸$ سانتی متر می‌باشد.

آنچه در مقاله حاضر ذکر آن رفت، تنها اشارتی داشته است به نسخ خطی منطق‌الطیر عطار نیشابوری در انیستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان. جا دارد در فرصت‌های آتی به نسخ خطی دیگر آثار عطار پرداخته شود.

بلاتردید نزدیکی و همجواری دو کشور ایران و آذربایجان و نیز ارتباطات عمیق دینی-مذهبی که از گذشته‌های دور میان دو کشور وجود داشته و مضاف بر آن‌ها مناسبات علمی-فرهنگی گسترده موجود، مثنوی منطق‌الطیر عطار را از چنان معروفیتی در کشور آذربایجان برخوردار ساخته که به نحو گسترده‌ای در دسترس علاقمندان علم و ادب قرار گرفته است.

بر این امیدیم نسخ خطی دیگری از منطق‌الطیر- این داستان سالکان راه حق- که برخی دوستداران تصوف در آذربایجان از گذشتگان و نیاکان خود به یاگار نزد خویش نگاه داشته‌اند، هرچه زودتر در اختیار آرشیو انیستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان قرار گیرد تا بتوان فهرست کامل‌تر و جامع‌تری از نسخ خطی موجود را به محققان و پژوهشگران عرصه فرهنگ و ادب عرضه داشت و از گوشه‌های پنهان مانده صندوقچه‌های کهن تاریخی پرده برداشت و با حواشی آنچه که از گذشته به جا مانده، بیش از پیش آشنا گشت.

منابع:

۱. کاتالوگ نسخ خطی فارسی کتابخانه ایندیا افسس. هرمان اته. لندن، ۱۹۸۰ (به زبان انگلیسی) صفحات ۶۱۲، ۶۱۸، ۶۲۰، ۱۵۶۰.
۲. کاتالوگ نسخ خطی فارسی موزه بریتانیا. چ. ریو. ۳ جلدی. جلد اول، لندن ۱۹۶۶ (به زبان انگلیسی) صفحات ۵۷۶ الی ۵۷۸.
۳. کاتالوگ نسخ خط فارسی موزه بریتانیا. چ. ریو ۳ جلدی. جلد دوم لندن ۱۹۶۶ (به زبان انگلیسی) صفحات ۸۱۶ و ۸۱۸.
۴. کاتالوگ نسخ خطی فارسی موزه بریتانیا. چ. ریو ۳ جلدی. جلد سوم. لندن ۱۹۸۵ (به زبان انگلیسی) صفحات ۱۵۸ و ۱۵۹.
۵. فهرست نسخ خطی فارسی انیستیتو شرق شناسی و آثار خطی تاجیکستان (جلد اول) زیر نظر علی موجانی، امریزدان علی مردان. تهران ۱۳۷۶، صفحات ۳۰۲ و ۳۰۳.
۶. فهرست نسخ خطی فارسی انیستیتو شرق شناسی و آثار خطی تاجیکستان (جلد دوم) زیر نظر علی موجانی، امریزدان علی مردان. تهران ۱۳۷۸، صفحه ۱۵۵.

۷. کتابخانه موزه کاخ توپ قاپی، کاتالوگ نسخ خطی فارسی. فهمی ادهم کاراتای. استانبول، ۱۹۶۱ (به زبان ترکی) صفحات ۱۷۳ الی ۱۷۵.
۸. کاتالوگ نسخ خطی فارسی انیستیتو ک. س. ککلیدزه، گردآوری: م. گ. ماماتاشویلی. مسنی یربا، ۱۹۷۷ (به زبان گرجی) صفحات ۲۳ و ۶۶.
۹. کاتالوگ نسخ خطی عربی، فارسی و اردو کتابخانه دانشگاه بمبئی، خان بهادر شیخ عبدالقدیر سرفراز بمبئی ۱۹۳۵ (به زبان انگلیسی) صفحه ۶۵.
۱۰. کاتالوگ نسخ خطی شرقی در کتابخانه دانشگاه داکا. بخش ۲. نسخ خطی عربی، فارسی و اردو. نشر م. خان. داکا، ۱۹۶۶ (به زبان انگلیسی) صفحه ۲۷۳.
۱۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۶ جلدی. جلد چهارم. احمد منزوی. تهران، موسسه فرهنگی منطقه‌ای. ۱۳۵۱، صفحات ۲۲۳۸ الی ۲۲۴۳.

***

من ملایم بیر دنیزم

حسین جاوید

آتشی دیر دالغالاریم	من ملایم بیر دنیزم
اسکیک اولماز غوغالاریم	صلحه قوشان بیر عاجزم
هر آهونون گؤزلریندن	بیر اووچویام، عشق اوماریم
هر شاعرین سؤزلریندن	درد اهلیم، رمز آنلارام
مندن عرفان چوبانلاری	بیر عاشیقم فیض آلیرلار
اینله درم وجدانلاری	بیر چوبانام، قوال چالار
سئودالی بیر جیلوه سیم	من ابدی حرتتین
پارلار، سؤنر، شعله سییم	آنلاشیلماز بیر خلقتین

تأثیر ادبیات کلاسیک ایران در شکل‌گیری و توسعه ادبیات آذربایجان شمالی در قرن نوزدهم

پروفسور دکتر محسن نقی سویلو

«رئیس شعبه نسخ خطی فارسی، انیستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان»

تأثیر ادبیات کلاسیک ایران در شکل‌گیری و توسعه ادبیات آذربایجان شمالی و دیگر مناطق قفقاز بخصوص ادبیات ترکی زبان این منطقه از پیشینه کهن تاریخی برخوردار است. در این میان شاهنامه فردوسی که یکی از شاهکارهای ادبیات جهان محسوب می‌گردد، نقش مهمی ایفا نموده و این مسئله تا بدانجاست که هنوز در مثنوی‌های خسرو و شیرین و هفت پیکر نظامی گنجوی شاعر و اندیشمند بزرگ گنجه- از شهرهای قدیم و معروف آذربایجان- تأثیر چشمگیر شاهنامه پدیدار است و محققین نیز بارها به این نکته اشاره نموده‌اند. باید این نکته را یادآوری نمود که نظامی گنجوی در مخزن‌الاسرار خود که اولین مثنوی شامل خمسه می‌باشد، از مثنوی حدیقه‌الحقیقه فی شریعه ابوالمجدد مجدود بن آدم سنائی غزنوی (۱۱۴۰-۱۰۸۰، ۵۳۵-۴۷۳) بهره برده است.

ادبیات کلاسیک ایران در شکل‌گیری آثار ادبیات منثور مناطق فوق‌الذکر نیز بسیار مؤثر بوده است که از جمله آنها می‌توان به تأثیر ژرف گلستان سعدی این شاهکار ادبی فارسی اشاره داشت. باید از تألیف بستانا للعارفین و گلستانا للعبادین زین‌العابدین شیروانی که در ردیف اولین نمونه‌های آثار مثنوی ادبیات آذربایجان شمالی به شمار می‌رود نیز نام برد. به دلیل آنکه این اثر تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته و انتشار نیز نیافته، لازم است معلومات کوتاهی راجع به آن ارائه گردد. زین‌العابدین شیروانی کتاب مذکور را در زمان شیروانشاه سلطان خلیل‌الله (۱۴۱۶-۱۴۱۷، ۸۶۶-۸۲۰) به نام شاهزاده فرخ یسار (-۸۶۶، ۱۵۰۰-۱۴۶۲، ۹۰۵) به زبان فارسی تألیف نمود. یک نسخه قدیمی آن که به دست مصنف در سال ۸۹۳ هـ ق کتابت شده است، در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود.

مصنف تنها در یک بیت دیباچه کتاب که در ذیل آورده می‌شود، خود را چنین معرفی می‌کند:

خاک راه زمره اهل یقین   بنده بیچاره زین العابدین

متأسفانه اطلاعات دیگری راجع به زین العابدین شیروانی مؤلف کتاب مذکور در دسترس نیست اما بررسی دیباچه همین کتاب امکان کسب اطلاعاتی هر چند اندک درباره مؤلف را میسر می‌سازد.

مؤلف در دیباچه چنین می‌نویسد: «روز جهت تحصیل مؤنت عیال و کسب معیشت اطفال و تدارک ادای دیون که از ممر جفای دهر دون متراکم شده بود، باکستاب انواع صنایع که واهب البدایع از کتابت و تذهیب و غیره ارزانی فرموده بود، صرف می‌کردم». در پایان اثر نیز یادداشتی درباره طول عمر زین العابدین شیروانی وجود دارد که از اهمیت خاصی برخوردار است.

وی در آنجا به زبان عربی بیان می‌دارد به هنگام آماده کردن این اثر ۷۸ سال داشته و به دلیل ضعف بینایی از شیشه فرانسوی (زجاجیه فرنجهیه) یعنی عینک استفاده می‌نمود. حال اگر تاریخ تألیف اثر را سال ۸۹۳ هـ ق دانسته و سن مؤلف را مطابق گفته خویش ۷۸ سال در نظر بگیریم، تاریخ ولادت او سال ۸۱۵ هـ ق خواهد بود.

استفاده از کلمه شیشه فرانسوی نیز بر این امر دلالت دارد که در آن دوره در شیروان از شیشه‌های عینک و یا خود عینک که از کشورهای غربی آورده می‌شد، استفاده می‌گردید. از ادامه دیباچه چنین در می‌آید که زین العابدین شیروانی در زمره افراد پاک طینت و صوفی مآب به حساب می‌آمده است. همانگونه که خود در دیباچه می‌نویسد: «شب تأمل محاسبه فکر معاد می‌کردم و بعد از فراغ ادای صلوه و تلاوت کلام محیی الاموات مطالعه سیر مشایخ و مثنوی حضرت مولوی قدس سره می‌نمودم».

وی در دیباچه به نام اثر خود نیز اشاره داشته و می‌گوید که چون به هنگام بوستان و دوران گلستان نوشتن اثر را آغاز نموده و در مدتی کوتاه آنرا به پایان رسانده، بدین رو آنرا بستاناً للعارفین و گلستاناً للعبادین نامیده است و در دنبال نیز اعلام می‌دارد که این کتاب را برای اهل بصیرت و خواستاران راه تصوف به یادگار نگاهشته است.

بستاناً للعارفین و گلستاناً للعبادین که عبارت از سه باب (باب اول شامل ده فصل، دوم شامل پنج فصل و باب سوم شامل سه فصل) و صد و اندی حکایت می‌باشد، از لحاظ ساختار و شکل‌گیری همانند گلستان سعدی شیرازی به نثر مسج بوده و با قطعات منظوم مؤلف مزین شده است، بدانگونه که نثر و نظم به تناوب تکرار می‌گردد.

این اثر تألیفی زرین‌العابدین شیروانی همانگونه که از نام آن هم مشخص می‌باشد، کتابی است که با مضمون عرفانی و اخلاقی تأثیر ادبیات کلاسیک ایران بر ادبیات آذربایجان شمالی در زمینه‌های مذکور در قرون بعدی نیز کاملاً آشکار و بارز است.

اثرپذیری ادبیات آذربایجان شمالی از ادبیات کلاسیک ایران که به غنای بیشتر آن انجامید، در قرن نوزدهم میلادی به اوج خویش رسید تا آنجا که در این سده از یک سو برخی از نمونه‌های شاهکار ادبی فارسی همچون شاهنامه ابوالقاسم فردوسی، گلستان سعدی شیرازی و غیره به ترکی آذربایجانی برگردانده شد و از سوی دیگر ادبیات کلاسیک ایران در فرم دهی بعضی ژانرها و شیوه‌های ادبی ملی تأثیر بسزایی نهاد.

در اوایل قرن نوزدهم میلادی، محسن بن عبدالحمید نصیری نویسنده پر استعداد اما نه چندان مشهور گنجه با اقتباس از جواهرالاسمار عماد بن محمد النعیری (سال کتابت ۷۱۴ هـ ق/ ۱۳۱۴ میلادی) به تألیف کتابی تحت عنوان لسان‌الطیر به ترکی آذربایجانی به نثر مسجع همت گماشت که چه از نظر ساختار و ترکیب و چه از نظر مضمون و مشخصات زبانی کاملاً همانند طوطی نامه ضیاءالدین نخشی (متوفی ۷۱۴ هـ ق. ۱۳۵۰ میلادی) می‌باشد. بر این اساس، لسان‌الطیر محسن نصیری را می‌توان به منزله ترجمه آزاد طوطی نامه پذیرفت.

لازم به ذکر است که محسن نصیری در دیباچه لسان‌الطیر از کتاب طوطی نامه نخشی نامی برده و تنها به این مطلب اشاره کرده است که چون قصه میمون و خجسته و گفتار طوطی دلخسته در اوراق روزگار مخفی و نهان مانده بود، بدستور جوادخان زیاداوغلو قاجار حاکم وقت گنجه آن حکایت را با کلک اهتمام خود زیور اصلاح کرد تا دیده شعور اشخاص راغب و طالب آن حکایت قدیم روشن شود.

آنچه که از مقایسه متن لسان‌الطیر با طوطی نامه آشکار می‌شود آن است که محسن نصیری تمام حکایات تألیف خود را از کتاب نخشی اقتباس کرده است و عمده تفاوت این دو تألیف که به مسائل اخلاقی و تربیتی منحصر شده‌اند، به تعداد حکایات و حجم آنها برمی‌گردد. با این توضیح که طوطی نامه ضیاءالدین نخشی ۵۲ حکایت را در بر دارد، در حالیکه لسان‌الطیر محسن نصیری مشتمل بر ۴۹ حکایت است. برای این تفاوت می‌توان ۲ حالت را متصور گشت: یکی اینکه ممکن است نصیری بطور کلی از ترجمه ۳ حکایت طوطی نامه نخشی صرف نظر کرده باشد و دیگر اینکه شاید نسخه خطی طوطی نامه مورد استفاده نصیری دارای ۴۹ حکایت بوده باشد.

البته باید این نکته را نیز خاطر نشان ساخت که محسن نصیری تغییرات کوچکی را در لسان الطیر اعمال نمود، به طوری که برخی قسمت‌های طوطی نامه نخسبی را به اختصار و برخی قسمت‌ها را با افزودن اضافاتی بر متن مترتب نموده که از جمله این تغییرات می‌توان به اشعار ترکی و فارسی که وی از خود و نیز از حافظ شیرازی، محمد فضولی و دیگر شاعران به متن کتاب ضمیمه نموده است، اشاره کرد.

در ارتباط با این مسئله لازم به یادآوری است که ضمیمون حدیقه‌السعدای ملامحمد فضولی که از معروفترین کتب مثل ترکی بشمار می‌رود، نیز مطابق روضه‌الشهدای حسین واعظ کاشفی بوده که تنها فرق عمده میان این دو تألیف به زبان و زمینه سبک و طرز بیان اندیشه آن می‌گردد. بطور کلی باید از عان نمود که تحقیقات تطبیقی متون ترجمه‌های ترکی آذربایجانی قرون وسطی با متون تألیفات فارسی آنها حاکی از آن است که این شاخص‌ها و ویژگی‌های ترجمه در دوران مذکور، به منزله یک سنت و مرسوم بوده و اکثر مترجمین آن دوران به ترجمه آزاد متمایل بوده‌اند. بدین جهت ترجمه‌های قرون وسطی را نمی‌توان با معیارهای ترجمه معاصر مورد ارزیابی قرار داد.

در حال حاضر اطلاعات دیگری راجع به محسن نصیری در اختیار نیست، آنچه از دیباچه لسان الطیر درمی‌یابیم، آنست که وی در دربار خانی گنجه به خدمت مشغول بوده و کتاب مذکور را بنا به دستور حاکم وقت گنجه - جوادخان زیاد اوغلو قاجار - در اواخر قرن ۱۸ میلادی و اوائل قرن ۱۹ میلادی در گنجه به رشته تحریر در آورده است. نثر مسجع لسان - الطیر و پاره‌ای اشعار که از خامه وی به زبانهای ترکی و فارسی تراویده، حکایت از آن دارد که وی شاعر و ادیبی پر استعداد در دوران خود به شمار می‌رفت. بد نیست این نکته را نیز یادآور شویم که جوادخان در مبارزه با سپاهیان ارتش روسیه تزاری در سال ۱۸۰۴ میلادی در شهر گنجه قهرمانانه به شهادت رسید.

لسان الطیر محسن نصیری از سوی سهراب بایراملی، محقق آذربایجانی از نظر متن شناسی مورد بررسی قرار گرفته و متن علمی - انتقادی آن ترتیب یافته است. در سال ۲۰۰۱ و ۲۰۰۹ میلادی لسان الطیر تحت نظر مؤلف این مقاله و سهراب بایراملی در باکو به الفبای لاتین منتشر شده است که چاپ آخرین کتاب ویرایش تازه‌تری از اثر و به عبارتی ویرایش امروزی آنست.

برای بیان یکی دیگر از نمونه‌های تأثیر ادبیات کلاسیک ایران در شکل‌گیری ادبیات آذربایجان شمالی می‌توان از کتاب ریاض‌القدس عباسقلی آقا باکیخانوف که از نویسندگان و

دانشمندان معروف قرن نوزدهم آذربایجان می‌باشد، نام برد. عباسقلی آقا باکیخانوف (۱۸۴۶-۱۷۹۴، ۱۲۶۲-۱۲۰۸) خود در مقدمه ریاض‌القدس راجع به مضمون و ماهیت اثرش چنین می‌نویسد: "بو نسخه جانسوز محنت‌خیز و رساله غم‌اندوز شورانگیز (ریاض‌القدس - م. ن.) وجه انتخاب و اختصار ایله جلاعالعیون کتابدان ترجمه اولونوب...". از این عبارت که به غیر از چند کلمه (بو= این، ایله= به، اولونوب= شده) در بقیه آن، از ترکیبات عربی و فارسی استفاده شده، به صراحت آشکار می‌شود که عباسقلی آقا باکیخانوف این اثر را از طریق انتخاب و اختصار اثر جلاعالعیون علامه محمدباقر مجلسی به زبان ترکی آذربایجانی برگردانده است. مضمون و ساختار ریاض‌القدس نیز بر این امر دلالت دارد. ریاض‌القدس به مانند جلاعالعیون مشتمل بر ۱۴ باب بوده که درباره ۱۴ معصوم خصوصاً امام حسین (ع) و ذکر مصیبت کربلا تصنیف شده است.

مقایسه متون ریاض‌القدس با جلاعالعیون بر این نکته تصریح دارد که اثر عباسقلی آقا باکیخانوف را می‌توان به منزله ترجمه مختصر و آزاد اثر مذکور محمدباقر مجلسی پذیرفت. اینک به عنوان نمونه از هر دو تألیف گوشه‌ای تقدیم می‌گردد:

"حضرت به حر خطاب کرد که مادرت به عزای تو نشیند از ما چه می‌خواهی. حر گفت که اگر دیگری نام مادر مرا می‌برد، متعرض مادر او می‌شدم، اما در حق مادر تو بغیر از تعظیم و تکریم سخنی بر زبان نمی‌توانم آورد. حضرت فرمود که مطلب تو چیست. حر گفت می‌خواهم ترا نزد پسر زیاد ببرم (جلاعالعیون).

"حضرت سلطان کربلا و سردار لشکر شهدا حره دیدی آنان ماتمینده اگلشسون، نیچون بیزه مانعسن؟ حر دیدی اگر اوزگه کیمسه مادریم اسمین ذکر ایتسه‌ایدی البته من داخی آناسینه متعرض اولوردوم. اما آنانگ حقیقینه تعظیم و تکریمدن سوی سؤز اظهار ایده بیلیمز. حضرت بویوردی: مطلبین ندیر. حر عرض ایله‌دی سنی ابن زیاد یانینه آپارماق ایسترم (ریاض‌القدس).

این دو متن که عبارت از چند جمله می‌باشد، کاملاً با یکدیگر مطابقت داشته و بیانگر آن است که متن ترکی ترجمه عینی متن فارسی می‌باشد. با این وجود عباسقلی آقا باکیخانوف در بعضی ادبیات ریاض‌القدس خود را مصنف و مؤلف کتاب می‌نامد. همچنین وی در کتاب دیگر خود به نام گلستان ارم که در مورد تاریخ اران و شیروان و داغستان است، ریاض‌القدس را در زمره تألیفات مستقل خود بر می‌شمارد.

این نکته در دیگر ترجمه‌های ترکی برگردانیده شده از فارسی در قرون وسطی، همچون اسرارنامه احمدی تبریزی (سال ۸۸۴ هـ ق) و شهدانامه محمدحسین کاتب نشاطی (سال ۹۴۵ هـ ق) مترجمین خود را مصنف نامیده‌اند.

میان ریاض‌القدس و جلاءالعیون تفاوت‌های بارزی نیز موجود است که قبل از هر چیز می‌توان به تفاوت حجم این دو تألیف اشاره داشت. حجم متن جلاءالعیون سه الی چهار برابر متن ریاض‌القدس است. مضاعف بر آن عباسقلی آقا باکیخانوف ریاض‌القدس را به نثر مسجع نوشته لکن جلاء‌العیون به نثر عادی است. عمده تفاوت این دو تألیف در آن است که عباسقلی آقا باکیخانوف ریاض‌القدس را به ابیات و قطعات منظوم خود که بیشتر آن به ترکی آذربایجانی است، مزین ساخته در حالیکه متن جلاء‌العیون فقط به نثر است.

با عنایت به مراتب فوق و با در نظر گرفتن تمامی شاخص‌های مضمون و ساختار ریاض‌القدس عباسقلی آقا باکیخانوف، می‌توان آن را به منزله ترجمه آزاد و مختصر جلاء‌العیون پنداشت.

لازم به یادآوری است که عباسقلی آقا باکیخانوف بنا بر تقاضای اهالی شیعه قبه (Quba) در سال ۱۲۳۶ هـ ق (۱۸۲۱ میلادی) ریاض‌القدس را به رشته تحریر درآورده است.

ریاض‌القدس به دلیل داشتن مضامین دینی، مدت زیادی مورد تحلیل و بررسی لازم قرار نگرفت. در همین اواخر مؤلف این مقاله کتاب تحت عنوان ریاض‌القدس باکیخانوف را به منزله نمونه ترجمه کلاسیک نوشته و منتشر ساخته است. علاوه بر آن کتابی راجع به متن ریاض‌القدس تحت چاپ می‌باشد.

عباسقلی آقا باکیخانوف صاحب دیوان فارسی و مثنوی‌های مرآت‌الجمال و مشکلات‌الانوار و چند اثر در زمینه تاریخ، جغرافیا و دستور زبان فارسی است که اکثر آنها به زبان فارسی تألیف شده‌اند.

در برخی از آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده (آخوندوف) (۱۲۹۵-۱۲۲۷/۱۸۷۸-۱۸۱۲) که بنیان‌گذار نمایشنامه‌نویسی در ادبیات معاصر آذربایجان بشمار می‌رود، تأثیر آشکار ادبیات کلاسیک ایران به چشم می‌خورد. به طور نمونه می‌توان گفت که وی حکایت یوسف شاه و یا آلدانمیش کواکب (ستارگان فریب خورده) را با استفاده از تاریخ عالم آرای عباسی اسکندر بیک منشی تألیف نموده است. سوژه حکایت مذکور که در ادبیات آذربایجان شمالی اولین نمونه ژانر پووست (حکایت بزرگ یا زمان کوچک) محسوب می‌گردد، عیناً از کتاب

مذکور اسکندر بیک منشی اقتباس شده است. البته این را هم باید اضافه نمود که میرزا فتحعلی آخوندزاده حکایت مذکور خود را به سبک ادبی نوشته و تغییراتی چند بر آن وارد ساخته است. از جمله آنکه در تاریخ عالم آرای عباسی، یوسف سراج تنها سه روز بر تخت سلطنت می‌نشیند و سرانجام اعدام می‌گردد اما در آلدانمیش کواکب مدت پادشاهی به دو هفته می‌رسد و سرانجام غیب می‌شود.

با وجود این تفاوت‌های جزئی آلدانمیش کواکب میرزا فتحعلی آخوندزاده بیانگر تأثیر عظیم ادبیات کلاسیک ایران در پیدایش ژانرهای جدید در ادبیات قفقاز می‌باشد. همانگونه که در سطور بالا ذکر شده است، تأثیر ادبیات کلاسیک ایران در ترجمه‌های نمونه‌های ادبی فارسی به ترکی آذربایجانی نیز نقش بسزایی داشته که از جمله آنها باید به ترجمه‌ها و اقتباسات سیدعظیم شیروانی (۱۸۸۸-۱۸۳۵/۱۳۰۵-۱۲۵۱) که از معروفترین شعرای عرصه ادبیات آذربایجان شمالی در قرن نوزدهم میلادی به شمار می‌آید، اشاره کرد. سیدعظیم شیروانی تمثیل گربه و موش عبید زاکانی (متوفی ۸۸۱ هـ. ق. مطابق ۱۳۷۰ میلادی) را به طور آزاد از فارسی به ترکی آذربایجانی برگردانیده است. سیدعظیم شیروانی تنها ۶۵ بیت از تمثیل مذکور عبید زاکانی که مشتمل بر ۱۵۹ بیت می‌باشد، به شکل آزاد ترجمه کرده و با افزودن اضافاتی بر آن تعداد ابیات متن ترکی را به ۳۰۰ بیت رسانده است. سیدعظیم شیروانی علاوه بر گربه و موش بعضی حکایات منظوم خود را که تعداد آنها بالغ بر ۱۰۰ حکایت می‌باشد، با اقتباس از بوستان و گلستان سعدی شیرازی و مثنوی معنوی جلال‌الدین رومی به رشته تحریر درآورده که به عنوان نمونه می‌توان به حکایت منظوم موسی و چوپان سیدعظیم شیروانی که اقتباسی است از مثنوی جلال‌الدین رومی، اشاره نمود.

در این زمینه قاسم بیک ذاکر (۱۸۵۷-۱۷۸۴/۱۲۷۳-۱۱۹۸) نیز فعالیت شایان توجهی داشته است. این شاعر معروف قره باغی قرن نوزدهم میلادی در برخی تمثیلات و حکایات منظوم خود از ادبیات کلاسیک ایران بویژه مثنوی و معنوی مولانا جلال‌الدین رومی بهره برده است.

لازم به ذکر است که در ادبیات کلاسیک ترکی قفقاز، ترجمه‌های آزاد بیشتر معمول بوده است. در مجموع با استناد به نمونه‌های مذکور باید اذعان داشت که ادبیات کلاسیک ایران در ساختار، ترکیب و غنای مضامین ادبیات ترکی زبان آذربایجان شمالی به ویژه در شکل‌گیری نثر ادبی ملی نقش بسیار مهمی ایفا نموده‌اند.

منابع:

- ۱) آلدانمیش کواکب. میرزا فتحعلی آخوندوف. باکو، ۱۹۷۷ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۲) بستانا للعارفین و گلستانا للعبادین زین العابدین شیروانی. دست نویس کتابخانه سلیمانیه استانبول، کد حاجی محمود ۲۳۱۴.
- ۳) تاریخ عالم آرای عباسی. اسکندر بیک ترکمان منشی. ۲ مجلد. تهران، ۱۳۳۴.
- ۴) جلال‌العیون محمدباقر مجلسی؛ دست نویس انیستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان، باکو. کد C-۷۱۸
- ۵) ریاض‌القدس عباسقلی آقا باکیخانوف. دست نویس انیستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان، باکو، کد D-۱۴۰
- ۶) طوطی‌نامه ضیاءالدین نخشی. دست نویس انیستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان، باکو، کد M-۸۲
- ۷) کلیات سعدی شیرازی. از روی نسخه تصحیح شده مرحوم محمدعلی فروغی. تهران، ۱۳۷۵.
- ۸) لسان‌الطیر محسن نصیری. دست نویس انیستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان، باکو، کد M-۶۰
- ۹) مثنوی معنوی. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی مولوی. با مقدمه دکتر جواد سلمانی-زاده. باهتمام: جواد اقبال. تهران، ۱۳۷۷.
- ۱۰) محسن نقی سویلو. ریاض‌القدس عباسقلی آقا باکیخانوف بمنزله ترجمه کلاسیک. باکو: نورلان، ۲۰۰۶ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۱) محسن نقی سویلو، آثار ترجمه در قرن ۱۵-۱۶ در آذربایجان (مسائل ترجمه و متن شناسی). باکو: علم، ۲۰۰۰ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۲) محسن نقی سویلو، اسرارنامه، ترجمه ترکی احمدی تبریزی. باکو: نورلان، ۲۰۰۵ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۳) محسن نقی سویلو. تحلیل و بررسی حدیقه‌السعدای فضولی. باکو: نورلان، ۲۰۰۳ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۴) محسن نقی سویلو. شهدا نامه، ترجمه قرن ۱۶ از روضه‌الشهدای کاشفی. باکو: نورلان، ۲۰۰۲ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۵) محسن نصیری. لسان‌الطیر. زیر نظر محسن نقی سویلو، سهراب بایراملی. باکو: تورال ۱، ۲۰۰۱ (به زبان ترکی آذربایجانی).
- ۱۶) محسن نصیری. قوش دیلی. ترتیب کنندگان: محسن نقی سویلو، سهراب بایراملی. باکو: نورلان، ۲۰۰۹ (به زبان ترکی آذربایجانی).

1994- cü ildə AMEA Əlyazmalar institutunun nəzdində mərhum professor C. Qəhrəmanovun sədrliyi ilə “ Din tarixi və nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə dissertasiyaların müdafiəsi üçün İxtisaslaşdırılmış Şüranın yaradılması da ali dini təhsilin inkişafına güclü təsir göstərdi. 1994-1995 –ci illərdə həmin şurada ilahiyyat elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alan ilk alimlər dissertasiyalarını müdafiə etdilər. Bir qədər AMEA –nın Şərqşünaslıq institutunda fəaliyyət göstərən, sonralar yenidən Əlyazmalar institutuna qaytarılan həmin şurada ona qədər iddiaçı ilahiyyat və ya fəlsəfə elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alıb. Bu tədqiqat işlərinin yalnız elmi- nəzəri deyil, həm də böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Onlar çap olunaraq geniş ictimaiyyətə təqdim edilir, dərs vəsaiti kimi tələbələrn ixtiyarına verilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix institutu. VII cildə. Bakı, Elm nəşriyyatı- 2000. VI cvild. 518+48 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 57.1.26 əmr №6.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 57.1. 583.
4. Государственное Архивное Управление при Совете Министров Az. SSR из истории народного образования в Азербайджанской ССР (1920 – 1932) т. 2 стр. 69.
5. Dövlət və din. Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi. №01 Fevral, 2006. 58 səh.)
6. Elçibəy. Azərbaycanın başlayan tarix. Bakı, Abidoğlu nəşriyyatı- 2003. 289 səh.
7. M. Kamal Pilavoğlu. Mübarək günlərimiz. Bakı, Günəş- 2005. 180s.
8. M. Kamal Pilavoğlu. Şəhidlər və qazilər. 40 müqəddəs hədis. 4 – cü kitab. Bakı . 2005. 133 səh.)
9. Məzahir Abbasov. Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə. Bakı, Hərbi nəşriyyat- 2000. 104 səh.
10. Mehdixan Vəkilov. Azərbaycanda mədəni inqilab. (1920-1940) Bakı, Əbilov və Zeynalov qardaşları və oğulları nəşriyyatı-2005.
- 11 Həsi Abdullayev . İslam dini haqqında. Bakı, 1925.

əksəriyyət təşkil edirdi . 20 – ci illərin əvvəllərində Sovet hakimiyyəti tərəfindən təntənə ilə elan edilən “ vicdan və din azadlığı “ prinsipi ruhanilərin vəzifələrini yalnız dəfn mərasimlərində iştirak etməklə məhdudlaşdırdı. Onların bir çox görkəmli nümayəndələri fiziki cəhətdən məhv edildi. Bu mahiyyət etibarını ilə xalqı öz mənəvi kökləri və ənənələrindən ayırmaqdan başqa bir şey deyildi. O zaman dövlət mövqeyindən çıxış edən ədəbiyyat dini xurafat, dindarları isə şərlətan adlandırırdı. “ İslam dini haqqında” adlı kitabçada yazılır: “ O, ancaq müəyyən tarixi şəraitin məhsuludur. Şəriət elmə, mütərəqqi hüquq normalarına təmamilə yabançıdır. Namaz adamları səmərəli işdən qoyur. İslamın təlqin etdiyi oruculuq dindara ağır iztirab , dözülməz fiziki əzab gətirir [11.47.]

Yalnız II Dünya Müharibəsi dövründə məscid və kilsələrdə ibadət və mərasimlərin keçirilməsinə icazə verildi.

Stalinin vəfatından sonra dindarlara bəzi hüquqlar verilməsinə, bir çoxlarına bəraət qazandırılmasına baxmayaraq yalnız Azərbaycan bir dövlət kimi sovet imperiyası tərkibindən sivrilib çıxandan sonra islam elm və ibadət dini kimi öz yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Belə ki, 1991- ci ildə müstəqillik qazanan Azərbaycan əsrlər boyu milli mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmiş islama münasibətini yenidən müəyyənləşdirmək zərurəti ilə üzləşdi. Bu isə dövlətin yeni din siyasətinin işlənilib hazırlanmasını zəruri etdi. Bu siyasət öz əksini Konstitusiyada, “Dini etiqad haqqında” qanunda, Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə fərmanda tapdı. Məscid tikintisi yeni vüsət aldı, Quran tədris edilməyə başlandı. 1989- cu ildə ölkədə ilk islam tədris müəssisəsi olan Bakı İslam Mədrəsəsi yaradıldı. [5.15]. 1991-ci ildən Qafqaz Müsəlmanları idarəsinin Qazılar Şurası tərəfindən Bakı İslam institutu, 1992- ci ildən isə Bakı İslam universiteti kimi qəbul edilən bu müəssisə 2009-cu ilin yayından dövlət statusu alaraq, açılışında şəxsən ölkə prezidenti İlham Əliyevin iştirak etdiyi yeni binada fəaliyyətə başladı.

1992-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları idarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin “ İslamın yayılması: ümmət və şüub problemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi Azərbaycanda elm ilə din arasında körpü salınması üçün müəyyən şərait yaratdı

Həmin ildə Bakı Dövlət universitetinin nəzdində İlahiyyat fakültəsinin açılması və görkəmli akademikimiz V. Məmmədəliyevin oraya dekan təyin edilməsi Azərbaycanda ali dini təhsilin inkişafında yeni bir addım oldu.

klubları və guşələrinə siyasi maarif idarəsinin rəhbərliyi güclənməli və türk qadınları arasında siyasi tərbiyə işləri yaxşılaşdırılmalıdır. Nəhayət, qadın klubları əski yaşayış töküntüləri ilə və hər şeydən qabaq çadra örtülməsi ilə daha qəti mübarizə aparmalıdırlar. Qadın klublarında heç bir qadın çadralı olmamalıdır. Qadın köləliyi əlaməti olan çadranı nümayəndə qadınlar hamıdan qabaq atmalıdırlar. Rədd olsun çadra ! Rədd olsun qadının hər bir köləliyi [4. 125.]

Ölkədə çap olunan “ Şərq qadını “ jurnalı qadınları köhnə həyatın qalıqları ilə mübarizəyə, yeni mədəni həyat uğrunda çarpışmaya çağırırdı.

Sovetlərin fikrincə, Oktyabr inqilabı burjua - mülkədar quruluşunu dağıdaraq Azərbaycan qadınını xan – bəy istismarından azad edəcək, əsirlər boyu haqsızlıq və nadanlıq şəraitində yaşayan şərq qadınını şəriətlə möhkəmlənmiş və ruhanilərin dəstəklədiyi bu zülmədən sivrilib çıxacaqdı . 1929 cu il, aprelin 8 – də “Azərbaycanlı qadınları tam azad etmək “ çağırışı ilə keçirilmiş Azərbaycanın IV Sovetlər qurultayının müraciətində deyilirdi : “ Ruhanilərin və çar çinovniklərinin dəstəklədiyi xanlar və bəylər yüz illər boyu türk qadınını qaranlıqda, nadanlıqda və qul vəziyyətində saxlamışdılar. Onlar bilirdilər ki, azad ana azad uşaqlar tərbiyə edər. Və nəticədə qadınını tam azadlığı və sərbəstliyi xalq kütlələri arasında yeni azadlıq məşəli yandıra bilər”. [4.23.]

AK (b) P – nin XVII qurultayının qərarlarına əsasən respublikada “ Din tarixi və ateizim muzeyi ” yaradıldı. Muzeyi yaratmaqda məqsəd dinin tarixini öyrəniş tədqiq edərək əleyhinə təbliğat kompaniyası aparmaq, onun “ mürtəce “ rolunu göstərən materiallarla geniş xalq kütlələri qarşısında ifşa etmək idi.

Ölkədə yalnız siyasi rəhbərə pərəstiş, qanunvericilik orqanı olan partiyasının hegemonluğunu qəbul etdirmək üçün məscid və kilsələr bağlanır, dini məbədlər sökülür, ruhanilər ağır təqiblərə məruz qalırdılar.

Hər şeyi söküb – dağıtmaqda insanların əqidəsini silib təmizləyəcəklərini güman edən sovetlər 1936 – cı ildə səkkizinci imam Həzrət Rza (ə) in bacısının qəbri olan Bibiheybət məscidini partlatdılar. Məscidlərə qarşı olan qiyam nəticəsində 30 – cu illərin sonlarında Azərbaycanda yalnız 20 məscid formal şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Həmin ildə əlifba bir daha dəyişdirilərək Kirillə əvəz olundu. Bu isə sovetlərin ruslaşdırma siyasətinin yeni mərhələsi idi.

1937 – 1938 – ci illər repressiyanın ən amansız dövrünü yaşayan Azərbaycan keçmiş ittifaqın digər respublikalarına nisbətən daha çox zərər çəkmişdir. Belə ki, 1934 – 1937 – ci illərdə Azərbaycanda 27458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdır ki, onların arasında din xadimləri

dərslərin keçirilməsi Şura psixologiyasına zidd olduğuna görə Xalq Maarif Komissarlığı bir – birinin ardınca bir neçə əmr hazırlayıb bütün təhsil idarələrinə göndərdi : “ Rədd olsun savadsızlıq!” şüarı altında keçirilən bu siyasət bütövlükdə dinə qarşı yönəlmişdi. Odur ki, dini qəlblərində və əməllərində yaşadan ruhanilər və əksinqilabçılar dünyəvi təhsilin əleyhinə çıxdılar.

Respublikada din əleyhinə təbliğat güclənirdi. 1924 – cü ildə Bakıda yaradılan “ Allahsızlar cəmiyyəti “ bu sahədə xüsusi canfəşanlıq göstərirdi. Güya ki fəhlə və kəndliləri ateizm bayrağı altında birləşdirən bu cəmiyyət onları köləlikdən azadlığa aparırdı. Din əleyhinə təbliğata yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və din xadimləri cəlb edilirdi . 1929 – cu ildən başlayaraq dinə qarşı mübarizə daha da genişləndi. Azərbaycan K(b) P MK – nin 1929 – cu ildə keçirilmiş II plenumu “ Azərbaycanda məişət və dini mövhumatla mübarizə təcrübəsi” ilə bağlı bir çox məsələləri müzakirə etmiş və qərarlar qəbul etmişdi.

Hökumətin qərarlarını həyata keçirənlər mollaları, axundları, əfəndiləri, seyyidləri, mərsiyəxanları təhqir və ifşa edirdilər. 1929 – 1937 – ci illərdə bu insanlar məscidlərdən uzaqlaşdırıldı və səsvermə hüququndan məhrum edildilər. Ə. Qarayev Az.K (b) P MK 1929 –cu ildə keçirilən IX qurultayındakı çıxışında söyləmişdir:” İçərişəhər, Kürdəxanı, Qala – Maşağa, Nuxa və Ordubad əhalisinin fanatik əhvali - ruhiyyəsini sındırmaq lazımdır.” [10. 100.]

“ Mədəni inqilab”ın həyata keçirdiyi planlardan biri də “qadın azadlığı” idi. Cəmiyyətin təxminən yarısını təşkil edən qadınları sovet quruculuğuna cəlb etmək üçün Şura hökuməti müxtəlif vasitələrə əl atırdı. Bu işdə islam əqidəsi əsas maneə kimi nəzərdə tutulurdu. Müsəlman ailələri qadının ailədən kənarında fəaliyyət göstərməsinə asanlıqla icazə verməzdilər. Çox vaxt faciə ilə nəticələnməsinə baxmayaraq öz mənafeyi xatirinə qadını ailəsinə qarşı qoyan Şura hökuməti onu sərbəstliyə çağırırdı. Təhsil müəssisələrində qızların sayı artırdı. Qadınları dünyəvi təhsilə cəlb etməkdə böyük marağı olan hökumət onlar üçün bir çox təhsil, eləcə də, məşğuliyyət sahələri açmışdı. Hələ 1924 – cü ildə Azərbaycanda 110 mədəni – maarif idarəsi, 50 oxu zalı, 73 kitabxana var idi. [4.69.]

Qadın klublarında tez – tez keçirilən yığıncaqlarda islamın fanatizm və xurafatla dolu, insanı istismar edən, fəaliyyətdən saxlayan, cəhəlat dolu bir din olması, savadsızlığın aradan qaldırılması üçün yeni əlifbanın öyrənilməsi, əsarət zənciri olan çadrələrin atılması ilə bağlı təbliğatlar aparılırdı. Yığıncaqlardan birində aşağıdakı şüarlar səslənmişdir:” Qadın

kiçik hissələrə parçaladı.[6.115.]

SSRİ tarixində “ Mədəni inqilab “ dövrü adlandırılan 1920 – 1940 – cı illər Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi dəyərlərinə qarşı planlı şəkildə yönəldilmiş amansız vəhşiliklərin şahidi oldu. Nizamilər, Sührəverdilər, Füzulilər, Tusilər yetişdirmiş, istər dini, istərsə də dünyəvi elmləri dərindən əxz etmiş minlərlə dühanın şölələndiyi bir diyarı “ başdan – başa savadsızlar ölkəsi “ adlandıraraq sovetlər “ mədəni inqilab “ siyasətini zorla xalqın əqidəsinə yeritmək istəyirdilər. Savadsızlığın ləğvi, mədəni – siyasi maarifləndirmə, xalq maarifinin yenidən təşkili uğrunda mübarizə “Mədəni inqilab”ın həyata keçirilməsində xüsusi müddəalar idi.

1920 – ci ilin sentyabrında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində təşkil edilmiş Mərkəzi Komissiya bütün şəhər, qəza mərkəzləri və kəndlərdə vahid plan üzrə savadsızlığın ləğv edilməsinə başladı. Bu işdə ilk və başlıca amil ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi idi. Belə ki, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı 1923 – cü il yanvarın 3 – dən dekabrın 25 - ə kimi keçirilən iclaslarında bütün məktəblərdə ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək barədə qərar qəbul etdi. [2. № 6]

Sovet hakimiyyətinin dinə münasibətinin əsas prinsipi məscid və kilsəni dövlətdən ayırmaq idi. Dövlət bütün təlim və tərbiyə işini Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verdi. Dövlət və qeyri – dövlət məktəblərində dini mərasimlərin keçirilməsi qadağan edildi. Azərbaycanda “ mədəni inqilab”ın başlıca sahələri “panislamizm” ə qarşı mübarizə, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək və qadın azadlığı idi. Hələ 1919 –cu il tarixli dekretə respublikanın 8 yaşından 50 yaşına qədər bütün əhalisinin istədikləri iki dildən birində, ana dilində və ya rus dilində savadlandırılmasını zəruri sayan V. İ. Leninin planlarını həyata keçirən Xalq Maarif Komissarlığının 10 sentyabr 1928 – ci il tarixli qərarında deyilirdi : “ Son zamanlar Azərbaycan SSR – nin bəzi rayonlarında, xüsusən, məscidlərdə (mədrəsələrdə) dini təlim verən ruhani məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi nəzərə çarpmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq, sizə bu qeyri – normal halların kökünün kəsilməsində qəti tədbirlər görmək və adı çəkilən məktəblərdə dini dərslərin öyrənilməsi faktlarını aşkarladıqda həmin məktəblərin bağlanması və günahkarların cinayət məəcəlləsinin 157 – ci maddəsinə uyğun olaraq məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün idarə və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığına müraciət etməyiniz təklif olunur.”[3. 583]

Verilən əmrlərə baxmayaraq hələ də bölgələrdə, o cümlədən, Bakı, Zakatala və Salyanın bəzi qəzalarında dini dərslər keçirilirdi. Dini

Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanda islam

Əbilova Zəkiyyə Ağababa qızı

Azərbaycan MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar institutunun böyük elmi işçisi, ilahiyyat elmləri fəvq lisansı.

1920 –ci il, aprelin 27 – dən 28 – nə keçən gecə Bakıda Müvəqqəti İnqilab Komitəsi hakimiyyəti ələ aldı. N.Nərimanovun təbirincə desək, bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirir və Rusiya şablonu üzrə yenidənqurma başlayırdı. [1. 6. 13.]

Bütün müstəmləkəçilər kimi Rusiya da işğal altına aldığı xalqları asan idarə etmək üçün assimlə etməklə yanaşı, onların mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətlərini unutturmağa çalışırdı.[7.42.] Ruslar özlərini Qafqazda möhkəmləndirdikcə bir-birinin dalınca qəbul etdikləri qərarlar xalqın əzm və iradəsinin qırılmasına, onun bir millət kimi yox olmasına yönəldilirdi.” Sovetlər Birliyində yalnız din yasaqlanmadı . Həqiqəti deyənlər, haqqı müdafiə edənlər ya güllələndilər, ya həbsxanalarda, sürgünlərdə məhv edildilər, ya da daimi təqiblərlə üzləşdilər. Bir faktı qeyd edim ki, 1920 – ci ilin avqust ayında oruculuq vaxtı, orta əhyanın axşamı Maştağada Naxır bulağının üstündə (köhnə mədəniyyət evinin arxa divarına yaxın) Kərbəlayi İsmayılın divarına söykəyib kəndin ağızları oruc olan on iki nəfər hörmətli adamını silah bəhanəsi ilə gündüzün günorta çağı güllələmişlər. Onlardan Hacı Mirbala adlı bir nəfər : “ Mən düşməne arxa çevirmərəm.” - deyərək, ölümün gözünün içinə dik baxıb.[9.1.] Azərbaycanın bütün bölgələrində belə və buna oxşar hadisələr baş verirdi. Bütün bunlar əsəbləri tarıma çəkir, özünü “dost” kimi qələmə verən düşməne qarşı nifrət yaradırdı. Adamlar dolanışıqlarını təmin etmək üçün haqqa, ədalətə, qanunlara deyil, hakimiyyətdə olanların buyurduqlarına xidmət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Beləliklə, mənəviyyatda bir aşınma baş verdi. Vətənpərvər, mübariz insanların böyük hissəsi milli azadlıq mübarizəsində fiziki və mənəvi baxımdan məhv edildi. Bir qisim isə ölkəni tərk etmək zorunda qaldı. [8.6.] Rusiya imperiyası Azərbaycan türklərini məhv etmək üçün adını dəyişdirib onları kiçik –

9. Tenişev E.R. Stroy salarskoqo yazıka. <Nauka), 1976, 575 s.
10. Tenişev E.R. Salarskiy yazık. M., İVL-. 1963, 55 s.
11. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2007, 296 s.
12. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 137 s.
13. Qrunina E.A. O forme nastoyşeço-buduşeço na (0)r v turkskix yazıkax. //Turkoloqıçeskie issledovaniya. M., . <Nauka), 1976, s.94-112.
14. Qrunina E.A. indikativ v turetskom yazıke. ADD. M., 1975, 58 s.
15. Dəmirçizadə O.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakt, Elm, 1999, 140 s.
16. Dırenkova N.P. Tofalarskiy yazık//Tyurkoloqıçeskie issledovaniya. M-L., An SSSR, s. 5-23.
17. Qrammatika azerbaydjanskoqo yazıka. Baku, ,<<Elm>>, 1971 , 413 s.
18. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, APi-nin nəşri, 1961, 190 s.
19. Əfəndiyeva T.Ə. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, "Nurlan", 2005.
20. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, Bakı Universitet nəşri, 2000, 374

getmisiniz   gedirsiniz   gedəcəksiniz   mühəndissiniz
 getmişlər   gedirlər   gedəcəklər   mühədis(dir)lər

Göründüyü kimi, mahiyyət etibarilə fərq müşahidə olunmur. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, əgər şəkilçi birində fellərə artırılırsa, digərində adlara (burada

ismə) əlavə olunur. Bunları birləşdirən digər xüsusiyyət həmçinin, onların sıra kateqoriyasına görə də eyniliyidir. Fel zamanlarında hər üç zaman üzrə özünü

göstərir.

Y.Seyidova görgü "Xəbərlilik sintaktik termin olduğuna görə burada termin kimi, 'şəxs' sözüə üstünlük verilə bilər və tərəddüd etmədən həmin kateqoriyanı

"şəxs kateqoriyası" adlandırmaq olar. Əslində bu ad həmin kateqoriyanın təbiətinə tamamilə uyğundur. Ancaq burada nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində "şəxs kateqoriyası" istilahlı bizim nəzərdə tutduğumuz kateqoriyanın bir hissəsinin

adı kimi işlədilib və bu, ənənəyə çevrilibdir. Bu anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Ona görə də kateqoriyanı "şəxs-xəbərlilik kateqoriyası" adlandırmaq daha anlaşılıqlı olar"

(20, s.157). Bu məsələdə Y.Seyidovun mülahizələrinin və "şəxs-xəbərlilik kateqoriyası" adlandırılmasının tərəfdarıyıq.

Ədəbiyyat

1. Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo turetskoqo literaturnoqo yazıka. M.-L., AN SSSR, 1956,569 s.
2. Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo uzbəkskoqo literaturnoqo yazıka. M.-L., AN SSSR, 1960,446 s.
3. Qrammatika noqayskoqo yazıka. Fonetika I morfologiya. Karaçaevo-çerkesskoe otdelenie stavropol 'skoqo knijnnoqo izdatel'stva. Qerkessk. 1973,320 s.
4. Korkina E.İ. Nakloneniya qlaqola v yakutskom yazıke. M., (Nauka>>, 1970, 307 s.
5. Musaev K.M. Qrammatika karaimskoqo yazıka. Fonetika i morfologiya. M.,«Nauka>>, 1964, 343 s.
6. Rassadin V.İ. Morfologiya tofalarskoqo yazıka v sravnitel'nom osveşenii. M., <Nauka>, 1978,286 s.
7. Tumaşeva D.Q. Yazık sibirskix tatar. Çast' vtoraya. İzd. Kazanskoqo Universiteta, 1968, 184 s.
8. Tenişev E.R. Stroy sanq-uyqurskoqo yazıko. M., <<Nauka>>, 1976, 307 s.

dilçilər isə onu zaman forması hesab etmir və ad forması (N.N.Canaşia, A.Qulamov) adlandırırlar.

Üçüncü qrup dilçilər (A.Xaciyev) isə birinci qrup dilçilər kimi *-maqda*, *məkdə* formasını felin indiki zaman forması kimi qəbul edir, lakin onu xüsusi terminlərlə deyil, sadəcə indiki zamanın daxilində qeyd edirlər.

A.N.Kononov hem türk, hem de özbək dilində *-makta*, *-məktə* şəkilçili xüsusi zaman formasının olduğunu göstərir və onu davamlı indiki zaman adlandırır (1, s.229;2, s.214).

Bizim fikrimizce, məsdər +yerlik hal şəkilçisi başqa sozle desek, *-maqda*, *-məkdə* formasını müstəqil zaman forması kimi təqdim etmək düzgün deyildir. İlk

Növbədə qeyd edək ki, bütün zaman formaları müstəqil təsriflənmə xüsusiyyətinə malikdir. Həmin zaman formalarını əmələ gətirən morfoloji göstəricilərdən fərqli olaraq *-maqda*, *-məkdə* forması məsdərin isim kimi hallanması olub, öz-özlüyündə qeyri-predikativ formadır. Ona görə də onu nəinki müstəqil, yaxud yarım müstəqil zaman forması kimi, ümumiyyətlə felin zamanları daxilində vermək düzgün deyildir. Doğrudur, biz *-maqda*, *-məkdə* formasının hərəkət və zaman anlayışına malik olmasını inkar etmirik. Amma yalnız bu xüsusiyyətə görə onu müstəqil zaman forması kimi verə bilmərik. Çünki felin digər şəkillərində də zaman anlayışı vardır. Yalnız zaman anlayışının olması hələ onun felin müstəqil zaman forması olmasına dəlilət etmir. Digər tərəfdən də dilimizdəki bütün zaman formaları inkar şəkilçisi qəbul etdiyi halda, *-maqda*, *-məkdə* formasının *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisi

Qəbul etməsi mümkünsüzdür.

Əslində *-maqda*, *-məkdə* forması xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş ismin zamanlar üzre dəyişmə forması ilə üst-üstə düşür:

oxumaqda idim	müəllim idim
oxumaqdayam	müəlliməm
oxumaqda olacağam	müəllim olacağam

Yeri gəlmişkən, diqqəti bu məsələyə yönəltmək istərdik. Dilçilikdə "şəxs kateqoriyası" və "xəbərlik kateqoriyası" adlandırılan, əslində isə eyni şəkilçilərlə formalaşan, mahiyyətə eyni vəzifəni yerinə yetirməyə xidmət edən bu kateqoriyanı xüsusi terminlərlə təqdim etmək və onları bir-birindən fərqləndirmək düzgün deyildir.

Getmişəm	gedirəm	gedəcəyəm	mühəndisəm
getmişən	gedirsən	gedəcəksən	mühəndissən
getmişdir	gedir	gedəcəkdir	mühəndisdir
getmişik	gedirik	gedəcəyik	mühəndisik

1971-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı kitabda indiki zamanın iki forması göstərilir: 1) –ır⁴ şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman, 2) -

maqda, -məkdə ilə düzələn indiki zaman (17, s.136).

Birinci növ bizə məlum olan indiki zamandır. Göstərilən ikinci indiki zaman isə -maq, -mak məsdər forması ilə *-da, -də* hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ

Gələn indiki zamandır. Məsələn, yazmaqdayam, yazmaqdasan, yazmaqdadır, yazmaqdayıq, yazmaqdasınız, yazmaqdadırlar və s .

Bəzi dilçilərimiz isə -maqda² şəkilçisini indiki zamanın 2-ci bir forması kimi deyil, felin xüsusi bir forması – şəkli kimi təqdim etmişlər. Z.Tağızadə -maqda²

şəkilçisinin felin davamlı şəklinin morfoloji göstəricisi olduğunu göstərir (18, s. 145).

Prof. T.Ə.Əfəndiyeva *-msqda, -makdə* şəkilçisi ilə bağlı yazır: "Bu şəkilçi ilə əmələ gələn zaman formalarını (danışanın nöqtəyi –nəzərindən) maksimal şəkildə obyektiv olan xəbər şəklinin zaman formaları qrupuna aid etmək lazımdır"(19, S. 24).

Azərbaycan dilindən başqa türk, qaqauz, qırğız, qazax, qaraqalpaq,, noqay, özbək, qaraçay-balkar, uyğur, qumuq dillərində də *-maqda, -məkdə* və eyni

Mənanı bildiren bu və ya digər formalardan istifadə olunur. Bu dillərdən Azərbaycan dilində *-maqda, -məkdə*, türk dilində *-makta, -mekte, -mada, -mede*, qaqauz dilində *-makta, -mekte*, qumuq dilində *-maqda, -mekde*, özbək dilində -

maqda, uyğur dilində *-maqta, -maktə*, krım-tatar dilində *-maqta, -mekte* şəkilçi variantları, qazax dilində *-(u)uda, -(ü)üde*, qırğız dilində *-(u)uda, -(ü)üdü*, qaraçay-balkar dilində *-uçu, -uçan*, noqay dilində isə *-(u)uda, -(ü)üde* şəkilçisi variantları işlənir. Bu forma qaraçay-balkar dilində bir qədər fərqli mövqeyə malikdir. Belə ki, sadaladığımız türk dillərində bu şəkilçilərdən yalnız biri müşahidə olunduğu halda, qaraçay-balkar dilində hər iki şəkilçi variantından istifadə olunur.

Azərbaycan dilində bu "zaman forması"na münasibetlə bağlı fikir ayrılığı digər türk dillərində də özünü göstərir. Belə ki, haqqında danışdığımız forma

yuxarıda sadaladığımız türk dillərində müşahidə olunsa da, əgər dilçilərin birinci qismi -maqda, -məkdə formasını felin indiki zaman forması kimi (A.N.Kononov) qəbul edib xüsusi terminlərlə təqdim edirsə, ikinci qisim

C.Curayeva da özbək dilində *-a, -y* şəkilçisilə düzələn bu zaman formasını indiki-gələcək zaman adlandırır və onu gələcək zamana daxil edir.

Sibir tatarlarının dilini tədqiq etmiş D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, tom dialektində (zuştinsko çarskii qovor) *-r* ünsürü ilə əmələ gələn indiki-gələcək zaman formasını gələcək zaman daxilində verir.

A.Xaciyev digər əksər müəlliflər kimi əvvəllər indiki-gələcək zaman formasını indiki zamanın fel forması kimi nəzərdən keçirirdi, lakin sonralar onu xüsusi növ kimi ayırmağa başladı. O qeyd edirdi ki, ona yalnız indiki yaxud yalnız gələcək zaman forması kimi baxmaq olmaz¹.

A.N.Kononov türk dilində indiki zamanı 3 zaman formasından ibarət olduğunu göstərir: *-yor* şəkilçisilə düzələn indiki zaman *I, -r, -ir -ar* şəkilçisilə formalaşan indiki-gələcək zaman, *-makta, -mektə* şəkilçisilə düzələn davamlı indiki zaman.

A.N.Kononov özbək dilində də indiki zamanın 3 formasını - indiki-gələcək zaman (*-a, -y*), konkret indiki zaman (*-yap*), davamlı indiki zaman (*-mokda*)

formalarının olduğunu qeyd edir.

E.R.Tenişev sarı-uyğur dilində 3 indiki zaman formasının olduğunu bildirir.

Müəllif *-p+par* (II və III şəxslər üçün həmçinin *-dro*) ilə düzələn formanı indiki zaman I, *-yaq, -qaq, -gek, -kek* ilə əmələ gələn formanı indiki zaman II, *-öyan, -*

uyan şəkilçisilə düzələn formanı indiki zaman III adlandırır (9, s.83-86).

V.i.Rassadinin <<МорОоJrorr{fl roSuapcKoro fl3brKa B cpaBHrareJrbHoM ocBerlennvr>> adlı əsərində indiki zamanın 3

formasını göstərir: adi indiki zaman (*-*

dır(ı), -dir(i), -dur(u), -dür(ü)), konkret indiki zaman (*-u, -ı*), davamlı indiki zaman (*-bışaanqa*) (6, s.201 -208).

E.İ.Korkina yakut dilində indiki zamanın yalnız bir formasının - indiki-gələcək zamanın olduğunu bildirir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində də indiki zamanın sayının artırılması halları olmuşdur. *-ır -ir, -ur -ür* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman formasından başqa

Bəzən *-maqda, -məkdə* şəkilçisini də indiki zaman şəkilçisi kimi təqdim etmişlər.

¹- Bax: K.

A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, V.Q.Quzev) V.A.Qordlevski, E.A.Qrunina, K.M.Lyubimov, N.N.Canaşia və başqa türkoloqlar türk dilində *-ır, -ir, -ur -ür, -ar -ər, -r* şəkilçili həmin bu zaman formasını indiki-gələcək zaman adlandırırlar. Lakin bu zaman formasının hansı zaman daxilində verilməsi, təqdim olunması da dilçilər arasında həmişə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Belə ki, dilçilərin bir qismi adlandırdıqları indiki-gələcək zaman formasını indiki, bir qismi isə gələcək zamana daxil edir.

E.A.Qrunina "Türk dillərində $-(^0)r$ şəkilçili indiki-gələcək zaman formasına dair" adlı məqaləsində bununla bağlı yazır: "Qədim türk yazılı abidələri indikativin elə vəziyyətini eks etdirir ki, burada indiki zamanın funksional- semantik zonası bir forma ilə $-(^0)r$ şəkilçili indiki-gələcək zamanla ifadə olunur. O, aktual indiki, ümumi indiki (o cümlədən, zamanda lokallaşmayan hərəkət mənaları ilə) və gələcək (potensial və niyyətli gələcək) mənaları ilə çıxış edir" (13, s.94).

Müəllif bu bölgünü müasir türk dillərinə də şamil edir (14, s.28).

Ə.Dəmirçizadə yazır: "XI əsrin məşhur dilçisi M.Kaşğari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpçaq dillərində də «-r -» , hərfinin həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini "Kitabi-divani-lugat et-türk" əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir" (15, s.79).

Burada maraqlı mövqeyə malik olan dilçilərdən biri rus türkoloqu A.N.Kononovdur. Türk və özbək dillərini tədqiq edən rus türkoloqu A.N.Kononov özbək dilində *-a, -y* şəkilçisi ilə formalaşan indiki-gələcək zaman formasını indiki zaman, türk dilində *-r, -ır, -ar* şəkilçiləri ilə əmələ gələn formanı indiki-gələcək zaman adlandırır və onu indiki zaman daxilində təqdim edir (1, s.225).

N.K.Dmitriyev isə bu formanı indiki-gələcək zaman adlandırsa da, A.N.Kononovdan fərqli olaraq onu indiki zamana deyil, gələcək zamana aid edir.

-ır şəkilçili zaman formasına maralı münasibətlərdən biri N.P.Direnkovanın münasibətidir. Belə ki, müəllif *-ır* şəkilçisini gələcək zamanın formal əlaməti kimi

göstərsə də, "eyni zamanda indiki zaman mənasını" (16, s.18) bildirdiyini yazır. Bu o deməkdir ki, *-ır* şəkilçisi tofalar dilində hem indiki, hem də gələcək zamanı ifadə edir. Məsələn, men qılırmen, sen qılırsen, ol qılır ve s. dedikde həm indiki, həm də gələcək zaman nəzərdə tutulur.

(1, s.223), özbək dilində *-a,-y* şəkilçisi ilə formalaşan zamanı indiki-gələcək zaman (2, s.209) adlandırdığı halda, müəllif türk dilində *-ır -ir, -ur -ür, -ar, -er* şəkilçili zaman formasını indiki-gələcək zaman adlandırır. N.A.Baskakov noqay dilində (3, s.222), E.İ.Korkina yakut dilində indiki-gələcək zaman (4, s.33), K.M.Musayev karaim dilində (5, s.278) indiki zaman, V.i.Rassadin tofalar dilində adi indiki zaman (6, s.201), D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində (7, s.50), E.R.Tenişev sarı-uyğur dilində (8, s.83) indiki zaman I, E.R.Tenişev salar dilində gah indiki zaman I (9, s.138), gah da danışiq anında indiki zaman (10, s.29) terminləri ilə təqdim edirlər.

Müasir türk dillərində özünü göstərən zaman formalaından biri indiki-gələcək zaman¹ formasıdır. Bu forma bizi türk dillərində *-ar, -ar, -r* şəkilçisi, digər türk dillərində isə *-a, -ə (-e), -y* şəkilçisi vasitəsilə formalaşır. Mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bu zaman formasının indiki yaxud gələcək zamana aid olmasıdır. Bu baxımdan dilçiləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. indiki-gələcək zamanı indiki zaman daxilində təqdim edənlər

(N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, N.E.Haciaxmədov, E.İ.Korkina)

2. indiki-gələcək zamanı gələcək zaman daxilində təqdim edənlər (C. Curayeva, D. Q. Tumaşeva)

Müasir türk ədəbi dilində keçmiş, indiki və gələcək zamanlardan başqa, dördüncü qrammatik zaman anlayıcı vardır və bu türk dilçiliyində birmənalı qəbul olunur. Haqqında danışdığımız zaman "geniş zaman" anlayışıdır. Geniş zaman

formasını haqqında türk dilçisi Z.Korkmaz yazır: "Geçmiş, şimdiki və gələcək zaman gibi bütün ana zamanları içine alan, yani fiilin gosterdiği oluş ve kılışın her zaman yapıldığını veya yapılacağını gösteren; bir sınırlama ve kesinlik kavramı

taşımayan zaman geniş zamandır (1 1, s.100).

A.Axundovun da bununla bağlı fikri maraqlıdır: "*-ar, -er, --ır, -ir, -ur, -ür, -r* - formasına malik olan gələcək zaman gələcək zaman bildirməklə bərabər müzare (aorist) məzmununu da daşıyır. Yəni bir çox hallarda gələcək zamandan başqa keçmiş, indiki və gələcək zamanların hamısını əhatə edən geniş zaman mənasını ifadə edir" (12, s.86).

¹ -Müzare geniş zaman

Zahid Khalil, Teimur Elchin, Fikret Sadikh, gives the patterns from the translations of world literature, done by the above-mentioned poets.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN İNDİKİ ZAMAN FORMASININ TƏDQİQINƏ DAİR

Dr. GÜLNARƏ FƏXRƏDDİN qızı ƏLİYEVƏ

Məlum olduğu üzrə, türk dillərində felin digər zamanlarından fərqli olaraq

indiki zaman formasının morfoloji əlamətləri öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində indiki zamanın ifadəsi üçün yalnız bir morfoloji göstəricidən istifadə olunduğundan indiki zamanın formaları keçmiş zaman formaları qədər çox deyil. Bu həm də keçmiş zamanın indiki zamana nisbətən daha geniş zaman kəsiyini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri əksər türk dillərində sabit olduğu halda, indiki zamanın göstəriciləri haqqında bunu söyləmək çətindir.

Bildiyimiz kimi, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərin hər birində indiki zaman özünəməxsus şəkilçilər qəbul etməklə - Azərbaycan dilində *-ır, -ir, -ur -ür*, türk dilində *-ı4)yor*, türkmən dilində *-yor, -yər*, qaqaz dilində *-er, -ər*

şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Qıpçaq və bulqar qrupu türk dillərində, yəqin, çuvaş dillərində isə əsasən, *-a, -e, -y* şəkilçiləri ilə formalaşır. Karluq qrupu türk dillərində də vəziyyət bir qədər başqadır. İndiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün özbək dilində *-a, -y*, salar dilində *-por*, sarı-uyğur və yeni uyğur dillərində *-ppar* şəkilçilərindən istifadə olunur. Bir cəhəti de qeyd edək ki, oğuz qrupu türk dillərindən başqa (türkmən dili istisna olmaqla) digər türk dilləri indiki zaman formalarının sayının daha çox olması ilə diqqəti cəlb edir.

Türk dillərində indiki zamanın da müxtəlif terminlərlə ifadəsi mövcüddür. Belə ki, yalnız bir indiki zaman formasının işləndiyi türk dillərində bu zaman forması indiki zaman adı altında təqdim olunur. İki və daha artıq indiki zaman forması türk dillərində isə müxtəlif terminlərlə ifadə edilir. A.N.Kononov türk dilində *-ı⁴yor*, şəkilçili indiki zamanı indiki zaman I

Aşaram mən mayallaq.
Sındırram qol-qıçımı,
Olaram şikəst, çolaq!1

Təmsilin, eyni zamanda uşaq təmsilinin son yüksəklik keçən əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Son illərdə uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii axtarışlarında istər janr, istərsə də sənətkarlıq xüsusiyyətləri müşahidə olunur, müstəqillik dövrünün həqiqətləri, milli özünüdərk, milli irsi və folklorla qayıdıyla əlaqədar yeni mətləb və motivlər təbliğ olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Elçin T. «Mənim kiçik ulduzlarım», s.131

Elçin T. «Torağayın nəğməsi», s.32

Əlibəyli X. «Əziz komissar», Bakı, Gənclik, 1980, 110 s.

Əhmədova A. Müasir Azərbaycan uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər). Bakı, ADPU, 2001, 116 s.

Mahmud Q. «Yağış yağır dənizə», Bakı, Gənclik, 1985, 274 s.

Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı («Qobustan», «Rəhbər» və «Məktəb» jurnalları əsasında. Bakı, «Elm», 1977.

Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, ADPU, 1992.

Mehdizadə M. Uşaq ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan müəllimi, 6 oktyabr 1966.

Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif», 1984, 332 s.

Tapdıq İ. Özünə görüş. Bakı, Yazıçı, 1984, 320 s.

Xəlil Z Göydən üç alma düşdü. Bakı, Gənclik, 1974, 119 s.

Xəlilov Z. Детская литература. Азербайджана. Москва, Детская литература, 1987.

SUMMERY

THE DEVELOPMENT OF MODERN CHILDREN'S FABLE AND ITS REPRESENTATIVES

The given article upon the origin, development and educational importance of modern children's fable. The author also tells about the creative activity of the children's poets-fabulists, such as Tofik Mahmud,

¹-(T.Elçin. «Mənim kiçik ulduzlarım», s.131).

Şairin Yaz dəftəri, Yay dəftəri, Payız dəftəri, Qış dəftəri, «Gözlər» və s. kimi alleqorik silsilələrində müəllif təbiətin, fəsilələrin öz dili ilə danışır.

T.Elçinin tərcümə poeziyası sahəsində böyük xidmətləri var. Onun rus, belorus, gürcü, latış Moldov, Şimali Qafqaz xalqlarının poeziyasından, habelə ingilis, fransız, çex, yunan, yapon poeziyasından etdiyi tərcümələr uşaq poeziyasının maraqlı nümunələridir. Ən başlıcası bu şeirlər uşaq təmsilinin Qərb nümunəsi haqqında parlaq təsəvvür yaradır.

Tərcüməçi ingilis poeziyasından «Mıx və nal» təmsilini Azərbaycan dilində məharətlə səsləndirir.

Mıx tapılmadı,
Düşdü, itdi, nal.
Nalı düşən at
Büdrədi dərhal.
At büdrəyəndə
Başçı vuruldu
Sıvari qaçdı,
Basıldı ordu.
Doluşdu düşmən
Şəhərə birdən
Alındı qala.
Çünki bircə mıx
Tapmamışdılar
Vurmağa nala!

Çex xalq poeziyasından götürülmüş «Ot çalını» adlı təmsil də səciyyəvidir. Qoca dovşanın tülkünün, ağcaqanadın və milçəyin gördüyü birgə işin nəticəsini milçəyin tənbelliyi korlayır. Bu tənbellikdə daha çox milçəyin iş əzmindən məhrum olmasıdır.

Qoca dovşan çaldı otu,
Tülkü lələ vurdu taya,
Ağcaqanad daşdı tez,
Milçək yığdı arabaya,
Gətirdilər samanlığa,
Başladılar yamanlığa.
Ayağını çəkdi milçək,
Arabadan çıxırdı bərk.
Çardağa çıxmaram yox,

Məhkəmə qurdular tülküyə
Çox ziyan vermişdi ölkəyə
Hakimə deyirdi: sən inan
Günahım olmayıb heç zaman.

Ah çəkib boynunu bükürdü
Zarıyb göz yaşı tökürdü
Deyirdi burdadır Şahidim
Soruşun, o desin mən deyim.

Tülküdən alınca buyruğu
Qalxırdı yerində quyruğu 1

T.Elçinin kiçik təmsilləri də heyvan mövzunun özünəməxsus davamıdır. «Donuz», «Öküz», «Dayı», «Ulaq» kimi kiçik təmsillərdə müəyyən satirik mətləblər ifadə olunmuşdur.

Kəndxuda qoydular öküzü,
Mallara bu oldu ilk sözü.

Mən sizə etməyəm yamanlıq,
Amma ki, mənimdir samanlıq²

«Ulaq» adlı təmsildə də ulağa ətirli reyhanı iyləmək cəhdi baş tutmur. Ulaq reyhanı iyləmək əvəzinə yeyir və bununla özünün nəyə qadir olduğunu təsdiqləyir.

T.Elçinin «Mənim kiçik ulduzlarım» (1985) kitabındakı şeirlər, andlar, laylalarda da təmsil xarakterli parçalar vardır. «Əl-əlcək», «Göz-gözlük», «Qulaq-qulaqcıq», «düz-düzlük» kimi alleqorik şeirlərdə bədii dil baxımından maraqlı qarşılaşma tapılmışdır. «Göz-gözlük» alleqorik şeirində deyilir:

Gözlər birdən yoruldu,
Elə bil ki, kor oldu.
Duman gəldi gözlərə
Pərdə çəkdi üzlərə.
Gildir-gildir yaş axdı,
Bərk axdı, yavaş axdı.
Buna biz necə dözək?
Köməyə gəldi güzlük.³

1 - (T.Elçin. «Torağayın nəğməsi», s.31).

2 - (T.Elçin. «Torağayın nəğməsi», s.32).

3 - (T.Elçin. «Mənim kiçik ulduzlarım», s.31).

etmişdir. T.Mahmudun «Xeyirxah dələ», «Kəpənək gözəlliyi», «Ədalətli fil», «Kəpənək və qarğa» və s. əsərləri «Dalğalar» toplusunda (1976) verilmiş, hekayələr, əfsanələr, nağıllarla yanaşı uşaq təmsili sahəsində uğur əldə etdiyin göstərir.

Şairin «Yağış yağır dənizə» kitabında (1985) «Oxuyan qurbağa», «Hirsli dəvə», «Fil və Sərçə», «Paxıl tülkü» kimi əsərləri uşaq təmsillərinə tipik misal ola bilər. Kitabda verilmiş «Meşənin rəngləri» mənzuməsini də alleqorik poema adlandırmaq mümkündür.

«Hirsli dəvə» təmsili dəvənin ancaq səhra ilə bağlılığını, doğma mühitin təbii şəraitin rolunu göstərməkdədir. Buna görə də dəvə «meşələr ölkəsini» bəyənmir, öz səhrasını seçir.

Sallayıbdır bu dəfə

Dodaqlarını dəvə

- Bax səni gətirmişik.

Meşələr ölkəsinə

Sərinlən, yat, kef elə,

Çəkil bir kölgəsinə

Neyləyirəm meşəni

Səhra çağırır məni!

«Fil və Sərçə» təmsilində Sərçənin Fili udmaq təşəbbüsü də ədəbi kontrastdan başqa bir şey deyildir. «Paxıl tülkü» əsərində tənqid hədəfi tülkünün qonşusuna paxıllığı və sərvət hərisliyidir. Hətta qonşusunun üzündəki xala həsəd apararı sonda paxıllıqdan məhv olur. T.Mahmudun dünya uşaq ədəbiyyatında tərcümələri arasında alleqorik nümunələr də vardır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Teymur Elçindir (1924-1991). Hələ 30-cu illərin sonundan yaradıcılığa başlayan T.Elçinin ilk kitabı («Qar qızı») 1955-ci ildə çap olunmuşdur. T.Elçinin alleqoriya və təmsilləri əsasən «Bahar, adlar, uşaqlar» (1966), «Sözlər, nəğmələr, nağıllar, laylalar» (1969), «Şəkərim, duzum» (1977), «Torağayın nəğməsi» (1979), «Mənim kiçik ulduzlarım» (1985) kitablarında toplanmışdır.

«Torağayın nəğməsi» kitabı şeirlər, təmsillər, atalar sözləri, poemalardan ibarətdir. Şairin təmsillərində heyvanlar mövzusu aparıcı yer tutur. Tülkünün Şahidi quyruğu olar – bu qanadlı söz T.Elçinin «Tulanın şahidi» təmsilindən də keçir.

¹ - (T.Mahmud. Yağış yağır dənizə. Gənclik, Bakı, 1985, s.14).

Şairin bir çox təmsilləri ilə alleqorik ruhlu şeirləri onun «Əziz komissar» (1980) kitabında toplanmışdır. Burada «Məni Günəşə at», «Qarışqa», «Ördək dedi», «Ulaq və inək», «Leylək və qurbağa», «Tülkü və canavar», «Dovşan və Ulaq», «Hacıləylək əfsanəsi», «Sağ ol Dələ», «Qartal və Tülkü» və s. kimi təmsillər X.Əlibəylinin uşaq təmsili sahəsində də uğurlar qazandığını göstərir. «Ördək dedi» təmsilində ördək özünün qabiliyyətini (Suda üzmək, havada sürmək) etiraf edirsə öz yerinə görə «xəcalət çəkir». «Ulaq və inək» təmsili heyvanlara xoş xüsusiyyətlər haqqındadır:

Uzandıqca qulağı

Dərd alırdı ulağı

Ona söylədi inək:

- Gəl sən ağıl dərdi çək!

Tülkü obrazı əksər uşaq şairlərinin əsərlərindən keçdiyi kimi X.Əlibəylinin də əsərlərindən keçir. Bu obraza bir «Qartal və tülkü», «Tülkü və canavar», «Hacıləylək əfsanəsi» və s. təmsil şeirlərdə rast gəlirik. «Tülkü və canavar» təmsilində Canavar Tülküyə təklif edir ki, ova gedəndə dizin-dizin sürünərək getsinlər. Tülkü isə ona deyir, dizlərini nahaq yerə ağrıtmə, səni quyruğumla süpürərəm...

X.Əlibəylinin «İş və söz» adlı alleqorik şeiri də xalq bədii təfəkküründən qidalanan maraqlı ədəbi nümunədir. Müəllif işi möhkəmlikdə dağla, sözü isə quşun tükü ilə müqayisə edir və belə bir poetik nəticə çıxarır.

Gah şirin, gah acıdır,

İşlə söz cüt bacıdır.

Söz işsiz dolansa tək,

Onu aparar külək².

Bütünlükdə şairin azsaylı oxucularına aşladığı həqiqətlər sırasında xalq müdrikliyindən doğan, yeni forma və inəzmun kəsb edən epik-lirik şeirləri vardır.

Çağdaş Azərbaycan təmsilinin inkişafında Şair Tofiq Mahmudun mühüm əməyi vardır. O, keçən əsrin 50-ci illərində yaradıcılığa başlamış, yaradıcı fəaliyyəti boyu 20 kitab çap etdirmişdir. İlk kitabı olan «Yola çıxaram»dan (1959) başlayaraq o əsasən uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərmiş, alleqorik nağıllarını və təmsillərini də uşaqlara həsr

¹ - (X.Əlibəyli. «Əziz komissar», s.59).

² - (X.Əlibəyli. Əziz komissar, s.7).

mütəxəssisləri bu barədə mülahizə yürütməyə şövq etmişdi. Görkəmli pedaqoq və metodist, uzun müddət Azərbaycan SSR maarif nazirliyinə başçılıq etmiş, professor M.Mehdizadə uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqədar bir məqaləsində yazırdı: «Bəlkə cırtdanlar və divlər, xoruz babalar və hiyləgər tülkülərdən yazmaq indiki dövrdə uşaqlara lazım deyildir. Xeyr, elmin və texnikanın insan həyatına amiranə bir surətdə daxil olması, uşağın uşaqlığını, onun yaşına məxsus olan marağını heç də inkar etmir. uşaqlar nağıllar, heyvanlar və quşlar, ümumiyyətlə təbiət aləmi ilə maraqlanmış və yenə də maraqlanacaqdır. Bu, onun xüsusi aləminin tələbidir» (M.Mehdizadə. Uşaq ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan müəllimi, 8 oktyabr, 1966).

Uşaq ədəbiyyatının problemləri postsovet dövründə diqqət mərkəzində dayanmış, Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayında (1998), N.Cəfərov, Z.Xəlil və b. ədəbiyyatşünasların çıxışlarında xüsusi müzakirə mövzusu olmuşdur. Çıxışlarda uşaq ədəbiyyatının məhsuldarlığının zəiflədiyi və sənətkarlığın azaldığı qeyd edilmişdir» (A.Əhmədova. Müasir Azərbaycan uşaq poeziyası. ADPU, 2001, s.81).

Bütünlüklə XX əsr təmsil baxımı Azərbaycan ədəbi inkişafı üçün çox əlamətdar bir dövr olmuşdur. Təmsil bir janr və ədəbi növ olaraq yüksək mərhələyə çatmış, təkmilləşmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da alleqoriya və təmsil yaradıcılığı sahəsində əhəmiyyətli işlər görmüş, həmin janrlarda maraqlı nümunələrin yaranmasını təmin etmişdir. Dövrüdür, Azərbaycan sovet uşaq təmsillərinin prinsipcə ənənəvi təmsillərdən elə bir kəskin fərqi yoxdur. Bu mənada təmsil janr sovet dövründə ideologiyanın toxunmadığı və ya az toxunduğu sahələrdən biridir.

Sovet dövründə sırf uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan M.Rzaquluzadə, X.Əlibəyli, İ.Tapdıq, T.Elçin, Z.Xəlil, T.Mahmud və b. alleqoriya və təmsil yaradıcılığı ilə məşğul olmuşlar. Onların da yaradıcılığında ənənəvi olaraq bitki və heyvanat aləminin nümayəndələri aparıcı yer tuturlar. Məsələn, Xanımana Əlibəylinin uşaq şeirləri arasında təmsillər geniş yer tutmasa da çıxarılan mənəvi nəticə, ibrətamiz sonluq baxımından bu şeirlərdə maraqlı bir ümumiləşdirmə, nümunəvi bir çıxarış vardır.

X.Əlibəylinin «Dəvə oynayanda qar yağar» təmsilində heyvanların bir otlaqda rəqs mərasimini dəvənin buraya gəlişi pozur: Dəvənin oynaması tavanı yerində oynadır, dostlarının kef mərasimini pozur. Buna görə də müəllif təmsilinin sonluğunu belə bir ibrətamiz xalq məsəli olan «dəvə oynayanda qar yağar» ilə bitirir.

yenilikləri, janr-üslub axtarışları əhatə olunmuşdur. Xüsusilə, XX əsrdə Azərbaycan ədəbi inkişafının yığcam mənzərəsi verilmişdir. Burada bütövlükdə uşaq ədəbiyyatı ilə yanaşı A.Səhhət, A.Şaiq kimi sənətkarların təmsil yaradıcılığına Hikmət Ziya, Tofiq Mahmud, Tofiq Mütəllibov və b. şairlərin irsinə də yer verilmişdir. Kitabda yazdığı son sözdə rus tənqidçisi İqor Motyaşov Zahid Xəlilin yaradıcılığı haqqında yazır: Zahid Xəlilin bütün nağılları, süjet və kolliziyaların rəngarəngliyi çərçivəsində şair-sənətkarın sərbəst və ecazkar fantaziyasının məhsuludur və xeyir haqqında az və çox dərəcədə şərh qarşı qoyulan xeyir haqqındadır (İqor Motyaşov, s.207).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı istər partiya və dövlət xətti ilə, istərsə də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının xətti ilə keçirilmiş tədbirlər də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan KP MK 1951-ci ildə «Uşaqların bədii tərbiyəsinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərardan sonra həmin ilin noyabrında Azərbaycan Yİ-ndə uşaq ədəbiyyatının vəziyyətinə həsr olunmuş iclası keçirilmişdi. 1952-ci ilin martında M.F.Axundov adına Opera və Balet teatrında «Uşaq kitabları həftəliyi» keçirilmiş, uşaq ədəbiyyatına dair əsər və kitabların çapı sürətlənmişdi. Əgər 40-cı illərdə uşaq alleqoriyası sahəsində yalnız İsmayıl Soltanın «Əqrəb və qurbağa» kitabı çap edilmişdirsə, 50-ci illərdə bunların sayı çox olmuşdur.

Təbii ki, uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri ilk dəfə olaraq müzakirələrə çıxarılması Azərbaycan yazıçılarının II qurultayına təsadüf edir (15-18 aprel 1954). Burada S.Rəhimovun, M.Hüseynin, S.Rüstəmin, İ.Əfəndiyevin məruzələri ilə yanaşı Qılman Musayevin «Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı» adlı məruzəsi də dinlənilmişdi. Artıq növbəti il iyunun 24-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş geniş plenumu keçirilmiş və yazıçı M.Rzaquluzadə uşaq ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında məruzə etmişdi.

Bu dövrdən başlayaraq uşaq ədəbiyyatında gedən proseslər vaxtaşırı diqqət mövzusu olmuşdur, «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti» 28 oktyabrı 1961-ci il tarixli nömrəsində xəbər verirdi ki, oktyabrın 26-da Yazıçıların Natavan adına klubunda uşaq ədəbiyyatına dair müşavirə keçirilmişdir. Müşavirəni İmran Qasimov giriş sözü ilə açmış, Teymur Elçinin uşaq poeziyası, M.Rzaquluzadənin uşaq nəşri, M.Seyidzadənin uşaq dramaturgiyası haqqında məruzələri dinlənilmişdir. Müzakirələrdə R.Rza, S.Rəhimov, H.Qasimzadə və b. çıxış etmişlər».

Uşaq ədəbiyyatının bir çox problemləri ədəbi ictimaiyyəti məşğul etdiyi kimi onun növləri və janr əlvanlığı da diqqəti cəlb etmiş, müxtəlif

«Hörümçək və mozalan» zahirən bir uşaq şeiri təsiri bağıqlasa da əslində uşaq təmsilidir. Təmsildə mozalanın özündən arxayınlığı onun hörümçəyin hörmüş «ağ pərdəli ipək tora» düşərək məhv olması ilə bitir.

Bir tor hördü Hörümçək
Deşik-deşik ağ ipək
Yaşıl göz bir Mozalan
Görüb qəşəng pərdəni
Dedi ki, mən deşərəm.

Bu ağ ipək pərdəni
O qurtarıb sözünü
Vızıltıyla özünü
Çırpdı bu qəşəng tora
Amma ilişdi ora!

Şairin «Ayı balası», «Qanqal», «Sərçələr», «Sifirin nağılı» və s. şeirlərində təmsil və alleqoriyanın uşaqlar üçün yazıldığını asanlıqla aydınlaşdırmaq olar. «Ayı balası» şeir təmsilində bir boz ayı balası çalışqan arıların pətəyinə daş atır və bununla zəhmətkeş arıları qəzəbləndirir. Arılar yekdilliklə cumub sancmağa başlayırlar. Ayı balası özünü güc-bəla ilə bu hücumdan qurtarır. Yersiz təcavüz nəticəsiz qalmır – bu kiçik təmsilin ideyası budur.

«Qanqal» təmsilində Qanqal öz tikanları ilə çiçəkləri ilə öyünür. Dəvəni ələ salaraq onun gözlərini lampaya, ayaqlarını da tərəziyə oxşadır. Hətta yaxınlaşan dəvəyə öz tikanın gizliyə batırsa da Qanqal Dəvədən xilas ola bilmir. Dəvə onu otların arasından tapır və yeyir.

Dəvə və onun sevdiyi yem olan qanqal motivi bir qədər başqa şəkildə «Sərçələr» alleqorik şeirində də xatırlanır. Yaxınlaşan ilanın qorxusundan səslərini kəsən sərçə balalarını bir bala kirpinin ilana hücumu xilas edir. İlanın ənənəvi qənimi olan kirpi obrazı təkcə bu şeirdə deyil, müasir təmsil ədəbiyyatında geniş işlənmişdir.

Zahid Xəlilin «Uçan çiraqlar» (1969), «Balıca» (1981) və s. kitablarındakı uşaq şeirləri əsasən mənzum nağılın janr tələblərinə cavab versələr də bu şeirlərdə alleqoriya və təmsil ünsürlərinə də təsadüf olunur.

Z.Xəlil həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dəyərli tədqiqatçısıdır. Onun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (1987, rus dilində) XIX-XX əsrlərdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində görülmüş əsas işlər, ideya-sənətkarlıq

¹ - (Z.Xəlil. Göyden üç alma düşdü, s.19).

Deşikində olursunuz
 Anbarlara dolursunuz.
 Taxılı biçib tökürsünüz,
 Dəni yarma edirsiniz.
 Dişləriniz qırılsın!
 Gödəniniz cırılsın!

«Meymun və İlan» təmsilinin mərkəzinə qoyulan hadisə Afrikada baş verir. həmişə ağaclara dırmaşmağa alışmış meymun ağaca dırmaşanda görür ki, bu ağac deyil, İlandır. İlan onu inandırmaq üçün yarpaqları da ağzı ilə tutur ki, meymunu aldada bilsin. Beləliklə meymunun ehtiyatsızlığı faciə ilə nəticələnir. Təmsilin ibrətamizliyi bundadır ki, burada aldadan və aldadılan tərəf var və bu proses bir tərəf üçün həlledici olur. İlk Azərbaycan demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasında maarif və mədəniyyətin inkişafında öz dəst-xətti olan 1937-ci il repressiyalarının qurbanı olmuş yazıçının həyatı da çox dramatik və faciəli olmuşdur.

Uşaq alleqoriyası və təmsili sahəsində İlyas Tapdıqın, Hikmət Ziyanın, Tofiq Mahmudun, Zahid Xəlilin, Teymur Elçinin, Fikrət Sadığın və b. şeirlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu şeirlərdə həm uşaq ədəbiyyatının tələbləri, həm də alleqorik əsərlərin tələbləri gözlənilmişdir. Həmin əsərlər vətən, təbiət, ana və ailə mövzularının xüsusi işlənməsi ilə seçilir və eyni zamanlarda ayrı-ayrı obrazlara xas zahiri və xarakter təsvirlərin təqdimilə əlamətdardır.

Müasir Azərbaycan poeziyasında İlyas Tapdıq uşaq mövzularında çox səmərəli və məhsuldar işləyən şair kimi şöhrət tapmışdır. Onun hələ 50-ci illərdən başlayaraq uşaq həyatına dair çoxlu kitabları çıxmışdır. İlk kitabı «Kəndimizin çobanı» (1955) şeirlər toplusudur. Burada kənd və təbiət mövzusunda şeirləri toplanmışdı. Əsasən uşaq ədəbiyyatı sahəsində ixtisaslaşan İ.Tapdıqın istər nəşriyyat, istərsə də radio-televiziya sistemində işlənən qələmə aldığı şeir və poemalar əsasən uşaq mövzularına həsr edilmişdir.

Şair və tədqiqatçı Zahid Xəlilin yaradıcılıq irsi də çağdaş uşaq ədəbiyyatı və o cümlədən təmsil alleqoriyasının yaranması işində maraqlı ədəbi təcrübələrdən sayılır. Z.Xəlilin ilk kitabı «Uçan çıraqlar» (1969) ildə çap olunmuşdur. Z.Xəlilin təmsilləri uşaq təmsilləri olsa da bu nümunələrdə təbiət haqqında informasiya verildi, heyvanların davranışı, ədalət və zülm, xeyir və şər kimi məfhumların mənası poetik şəkildə açıqlanır.

ÇAĞDAŞ UŞAQ TƏMSİLLƏRİ VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Mailə Allahverdiyeva

XX əsrin 20-30-cu illərində M.Rəfili, M.Arif, H.Araslı və b. tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar «cocuq ədəbiyyatı»nı inkişaf etdirmək zərurətini dəfələrlə qeyd etmişdilər.

Lakin uşaq ədəbiyyatı bir anlayış və bədii reallıq kimi ədəbiyyat tarixlərində lazımı yer tutmadı. Buna səbəb uşaq ədəbiyyatı istilahının ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda qavranmaması bədii fenomen kimi dərk edilməməsi idi (Qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışın indi də həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları mövcuddur).

Keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatına geniş tədqiqatlar həsr edildi, əhatəli və sanballı tədqiqat işləri yazıldı (Ə.Məmmədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, 1977, X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, ADPU nəşri, 1992).

Bu tədqiqatlar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafını işləmək imkanı verdi. Azərbaycanda məktəblərin, eləcə də uşaq vəsaitləri və dərsliklərinin yaranması, Azərbaycan müəllimlərinin qurultayları, uşaq mətbuatı və nəsrinin yüksək mərhələyə qalxması bu prosesi daha da sürətləndirmiş, yeni mərhələyə qaldırmışdı. Sovet dövründə də uşaq mətbuatına xüsusi fikir verilir. «Uşaq gəncəşir» (daha sonra «gənclik») uşaqlar üçün çoxlu kitab, dərslik, bədii tərcümə kitabları buraxmışdı. Belə kitablardan biri (Hacı Kərim Saminin «Seçilmiş əsərləri»dir. Bakı, Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1993). Kitaba şairin uşaq şeirləri də daxil edilmişdir. Məlum olur ki, hələ keçən əsrin 20-ci illərində uşaq ədəbiyyatı, xüsusən uşaq təmsili ilə məşğul olan ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də Hacı Kərim Samılı olmuşdur.

Maraq doğuran cəhət burasıdır ki, kitabdakı uşaq şeirləri arasında «dəli öküz», «İt və Siçan», «Meymun və İlan» sırf təmsil səpkilidir. «Siçan» şeir təmsili yeni lirik xarakterli müraciətlə bitir.

Siçanlar, ay siçanlar!

Pişiği görüb qaçanlar

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

VARLIQ

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Riza HEYAT

Address: No.2,3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2
Shahrake Ghods, Tehran, I. R. IRAN

ISSN: 1023-7186

Web:

www.varliq.com

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت: ۲۰۰۰ تومان